

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

BORONKAI DÓRA

**A DIALÓGUS SZÖVEGTANI JELLEMZŐI DRÁMAI MŰVEK ÉS
BESZÉLT NYELVI TÁRSALGÁSOK ALAPJÁN**

Nyelvtudományi Doktori Iskola

A Doktori Iskola vezetője: Dr. Bańcerowski Janusz DSc., egyetemi tanár

Magyar Nyelvészet Doktori Program

A program vezetője: Dr. Kiss Jenő DSc., egyetemi tanár

A bizottság tagjai:

A bizottság elnöke: Dr. Szathmári István DSc., professor emeritus

Bírálok: Dr. Adamikné Dr. Jászó Anna DSc., főiskolai tanár

Dr. Andó Éva PhD., főiskolai docens

A bizottság titkára: Dr. Tátrai Szilárd PhD., egyetemi adjunktus

A bizottság tagjai: Dr. Cs. Jónás Erzsébet DSc., főiskolai tanár

Dr. Keszler Borbála Dsc., főiskolai tanár

Dr. Gósy Mária Dsc., főiskolai tanár

Témavezető: Dr. Tolcsvai Nagy Gábor DSc., egyetemi tanár

Budapest, 2008

TARTALOM

1. Bevezetés	5
1.1. A kognitív nyelvészet általános jellemzői	6
1.2. A funkcionális-kognitív szemlélet szerepe a dialóguskutatás fellendülésében	9
1.3. A disszertáció felépítése	14
 2. fejezet: A dialóguskutatásról – tudománytörténeti áttekintésben	15
2.1. Bevezetés	15
2.2. A dialógus meghatározása a különböző kutatási irányzatok tükrében	15
2.2.1. A strukturalista és strukturális szemléletű irányzatok	17
2.2.2. A funkcionális szemléletű irányzatok	19
2.2.2.1. Antropológiai és szociológiai indíttatású irányzatok	21
2.2.2.1.1. Interakciós szociolingvisztika	22
2.2.2.1.2. A beszéd etnográfiaja	23
2.2.2.1.3. Etnometodológia	25
2.2.2.1.4. A nyelvészeti konverzációelemzés	26
2.2.2.2. Pragmatikai megközelítések	33
2.2.2.2.1. Beszédaktus-elmélet	35
2.2.2.2.2. Interakció-elmélet	41
2.2.2.2.3. Diskurzuselemzés	45
2.2.2.2.4. Kognitív pragmatika – relevanciaelmélet	50
2.2.2.3. Kognitív tudományok	54
2.2.2.3.1. Pszicholingvisztika	55
2.2.2.3.2. Funkcionális (holista) kognitív nyelvészet	57
2.3. Konklúziók a dialóguskutatásról	64
 3. fejezet: A dialóguselemzésről – kognitív elméleti keretben	66
3.1. Bevezetés	66
3.2. A kutatás céljai, hipotézisei	67
3.3. Anyag és módszer	68
3.3.1. A vizsgált korpuszok jellemzői	68
3.3.1.1. A beszélt nyelvi spontán társalgások	71

3.3.1.2. A beszélt nyelvi szövegek átírása: a transzkripció	72
3.3.1.3 A tervezett drámai dialógusok	75
3.3.2. A kognitív dialóguselemzés szempontjai	78
3.3.2.1. A dialógus kontextuális tényezői	80
3.3.2.2. A fordulók viszonyrendszere	80
3.3.2.3. A mikroszintű elemek funkciója	82
3.4. Konklúziók a kognitív szempontú elemzésről	73
 4. fejezet: A dialógus szövegtani jellemzői a vizsgált korpuszok alapján	80
4.1. Bevezetés	85
4.2. A kontextuális tényezők szerepe a szövegalakításban	85
4.2.1. A beszédhelyzet, a dialógusok szituációs kontextusa	85
4.2.2. A dialógus során végbemenő cselekvés, a cselekvés kontextusa	95
4.2.3. A párbeszédek tematikus kontextusa	97
4.3. A dialógus alapegysége, a forduló	116
4.3.1. A fordulók szerkezeti jellemzői	117
4.3.2. A szomszédsági párok	125
4.3.3. A betét- és mellékszekvenciák és a közbevetések	133
4.3.4. A mezoszintű szövegrészek	139
4.3.5. A beszédaktusok	143
4.4. A dialógus mikroszintű elemei és azok makroszintű vonatkozásai	153
4.4.1. A deixis	154
4.4.1.1. A deixis szerepe a nézőpont változatainak jelölésében	160
4.4.1.2. A deixis szerepe a tér- és időbeli viszonyok reprezentálásában	172
4.4.2. A koreferencia	180
4.4.2.1. A koreferencia szerepe a nézőpontviszonyok jelölésében	183
4.4.2.2. A koreferencia és a szövegtopik-szövegfókusz viszonyok	190
4.4.3. A deixis és a koreferencia kapcsolata	199
4.5. A spontán és a tervezett dialógusok jellemzői	203
4.5.1. A spontán párbeszédek	204
4.5.2. A tervezett dialógusok	205
4.5.3. A spontán jelleg eszközei a tervezett dialógusokban	207
4.6. Konklúziók a korpuszalapú dialóguselemzésről	213

5. fejezet: Összegzés és kitekintés	216
5.1. Következtetések	216
5.2. A dialógusok elemzéseinek felhasználási lehetőségei	219
5.2.1. Szövegtipológiai kutatások	219
5.2.2. Kognitív stilisztika	222
 Mellékletek	234
1. Táblázatok jegyzéke	234
2. A transzkripció átírat	235
2.1. A transzkripcióban használt jelek	235
2.2. A spontán társalgások transzkripció átírat	235
 Felhasznált irodalom	259

1. Bevezetés¹

„Ha egy gondolat kategorikus, hogyan lehet akkor elgondolkozni rajta?”

– Ancsel Éva –

A dolgozat **témája** a dialogikus szövegek főbb szövegtani jellemzőinek bemutatása egy saját gyűjtésből származó spontán társalgási szövegkorpusz és két kortárs dráma elemzése alapján. Az elemzés megvizsgálja a dialógusok külső kapcsolódási tartományához sorolható kontextuális tényezőket (szituációs kontextus, a cselekvés kontextusa, tematikus kontextus), a párbeszéd szerkezeti jellemzőit (szomszédsági párok, fordulók felépítése, témaváltások), és a mikroszint legalapvetőbb viszonyainak (deixis, koreferencia) érvényesülését. Az egyes nyelvi eszközök elemzésének fő szempontja a funkcionális megközelítés alapján azok kommunikatív szerepének bemutatása. Mivel a vizsgált korpusz részben spontán szövegeket, részben szépirodalmi jellegűből adódóan fiktív, konstruált dialógusokat tartalmaz, az elemzés arra is választ keres, hogy a két dialógustípus között milyen alapvető különbségek mutathatók ki, és hogy a fent említett változók mennyiben járulnak hozzá a spontán és a tervezett szövegek tipológiai elkülönítéséhez.

Az elemzés **elméleti keretét** a funkcionális (holista) kognitív nyelvészet adja, de **módszertanában** felhasználja olyan funkcionális szemléletű irányzatok és elméletek eredményeit is, mint a konverzációelemzés vagy a beszédaktus-elmélet.

A vizsgálat **anyagát** kétféle, egymáshoz sok szempontból hasonló, de alapvetően mégis különböző szövegkorpusz adja. Mindkét mintában találhatók két és többszereplős társalgások, nyelvhasználatuk, stílusuk és szövegszerkezetük pedig egyaránt a hétköznapi nyelvi tevékenységek jellemzőit mutatja. A lényegi különbség közöttük az, hogy az egyik korpusz valódi spontán beszélgetésekből épül fel, melyek elemzése diktafonos rögzítés után egy egyszerűsített transzkripció segítségével történt. A másik anyag viszont előre megkonstruált párbeszédkekből áll, s bár minden szempontból az élőbeszéd jellegének megőrzésére törekszik, valójában fiktív, szépirodalmi dialógusokból épül fel. Ennek értelmében a dolgozat elemző fejezetei egyrészt a spontán párbeszédkekből álló szövegkorpusz vizsgálatával a prototipikus társalgások szövegtani jellemzőit kívánják bemutatni. Ehhez a drámai dialógusok jellemzőinek elemzése is hozzájárul, mivel a drámai

¹ Ezúton szeretnék köszönetet mondani Tolcsvai Nagy Gábornak a dolgozat megírásában nyújtott szakmai segítségéért, hasznos tanácsaiért.

dialogusokból álló korpusz nem sorolható sem a prototipikus társalgások, sem a prototipikus tervezett szövegek közé. A társalgásokhoz való hasonlósága miatt alkalmat ad azok szövegtani jellemzőinek árnyaltabb vizsgálatára is. A drámai dialógusok elemzése másrészt a tervezett szöveghez közelítő jellemzői miatt a spontán és a tervezett megnyilatkozások közötti fő különbségek bemutatását is lehetővé teszi.

A dolgozat **várható eredménye** egyrészt a társalgási szövegek általános jellemzőinek leírása, másrészt a spontán és a tervezett szövegek közötti főbb különbségek megfogalmazása. Az eredmények remélhetőleg gazdagítják a beszélt nyelvi szövegekkel kapcsolatos eddigi ismereteinket, és betekintést engednek a szövegek alkotásának és értelmezésének mentális folyamataiba. Bemutatják azokat a beszélt nyelvi jellemzőket, melyek a tervezett szövegek spontán jellegét eredményezik, és a spontán és tervezett szövegek elkülönítésére alkalmas viszonyfogalmakkal hasznos támpontot nyújtanak a szövegtipológiai kutatások számára is.

Mivel a dolgozat elméleti keretét a kognitív nyelvészet holista iránya adja, a bevezetésben a kognitív nyelvészet általános és vázlatos jellemzése, valamint a funkcionális szemlélet dialóguskutatásra gyakorolt hatásának bemutatása következik.

1.1. A kognitív nyelvészet általános jellemzői

A kognitív nyelvészet a Noam Chomsky nevéhez fűződő kognitív fordulat után, az 1980-as években kezdett kibontakozni a **kognitív tudományok** egyik részdiszciplínájaként. Nagy hatással volt rá a kognitív tudományok másik két résztudománya, a **kognitív pszichológia** és a mesterséges intelligencia kutatása, mivel mindkettő középpontjában az agy láthatatlan működése állt. Ennek lényege, hogy az elme által alkotott produktumokat – így az emberi beszédet is – létrehozásuk és feldolgozásuk folyamatában vizsgálják. Mindebből az is következik, hogy a kognitív tudományok, azon belül a kognitív nyelvészet egyik legfőbb érdeklődési területe a beszélt nyelvi társalgások, **spontán párbeszédek** vizsgálata lett.

A kognitív nyelvészet a nyelvet az emberi viselkedést befolyásoló mentális struktúrák és procedúrák rendszeréből álló **mentális megismerésrendszer** részének tekinti. Elméletének középpontjában a nyelv és az elme közötti kapcsolat áll, a nyelvet pedig az elme egyik képességeként, működési módjaként tanulmányozza. Az elmélet egyszerre veszi figyelembe a nyelv szerkezeti és műveleti jellegét, a nyelvi formákat pedig a világ

állapotait kódoló elmeállapotok reprezentációinak tartja (Fodor—Pylyshyn 1988). A kognitív nyelvészet az alábbi fő szempontok alapján kutatja a nyelvet²:

- a nyelvi tudás struktúrája és reprezentációja
- a nyelvi tudás felhasználásának módja
- a nyelvi tudás elsajátításának módja
- a nyelvi tudás elmebeli reprezentációjának módja (Tolcsvai Nagy 2001: 44—6)

A nyolcvanas évek végére a kognitív nyelvészetben³ belül a megismerés szerveződésének kétféle felfogása szerint **két irányzat** határolódott el egyre jobban egymástól, az ún. modularista és a holista kognitív nyelvészet. A **modularista irányzat** általános alaphipotézise szerint a nyelvtudás olyan funkcionálisan elkülönülő, adott feladat elvégzésére szakosodott autonóm rendszer (modul), mely maga is relatíve autonóm rendszerekből épül fel. Ezek a modulok csak a számukra hozzáférhető reprezentációkkal operálnak, műveleteik pedig egymás után következő sorokból állnak, melyeket egy központi feldolgozó egység irányít. Ez az irányzat a generatív grammatika elméletéhez kapcsolódik, és az ún. számítógép-metaforára épít, mely az agyműködést a számítógép működéséhez hasonlítja. Legjobban Bierwisch (1981; 1983; 1987) és Lang (1987; 1989; 1994) munkásságában bontakozott ki, de jelentős iskola szerveződött a Sperber és Wilson nevéhez fűződő relevanciaelméleti iskola köré is (Sperber—Wilson 1986/1995). A **holista irányzat** tévesnek tartja a számítógép-metaforát⁴, általános tétele szerint a nyelvtudás és a kognitív folyamatok egyéb aspektusai egyetlen egységes rendszert alkotnak, vagyis a nyelvi képességek nem választhatók el a megismerés egyéb tényezőitől, így felfogásukban nem léteznek a speciálisan a nyelvi működésekre jellemző elvek sem. Ez a konnektionista felfogás az emberi agy különböző tevékenységeinek párhuzamos jellegét hangsúlyozza, melyben az egyes modulok (agyi területek) központi irányítás nélküli hálózatot alkotva és egymással kapcsolatot tartva, analóg módon működnek. A holista nézet fő képviselői Schwarz, akitől az irányzat elnevezése is származik (Schwarz 1992), Langacker (1987; 1991) és Lakoff (1987), akinek későbbi munkásságát elsősorban a metafora (és a metonímia) kognitív értelmezése és kutatása határozza meg⁵. Az irányzatok nemcsak

² A témáról bővebben l. Langacker 1987; Schwarz 1992; Habel—Kanngießer—Rickheit 1996.

³ A kognitív nyelvészetről általánosságban bővebben l. Janssen—Redeker eds. 1999; Taylor 2002; Croft—Cruse 2004; Geeraerts ed. 2006; Evans—Green 2006; Geeraerts—Cuyckens eds. 2007.

⁴ A számítógép-metafora cáfolatára bővebben l. Anderson 1996: 21.

⁵ Vö.: Lakoff, G. – Johnson, M. 1980. *Metaphors We Live By*. Chicago—London.

alapfelfogásukban, hanem ebből adódóan több részhipotézisben is különböznek egymástól⁶. Ezek a következők:

- A **komplexitás és az egyszerűsítés** tétele: a holisztikus irány a komplexitás tételét vallja, mely szerint a kogníció, s ebből következően a nyelvtudás sem osztható autonóm részrendszerekre, hanem az általános emberi intelligenciából vezethető le. A moduláris irányra az egyszerűsítés tétele jellemző, mely szerint a vizsgálat tárgya részrendszerekre tagolva tanulmányozható. Ezek közül az egyik a nyelvtudás, mely autonóm abban az értelemben, hogy szabályai nem vezethetők vissza más rendszerek törvényszerűségeire. Ez az autonómia azonban abban az értelemben relatív, hogy együttműködik más rendszerekkel, így relatíve autonóm rendszernek, vagyis modulnak nevezhető.
- A **formalizálhatatlanság és a formalizálhatóság** tétele: a holista szemlélet szerint a nyelvtudás komplexitása miatt a rá vonatkozó ismeretek egyelőre nem formalizálhatók, míg a moduláris irányzat szerint a modulokra vonatkozó ismereteket formalizálni kell.
- A **prototipikalitás és a halmazelméleti struktúrák** tétele: a holista szemantika a prototípus-elmélettel összefüggő kategorizáción alapul, míg a moduláris szemantika a halmazelméleti struktúrák létezését feltételezi.
- Az **igazságfeltételek irrelevanciájának és relevanciájának** tétele: a holista szemantika szerint a jelentés nem ragadható meg igazságfeltételek alapján, a moduláris szemantika viszont alapvetően az igazságfeltételekre épül.
- A **konceptualizálás és a konceptualizálás autonómiájának** tétele: a holista felfogásban a szemantikai és a konceptuális struktúrák nem különíthetők el egymástól, míg a modularista nézet szerint különböző modulokhoz tartoznak.
- Az **enciklopédikus rendszerezés és a szójelentés kétszintűségének** tétele: a holista irányzat szerint a szójelentés szótárszerű helyett enciklopédikus rendszerezéssel ragadható meg, ezzel szemben a moduláris felfogásban a szavak jelentése két modul interakciójának eredménye (vö. kétszintű szemantika).
- A **kognitív elvek és a szabályok, reprezentációk hierarchiájának** tétele: a holista felfogás szerint a grammatikát kognitív elvek irányítják, a moduláris szemléletben

⁶ A két irányzat különbségeire bővebben l. Müller 1991; Taylor 1995; Kiefer 1995; Pléh 1996.

az univerzális elvekhez specifikus szabályok tartoznak, melyek meghatározzák a nyelvi szerkezetek reprezentációit.

- A **metaforizáció és a metaforizáció másodlagosságának** tétele: a holista irányzatban az ismeretek strukturálásának és a jelentések konceptualizálásának egyik lényeges eleme a metaforizáció kérdése, míg a moduláris felfogásban a metaforizáció nem játszik fontos szerepet (Kertész 2000: 209—25).

A fentiekből is jól látható, hogy a kognitív irányzatok nézetei között jelentős és alapvető különbségek vannak. **Közös jellemzőjük** viszont az, hogy a nyelvet – ellentétben a strukturalizmus szemléletével – nem elvont, mindentől független, autonóm rendszernek tartják, helyét pedig az emberi megismerésben jelölik ki. Mivel a dolgozat elméleti keretét a **holista** irányzat adja, a későbbiekben⁷ erről a felfogásról a dialóguskutatással kapcsolatban bővebben is lesz szó.

1.2. A funkcionális-kognitív szemlélet szerepe a dialóguskutatás fellendülésében

A **strukturalista szemléletű** kutatások elsősorban az írott nyelv tanulmányozásával foglalkoztak, és nem fektettek nagy hangsúlyt a beszélt nyelvi szövegek vizsgálatára, így a társalgások, dialógusok elemzése sokáig háttérbe szorult. Az újgrammatikus iskola nyelvszemléletében, mely a nyelvet asszociációkra épülő pszichikai organizmusnak tekinti, már a 19. század végén megjelent az egyéni nyelvhasználat kérdése. Hermann Paul a nyelvet az egyén lelkében élő enitásként határozta meg, és rámutatott a beszélő azon törekvésére, hogy az általa megalkotott képzetek a befogadó lelkében is létrejöjjenek. A nyelvi jeleket, részben Hermann Paul nyelvelméletére építve, Saussure is pszichikai természetűeknek tartja, a jelölő és a jelölt közötti kapcsolatot azonban konvencionálisan meghatározottnak tekinti. A nyelv (langue) és a beszéd (parole) merev szétválasztásával a beszédtevékenység vizsgálatát a külső nyelvészet tárgyköréhez sorolja. Ennek kritikája már az egyes strukturális szemléletű irányzatokban, például a Prágai Nyelvész kör és az amerikai deskriptivisták tevékenységében is megjelent, melyek hangsúlyozták a beszélt nyelv empirikus vizsgálatának szükségességét is. Noam Chomsky a nyelvi kompetencia mellett megkülönbözteti a performancia fogalmát, mely már a konkrét megnyilatkozások

⁷ A témáról bővebben l. a 2.2.2.3.2. a *Funkcionális (holista) kognitív nyelvészet* c. fejezetet.

egyedi jellemzőivel foglalkozik, fő törekvése azonban nem az egyéni beszédtevékenység vizsgálata, hanem az ideális beszélő nyelvi kompetenciájának leírása volt.

A fenti előzmények hatására megerősödő **funkcionális szemlélet** előretörésével és a nyelvi tevékenység vizsgálatának egyre nagyobb igényével fokozatosan teret kapott a beszélt nyelvi, szemtől szembeni interakcióban keletkező párbeszédnek vizsgálata is. A társalgások vizsgálata azért lett egyre fontosabb a nyelvhasználat kutatásában, mert egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy ezek a szövegek meghatározó szerepet játszanak az emberek mindennapi kommunikációs gyakorlatában és szocializációjában is. Ilyen típusú szövegeket alkotunk a hétköznapi informális társalgásaink során, az olyan részben formális helyzetekben, mint az ügyintézés, vagy az olyan intézményesített jellegű formális szituációkban, mint a vizsga alkalma. A társalgások elemzése mégsem a hagyományos nyelvészet keretein belül indult el, hanem a '60-as és a '70-es években egy szociológiai indíttatású tudományág, az **etnometodológia**⁸ kezdett el foglalkozni a mindennapi társalgások vizsgálatával, diszciplínájából eredően szociológiai és antropológiai érdeklődéssel. Ezek a vizsgálatok olyan különféle szituációkban megjelenő társalgásokat dolgoztak fel, mint a tanítási órák (Flanders 1970; Griffin—Mehan 1981), a telefonálós rádiós műsorok (Schlegloff 1984), a terápiás beszélgetések (Shapiro 1976; Byrne—Long 1976), a felvételi interjúk (Brenner 1980), a gyermeknyelvi dialógusok (Bruner 1975) vagy a társasjátékokat kísérő beszélgetések (Garvey 1974, 1975; Garvey—Ben Debba 1974). A '80-as évektől kezdődően az etnometodológiából kibontakozó **konverzációelemzés** hasonló, főként szóbeli társalgási típusokat vizsgált, de az elemzésekben már nyelvészeti szempontokat is érvényesített (Streeck 1983; Heritage 1990; Gülich—Kotschi 1995). A beszélt nyelvi szövegek iránti érdeklődés a '90-es évektől kezdve a **szociolingvisztikai** kutatásokban is felerősödött (Biber—Finegan 1994), és a tudományos diskurzusban fokozatosan megjelentek a szóbeli megnyilatkozások jellemzőinek leírására valamint az írott és a beszélt nyelv sajátosságainak és különbségeinek feltárására irányuló törekvések (DeVito 1966, 1967; O'Donnell 1974; Poole—Field 1976; Halliday 1979; Chafe 1982, Chafe—Danielewicz 1985; Biber—Johansson—Leech—Conrad—Finegan 1999). A későbbiekben ezeket követte a beszélt nyelvre vonatkozó használat-alapú (Barlow—Kemmer 2000) és a **kognitív szemléletű** (Langacker 2001) nyelvreírások megjelenése.

A nemzetközi beszélt nyelvi kutatások előretörése után a '80-as évektől kezdve a **hazai nyelvészeti kutatásokban** is felerősödött az élőnyelvi spontán társalgások, dialógusok

⁸ Az etnometodológiáról bővebben l. a 2.2.2.1.3. *Etnometodológia* c. fejezetet.

vizsgálatának igénye. Az addigi nyelvéleírások a hazai nyelvtudományban is főként az írott, irodalmi szövegekre támaszkodtak, a beszélt nyelvi kutatások pedig – az írott szövegeknél használatos módszereket alkalmazva – csak az olyan előzőleg gondosan megtervezett, megfogalmazott szövegekre irányultak, mint a szónoki beszédek vagy a prédikációk. A magyar nyelvészeti szövegkutatás új irányai között azonban fokozatosan megjelent a beszélt nyelvi szövegek kutatásának fontossága, és a kétféle szöveg különbségeiből adódó eltérő vizsgálati módszerek szükségessége is. Az új szempontú szövegtani kutatásokban a diskurzuselemzés⁹ – elkülönülve a szövegnyelvészettől – önálló tudománnyá vált, és a nyelvvizsgálat középpontjába elsősorban a beszéd jellemzőinek tanulmányozása került (Fehér 1999). A tudományos diskurzusból megfogalmazódott a beszédműfaji kutatások igénye, és a mindennapi, spontán nyelvhasználat stilisztikai, szövegtani vizsgálatának szükségessége is: „A spontán társalgás magyar nyelvű jellemzőiről, a fordulók határainak, egymásra következőseinek tulajdonságairól ma igen kevés adatunk van, e területen további kiterjedt kutatásra van szükség” (Tolcsvai Nagy 2001: 50).

A fenti igényeket felismerve az utóbbi néhány évtizedben a nyelvészeti kutatások egyre nagyobb érdeklődéssel fordultak az élőszóbeli, spontán beszélgetések vizsgálata felé. A beszélgetések egyik legáltalánosabb vizsgálati módja, a **komplex nyelvészeti elemzés** a társalgások szóhasználati, mondattani és szövegtani vizsgálatát¹⁰ helyezte előtérbe (Keszler 1983)¹¹. Szintén a beszélt nyelv jellemzőinek feltárására irányultak azok a vizsgálatok is, melyek televíziós adásokból származó szövegtörzseket elemeztek különböző szempontok figyelembe vételével (Wacha 1988; Varga 1988). A korai beszélt nyelvi kutatások között kevés, valóban spontán és köznyelvi megnyilatkozás elemzése szerepelt, melynek okai az adatgyűjtéssel és a lejegyzéssel kapcsolatos problémák között kereshetők. A nehézségek ellenére az utóbbi években jelentősen megnőtt azoknak a kutatásoknak a száma, melyek a beszélt nyelv vizsgálatát tűzték ki célul. Ennek egyik legfőbb oka a **funkcionális szemlélet** térhódításában kereshető, mely a szöveget a mindennapi tevékenységek egyikének tekinti. Ezért került a beszélt nyelv az etnometodológia és a konverzációelemzés (Iványi 1997a; 1997b) középpontjába, eredményeik hatására pedig megindultak a hazai beszélt nyelvi kutatások is (Iványi 2000a). Nálunk is megjelent pl. a

⁹ A diskurzuselemzés fogalma alatt itt a beszélt nyelvi szövegekre vonatkozó vizsgálatok értendők.

¹⁰ Az elemzés szempontjai: a szöveg szavainak szófaji megoszlása, a megoszlás szótári és szöveggyakorisági mutatói, a szabálytalan szerkesztési módok (pl. megszakított mondatok) aránya, a mondatok hosszúságának vizsgálata, a tagmondatok kapcsolási módjai, a mondatok szinteződésének, terjedelmének, telítettségének vizsgálata.

¹¹ A kutatás előzményének tekinthető több olyan munka, amely a beszélt nyelv szófaji jellemzőivel foglalkozik; köztük Szende Tamás spontán beszédanyagra és Zsilka Tibor társalgási mintára vonatkozó szófajstatisztikája, vagy Nagy Ferenc nyelvjárási szövegeken végzett szófajtani vizsgálata.

tanórai kommunikáció (V. Raisz 1995; H. Varga 1996; Albertné Herbszt 1999) tanulmányozása, vagy a televíziós és rádiós interjúk (Wacha 1988; 1994; 2000; Körösi 1998) nyelvészeti szempontú elemzése, és megindultak a pszicholingvisztikai jellegű kutatások (Gósy 1998; 2002; 2005a) is. A funkcionális szemléletű irányzatok közül is kiemelhető a holista **kognitív nyelvészet** hatása. Kiindulópontja, hogy a szöveg mindig valamilyen kommunikációs közegben jelenik meg és válik értelmezhetővé, ezért felfogásában a szövegek mindig egy összetett rendszer részeként jelennek meg az emberi cselekvés folyamatában és annak eredményeképpen, meghatározott térben és időben, más eseményekkel és tevékenységekkel együttesen (Tolcsvai Nagy 2001: 86). Ebből adódóan a kognitív szemléletű kutatások különös figyelmet fordítanak az olyan szövegek vizsgálatára, melyek kommunikációs közege a szóbeli interakció szituációja. Ezek közül kognitív és funkcionális szempontokat érvényesítve, írott és beszélt nyelvi szövegeket elemezve több foglalkozik a narratívák (Tátrai 2002; 2003; 2005; 2006) és a történetmondások (Andó 2003; 2006) kutatásával, de jóval kevesebb a párbeszédes formájú társalgások tanulmányozása. Az ilyen típusú dolgozatok is főként a konverzációelemzés (Hámori 2006a; 2006b) és a diskurzuselemzés (Jakusné Harnos 2002) eszközeit használják fel módszertani keretként, és nem szövegszerkezeti szempontból foglalkoznak a dialógussal mint a társalgási műfajok tipikus szövegformájával. A szövegtani kutatások és monográfiák elsősorban laborpéldák vagy az írott szövegek esetében szépirodalmi, publicisztikai és ismeretterjesztő szövegekből származó idézetek segítségével mutatják be a dialogikus szövegek fő jellemzőit, és kevés az önálló gyűjtésből származó szövegkorpuszra alapozott megállapítás. E hiányosságok pótlásához igyekszik hozzájárulni e dolgozat, mely a dialógusok szövegszerkezeti jellemzőit gyűjtött korpusz alapján kognitív szövegtani keretben kívánja bemutatni.

A funkcionális és kognitív szemlélet a **szövegtipológiai kutatások** terén is nagymértékben hozzájárult a spontán, beszélt nyelvi, dialogikus szövegek tanulmányozásához. A szövegtípusok kutatásának alapja kezdetben főként a strukturális osztályozás volt, melynek formális kritériumai alapján az egyes szövegtípusokat egyértelműen besorolhatónak és jellemezhetőnek tartották (vö. Szilágyi N. 1980; Petőfi S. 1988; Vater 1992). A funkcionális szemlélet erősödésével a kommunikáció interaktív jellegére helyeződött a hangsúly, a szövegtipológia másik lehetséges iránya¹² pedig a kommunikációorientált szempontok alkalmazása (Sandig 1972; Helbig 1975; Ermert 1979)

¹² A szövegtipológiai kutatások irányaira bővebben l. Tolcsvai Nagy 2001.

lett. Ez a szemlélet azonban még a kritériumrendszerben gondolkodó szövegtipológiák sajátosságait mutatja, így gyakran merev, statikus osztályozási elveket követ. A funkcionális és kognitív szemlélet felismerte, hogy a beszélő szövegekre vonatkozó tudása folyamatjellegéből adódóan a társadalmi interakciókban gyökerezik, így megjelent a szövegtípusok azonosításához szükséges tudás fogalma, a szövegtípus pedig nem eleve adott és létező, hanem az aktuális interakcióban létrejövő enitásként értelmeződött (Gülich 1986). Ennek értelmében a kommunikációban résztvevők gyakorlati tudásuk alapján sorolják az egyes szövegeket az általuk ismert nyitott típusokba, s a besorolást aktuálisan az adott beszédhelyzethez igazítják folyamatosan értékelve és alakítva ezzel a verbális interakciót. A dolgozatban elemzett korpuszok szempontjából a szövegtipológiai kutatások közül Chafe (1982) és Osch (1979) rendszerét kell kiemelni, mert ezekben a felosztásokban válik uralkodó szemponttá a tervezettség kérdése. Chafe rendszere az adott szöveg kontextusának jellemzésére épül, így a formális/informális és az írott/beszélt oppozíciók kombinálását veszi alapul. Ezek alapján négy diskurzuscsoportot különít el: informális beszélt (pl. családi beszélgetések), formális beszélt (pl. egyetemi előadás), informális írott (pl. személyes levelek), formális írott (pl. tudományos dolgozatok). Osch beszédprodukcióra épülő felosztása az informális/formális helyett bevezeti a tervezetlen/tervezett fogalmakat, melyeket a hétköznapi spontán beszélgetések és a drámai dialógusok megkülönböztetésére a vizsgált korpuszok jellemzésében e dolgozat is felhasznál. Osch rendszerében a tervezetlen és a tervezett szövegek a következő szempontok alapján különböznek (skaláris jelleggel) egymástól:

- morfoszintaktikai szerkezetek használata
- kontextus szerepe
- deiktikus elemek aránya
- alárendelő mondatok aránya
- a javító mechanizmusok aránya
- ismétlő, párhuzamos formák alkalmazása
- a narratívákban megjelenő idősíkok kombinálása (Andó 2003)

A fenti szempontok a későbbi szövegtani elemzésekben elsősorban a kontextus, a deiktikus elemek és a hibajavítások kapcsán válnak hasznosíthatóvá.

1.3. A disszertáció felépítése

A dolgozat egy saját gyűjtésből származó spontán társalgási szövegkorpusz és két kortárs dráma szövegének elemzése alapján a dialogikus szövegek szerkezeti jellemzőinek bemutatására, valamint a spontán és a tervezett szövegek közötti különbségek feltárására törekszik funkcionális-kognitív elméleti keretben. A **kognitív nyelvészet** és a **dialóguskutatás** viszonyának rövid, általános jellegű bemutatása után a **második fejezet** a nemzetközi és hazai dialóguskutatás főbb irányait foglalja össze, elsősorban az antropológiai, szociológiai, pragmatikai és kognitív szemléletű kutatásokra helyezve a hangsúlyt. A **harmadik fejezet** a vizsgált szövegkorpuszok jellemzőit és a dialóguselemzés kognitív nyelvészeti lehetőségeit mutatja be három fő szempont, a kontextuális tényezők, a fordulók és a mikroszintű elemek jellemzőin keresztül. Ezt részletezi a vizsgált szövegek konkrét elemzésével a **negyedik fejezet**, mely a spontán és a tervezett minta vizsgálatának felhasználásával kísérletet tesz a dialógus szövegtani jellemzőinek leírására. Az elemzés leghangsúlyosabb része a dialógus két mikroszintű elemének, a deixisnek és a koreferenciának a szerepét vizsgálja meg a dialógus jellemzőinek feltárása és a két szövegtípus különbségeinek bemutatása érdekében. Az **ötödik fejezet** összegzést nyújt az addigiakról, és arra is választ keres, hogy az elemzés milyen kérdéseket hagyott nyitva, és milyen további kutatások számára nyújthat hasznos támpontokat.

2. A dialóguskutatásról – tudománytörténeti áttekintésben

2.1. Bevezetés

Ez a fejezet a **dialógus fogalmának** különböző értelmezési lehetőségeit követi végig az ókori dialektikától a modern kori szövegmagyarázatokig a **dialóguskutatás** legfontosabb **irányainak** ismertetésén és összefoglalásán keresztül. Az áttekintés első állomása a strukturalista nyelvészet, melyet a következő funkcionális szemléletű irányzatok követnek: szociolingvisztika, etnográfia és etnometodológia, konverzáció- és diskurzuselemzés, pragmatika, beszédaktus- és interakció-elmélet, pszicholingvisztika és kognitív nyelvészet. Az alfejezetek felépítése egységes szerkesztést követ; a tudományág elméleti bemutatása és az irányzat vázlatos ismertetése után annak a dialóguskutatásban betöltött szerepét tárgyalja, majd a témához kapcsolódó legfontosabb kutatásokat vázolja fel röviden.

2.2. A dialógus meghatározása a különböző kutatási irányzatok tükrében

A dialógus – mint sok minden más az európai kultúrában – a **klasszikus görög demokrácia** hagyományaira vezethető vissza, ott jelenik meg először intézményesült módon a közlés egyik jellemző formájaként. A *dialógus* összetett szó; a *dia* 'között' és a *logosz* 'beszéd' jelentésű alapszavakból származik. A terminus jelentése hosszú története során többször módosult, de mindvégig megőrzött egy lényeges elemet eredeti jelentéstartalmából. Etimológiája egy olyan beszédhelyzetre utal, amely a közöttség mezőjében bontakozik ki. Két vagy több ember között zajló beszélgetésről van szó, akiknek résztvevő együttműködése tartja fenn ezt a közöttséget. A *dialógus* kifejezés a dialektikával azonos eredetű, így a fogalmat a görögöknél a dialektika szférájába illő megnyilvánulásokra is alkalmazták. Platón a dialektikát a *Menon*-ban a beszélgetés módszeres irányításának művészeteként, a *Phaidrosz*-ban az általánosítás és szintetizálás eljárás módjaként határozta meg. Az ókorban a tanítás során gyakran folyamodtak a szókratészi párbeszédhez, a kérdezés művészetéhez, melyben a beszélgetés irányítója úgy kérdezett rá egy problémára, hogy a másik félnek csak két – egymást kizáró – válaszlehetősége maradjon, amelyekben a problémának két megoldása fogalmazódhat meg. A későbbiekben a párbeszédes módszer alkalmazása a dialogikus érvelés technikájának a kimunkálása felé tolódott el. Platón szerint a dialogikus érvelés nemcsak

hogy megkönnyíti az érzéki és értelmi ismeret közötti különbségtevést, hanem az egyetlen hatékony módnak bizonyul az igazság megszerzésére. Arisztotelész a dialektikát már egyértelműen a védekezés és a cáfolat technikájának tekintette, amelyet a vitában résztvevő felek gyakorolnak, s több művében a dialogikus érvelés elméletének kimunkálására törekedett. Ez a megközelítési mód a dialogikus beszédhelyzethez a vita szellemét és az egymással versengő érvek konfrontációját társította, tehát nem annyira a partnerek együttműködésére, mint inkább a résztvevők szembenállására és az érvek párviadalára helyezte a hangsúlyt. Így sokáig a dialógus egy olyan konfliktushelyzet beszédeseményeként értelmeződött, amelyben a felek tényleges szellemi küzdelmet vívnak egymással az igazságért. Ez a fajta dialógus-felfogás azonban nem felel meg az emberi közlésfolyamat valós természetének, melynek alapeleme a felek közötti együttműködésen alapuló kommunikáció.

Az együttműködés és az interperszonalitás fogalmával eljutottunk a napjainkra jellemző dialógus-értelmezésekhez, melyekben az együttműködés, mint feltétel mindegyik felfogás alapelemévé vált. Elméleti megalapozásukban emellett Bahtyin dialógus-felfogása is fontos szerepet játszik, mely a több szólamú, több nyelvi réteget ötvöző regény vizsgálata kapcsán fogalmazódott meg (Bahtyin 2001: 226). A dialogikusság bahtyini értelmezése szerint a dialógus nem csupán a cselekvést megelőző nyelvi aktus, hanem a cselekvés maga, s mint ilyen, a nyelv igazi megvalósulása, a nyelv életének valódi szférája. Tanulmányozása Bahtyin szerint a hagyományos nyelvészeti kereteket túllépő metalingvisztika feladata, kutatásában tehát a strukturális szempontok helyett a pragmatikai szemléletre épülő funkcionális irányzatok játszanak kiemelkedő szerepet.

A következő fejezetek a dialógus kutatásával foglalkozó alapvető irányzatokat tekintik át a rendszerezésben a **strukturális – funkcionális** oppozíciót véve alapul¹³. Mivel a dialóguskutatás a fentiek értelmében főként a funkcionális szemléletű diszciplínák kiemelt területe, és a dolgozat későbbi elemzéseinek elméleti keretét a funkcionális (holista) kognitív nyelvészet irányelvei adják, az elméleti bevezetésben a funkcionális irányzatok bemutatására helyeződik a hangsúly. Az antropológiai, szociológiai és pragmatikai indíttatású vizsgálati módszerek tanúskodnak a szövegvizsgálat tudományának interdiszciplinárisává válásáról, és a párbeszédek igen különböző aspektusú elemzését adják. Az elemzések eltérő jellegét elsősorban a dialógusfogalom szűkebb vagy tágabb értelmezése adja. Itt kell megjegyezni azt is, hogy az előző fejezetben már említett

¹³ A témáról bővebben l. Ladányi—Tolcsvai Nagy 2008.

irodalomtudományi (mű- és interpretációelméleti) dialóguselemzés nem tartozik e dolgozat tárgykörébe, így a drámai művekből származó párbeszédes szövegeket is kizárólag nyelvészeti szempontból vizsgálja. A tudománytörténeti áttekintés célja továbbá az is, hogy világosabbá tegye azt a fogalmi tarkaságot, mely a párbeszédes szövegeket kutató szakirodalomban megfigyelhető, és tisztázza néhány fogalom és tudományág¹⁴ pontos jelentését.

2.2.1. A strukturalista és strukturális szemléletű irányzatok

A **strukturalista nyelvészet** a saussure-i langue-parole dichotómián alapuló nyelvészeti felfogás alapján a 20. század első felében és a két világháború között bontakozott ki. Felfogásuk középpontjában a nyelvhasználattól elkülönített nyelvnek (langue) mint autonóm rendszernek a vizsgálata állt (belső nyelvészet), a nyelv használatával, a beszéddel (parole) kapcsolatos olyan tényezők, mint a szituációs kontextus, a nyelvi környezet vagy a nyelvi változatosság pedig háttérbe szorulva a külső nyelvészet tárgykörébe kerültek. Képviselői szinkron jellegű kutatásaikban a fő hangsúlyt a morféma és a szintagma vizsgálatára helyezték, a mondatnál nagyobb egységeket pedig bár elismerték, de kirekesztették a nyelvtudomány köréből, vizsgálatuk szükségességét a hangzás és a jelentés vizsgálatához hasonlóan nem tekintették a nyelvtudomány feladatának. Fő képviselői a dán glosszematikusok, az amerikai deskriptivisták, illetve a Prágai Nyelvész kör és a Londoni Iskola nyelvészei voltak. Részben ellentmondanak a fentieknek azok a törekvések, melyek bár strukturalista szempontok¹⁵ alapján, de főként beszélt nyelvi szövegek elemzésével foglalkoztak. Ilyen empirikus kutatásokat folytattak Bloomfield vezetésével az amerikai deskriptív iskola tagjai, és ők vetették fel a mondaton túlmutató nyelvi egységek főként szintaktikai szempontú kutatásának szükségességét is (Harris 1952). A szigorúan saussure-i dichotomikus szemlélet alól részben kivételt jelentett a prágai és a londoni nyelvészek munkássága is, akik közül néhányan (pl. Jakobson és Firth) kutatásaikban már a funkcionális szemlélet alapjait érvényesítették.

¹⁴ Pl. társalgás-társalgáselemzés, beszélgetés-beszélgetéselemzés, dialógus-dialógusanalízis, diskurzus-diskurzuselemzés.

¹⁵ Vö.: Bloomfield fő elméletei: elem & elrendezés elmélet (item & arrangement), közvetlen összetevős módszer (immediate constituent, IC analysis), disztribúciós módszer.

A **strukturális** más néven formális szemléletű irányzatok a nyelvet szintén autonóm struktúrának tekintik, melyre nincs hatással a funkció, ezért felfogásuk szerint a nyelvészeti kutatásokban nem kaphat helyet a nyelvhasználat vizsgálata. Ezekből az irányzatokból bontakoztak ki főként a cselekvésemléletek, az interakció-elmélet és a szociológia fellendülésének hatására azok a strukturalista alapozású modellek, melyek azonban már a mondatnál nagyobb egységek vizsgálatával is foglalkozni kezdtek, kialakítva ezzel az első szövegtani iskolákat, s megalapozva a különböző társalgási műfajok vizsgálatát is. Ide sorolhatók a mondatgrammatikából kiinduló modellek és a generatív grammatika kibővítésével keletkezett szövegkutatási irányzatok.

A **mondatgrammatikából kiinduló** szövegmagyarázatok általában a mondatok szintaktikai kapcsolataiból vezetik le a szöveget. Ezek a referencia kérdését helyezve a középpontba jórészt az egyes névmások mondatösszekötő szerepét kutatják (Harweg 1968). E felfogásban a mondatok koherenciáját olyan grammatikai eszközök (proformák) biztosítják, melyek kettős természetűek, és valójában szemantikai funkcióval rendelkeznek (Rieser 1978). A hazai elméletek közül szintén a mondaton túlmutató jelenségekkel foglalkozik, de mondatgrammatikai keretben maradván Deme László több munkája is (Deme 1971; 1983), melyekben a nyelv a beszédtevékenység eszközeként jelenik meg, a mondatok pedig tartalmi-logikai mellérendelésekben kapcsolódnak egymáshoz. Ez a felfogás nem foglalkozik az olyan szövegen kívüli tényezőkkel, mint a beszélők motivációja és kommunikációs célja, valamint kevés figyelmet fordít a beszédhelyzetre és az abból származó háttérinformációk jelentőségére, így a szöveg rejtett információi, implicit tartalmai is elsikkadnak. Meghatározásában a párbeszéd „az egymást követő, egymásra (sőt: egymáshoz, nemegyszer akár egymásba) épülő miniszövegek közötti összefüggés”, s mint ilyen „szövegek közötti, azaz intertextuális” (Deme 1983: 33). A mondatgrammatikából kiinduló szövegfelfogás a dialóguskutatás szempontjából azért tartható fontosnak, mert a későbbiekben több dialogikus formájú társalgási szöveg vizsgálatában is megfigyelhetőek a fentiekhez hasonló elemzési szempontok (Keszler 1983).

A **generatív grammatika** megtartotta a nyelv rendszerszerű szemléletét, a szinkrón megközelítésmódot és a nyelv autonóm jellegét, vagyis a rendszer nyelvhasználatától való függetlenségét, a nyelvet azonban mentális jelenségként határozta meg. A kognitív fordulat (Chomsky 1965) után kialakuló szövegkutatási irányzatok a mondat helyett a szöveget próbálták a generatív grammatika eszközeivel vizsgálni és leírni (Petőfi S. 1971; van Dijk 1972). A szöveget mondatszekvenciákra bontva ágrajzzal ábrázolták (Isenberg 1971),

melyek azonban nem árultak el sokat sem az egyes mondatok közötti viszonyokról, sem a mondatok és a szöveg kapcsolatáról. Mivel a felfogás csupán a felszíni szerkezetekre koncentrált, nem volt képes a mondatok közötti valós koherenciaviszonyok feltárására sem. Emiatt és a hiányzó pragmatikai háttér következtében e felfogás a későbbi dialóguskutatásra sem volt képes nagy hatást gyakorolni. A generatív grammatika kibővítésével indult el az az összetett szövegtudományi felfogás is, mely a pragmatika és a kommunikációelmélet bevonásával a nyelvi és nyelven kívüli tényezőket egységes keretben kívánta vizsgálni (van Dijk 1980a; 1980b). A generatív grammatika korlátait elsőként egy átfogó szövegnyelvészeti munka lépi át, mely a szövegszerűség ismérvei alatt a kohézió és a koherencia kérdéskörén kívül olyan nem nyelvi összetevőket is tárgyal, mint a helyzetszerűség, a hírérték és az intertextualitás, emellett hangsúlyossá válik a szöveg folyamat jellege is (Beaugrande—Dressler 1981/2000). Ez a felfogás már átvezet a funkcionális szemléletű irányzatokhoz, melyek közül a kognitív nyelvészet alapjait fogalmazza meg, és a beszélt nyelvi szövegek kutatására is nagy hatást gyakorol.

2.2.2. A funkcionális szemléletű irányzatok

A strukturális nyelvészeti szempontú, főként szövegtani kutatások mellett a '60-as években egyre gyakoribbá vált a szövegek funkcionális szempontú vizsgálata is. **Funkcionális szemléletűek** mindazok a jelentésközpontú nyelvészeti irányzatok, amelyek a funkcionalitást cselekvéseméleti keretben, mint az ember célszerű tevékenységéhez kötődő fogalmat közelítik meg, és a nyelv két alapvető funkciójának, a **kommunikatív** és a **kognitív** funkciónak fontos szerepéről beszélnek a struktúrák kialakulása, működése és elsajátítása kapcsán. Ezeknek az irányzatoknak a középpontjában a megértett beszédhelyzet és a jelentés áll, ezért kifejezetten a nyelv kommunikatív funkciójára építik a nyelveméleti modelljüket. Felfogásuk szerint a nyelv nem autonóm, hiszen a nyelvi funkció befolyásolja a struktúrát (vö.: Dressler 1995; Tomasello (ed.) 1998; Tomasello 2000; Barlow–Kemmer (eds.) 2000; Bybee 2006). A funkcionális szemlélet ezek alapján tehát olyan átfogó nézőpont, mely nem zárja ki, csupán tágabb összefüggésekben értelmezi a struktúrát, így a dialógusok kutatásában is nagy szerepet kap. Ezt erősíti a funkcionális szemlélet alapvetően **empirikus jellege**, melynek tételeit a következőkben foglalhatjuk össze:

- A nyelv leírásában nem az elmélet a meghatározó, hanem elmélet és empiria egyensúlyára és összhangjára kell törekedni.
- Az empirikus adatok „ellentmondásait” nem lehet eltüntetni az eszményítő elmélettel.
- Az adatok a tényleges nyelvhasználatból kell, hogy származzanak, nem lehetnek laboradatok (Ladányi—Tolcsvai Nagy 2008: 23).

A funkcionális szemlélet alkalmazását a dialóguskutatásban az is indokoltá teszi, hogy a szövegek vizsgálatában az elmélet három alapvető megközelítési szintjének mindegyike eredményesen használható. Ezek a **megközelítési szintek** a következők:

- Általános nyelvi funkcionálás (pl. beszédaktusok).
- A nyelven belüli disztinktív funkciók (pl. szövegtopik- és szövegfókuszviszonyok).
- Az egyes nyelvi egységek mondat- és szövegközegbeli funkciója (pl. deixis, koreferencia) (Ladányi—Tolcsvai Nagy 2008: 24).

A funkcionális szemléletű nyelvtudomány a nyelvet olyan tudásnak tekinti, mely szoros összefüggésben áll a világról való tudással, de ennek nem pusztán egy kifejezőeszköze, hanem a megismerés közege. A világról való tudás tehát a nyelvi és a nem nyelvi tényezők kölcsönhatásából épül fel, melyben fontos szerepet játszanak a környezeti, a biológiai, a pszichológiai, a fejlődési és a szociokulturális tényezők is (Langacker 1999: 15—6). A funkcionális szemléletű irányzatok ebből adódóan a nyelv leírásában felhasználják az antropológiai nyelvészet és a szociolingvisztika, a pragmatika, a diskurzuselemzés és a korpusznyelvészet egyes módszereit és eredményeit is. Egy részük főként **antropológiai és szociológiai** szempontok bevonásával újítja meg a szövegek vizsgálatát, melyekben előtérbe kerül a nyelvhasználat kulturális és társadalmi meghatározottsága. Ilyen irányzatok az interakciós szociolingvisztika, a beszéd etnográfia, az etnometodológia és az abból kifejlődő etnometodológiai, majd nyelvészeti konverzációelemzés. Emellett a funkcionális szemléletre az is jellemző, hogy a nyelvi jelenségeket a megértett beszédhelyzetben és a szövegkörnyezetben vizsgálják, így az elemzések nagy hangsúlyt fektetnek a **pragmatikai** szemléletre is. Az ilyen típusú elemzésekben a hangsúly a nyelvi jel és használója, valamint a megnyilatkozás és a szituáció közötti viszonyra helyeződik, így a diskurzusok elemzésében előtérbe kerül a

kontextus szerepe. Ilyen pragmatikai szemléletű irányzatok a beszédaktus-elmélet, az interakció-elmélet, a diskurzuselemzés, és a kognitív pragmatika. A fenti funkcionális szemléletű irányzatok közös jellemzője, hogy az elemzéseket a tényleges nyelvhasználatból származó korpuszokon végzik, és megállapításaikat empirikus adatokra támaszkodva fogalmazzák meg. A funkcionális szemléletű irányzatok közül a fentiek mellett a dialógusok kutatásában a holista **kognitív** nyelvészetnek van kiemelkedő szerepe. A következő három alfejezet e tudományágak rövid bemutatásával kívánja felvázolni a dialóguskutatás főbb irányvonalait és eddigi eredményeit a nemzetközi és a hazai tudományos életben. Mivel a dialógusok kutatásában az egyéb funkcionális szemléletű irányzatoknak¹⁶ nincs a fentiekhez hasonlóan kiemelkedő szerepe, ezért azokkal az áttekintés nem foglalkozik.

2.2.2.1. Antropológiai és szociológiai indíttatású irányzatok

Az antropológiában és a szociológiában gyökerező irányzatok fő érdeklődési területe a **nyelv és a nyelvet használó társadalom** kapcsolatának kutatása. Vizsgálataik egyrészt azokra a különböző módszerekre és stratégiákra irányulnak, melyek segítségével egy adott beszélőközösség tagjai egymással és másokkal kommunikálnak. Emellett azzal is foglalkoznak, hogy az egyes csoportok miként használják a nyelvet a valóság fenntartására, interakcióikban hogyan működnek együtt e közös cél elérésének érdekében. E célok háttérében az a megfigyelés áll, hogy az egyes népcsoportok kommunikációs viselkedésében jelentős eltérések tapasztalhatók. Néhány közösségben¹⁷ a kommunikáció a csoportok közötti és a csoporton belüli összeütközések és konfliktusok elkerülésére vagy csökkentésére szolgál, segít fenntartani a békés társadalmi viszonyokat, és megakadályozza a feszültségek felhalmozódása következtében kirobbanó agresszív viselkedést. Más társadalmak¹⁸ hasonló helyzetben inkább a hallgatást választják, és ezt az állapotot mindaddig fenn is tartják, amíg a kritikus szituáció véget nem ér. A csendet használják az együttérzés, a szemérmesség és az udvariasság kifejezésére is, és nem jellemző rájuk semmilyen csevegési kötelezettség (Wardhaugh 2002: 214—82).

¹⁶ Funkcionális szemléletű irányzatok még: a Halliday-féle szisztémikus-funkcionális nyelvten, Givón biológiai-adaptációs funkcionális nyelvtena, a konstrukciós nyelvtena, Joan Bybee hálózatalvű nyelvtena, Paul Hopper emergens nyelvtena és a természetes nyelvelmélet. Ezekről bővebben l. Ladányi—Tolcsvai Nagy 2008.

¹⁷ Ilyen beszélőközösségek pl. a délnyugat-afrikai !kungok (Marshall 1961).

¹⁸ Ilyen csoportok többek között a nyugati apacsok (Basso 1972), a dél-indiai puliyanézek (Gardner 1966) és a kelet-indonéziai rotik is (Fox 1974).

A '60-as évektől egyre inkább elszaporodó antropológiai és szociológiai jellegű empirikus kutatások, résztvevő megfigyelések során fokozatosan kialakult az az igény, hogy a kutatók az ilyen beszédbeli különbségeket szisztematikusan megvizsgálhatóvá és leírhatóvá tegyék, és kialakítsanak egy olyan vizsgálati módszert, mellyel a különböző népcsoportok kommunikációs és interakciós szokásai egységes keretben jellemezhetőek. Ennek megvalósítása lett a következő kutatási irányok, az interakciós szociolingvisztika, az etnográfia, az etnometodológia és a konverzációelemzés fő törekvése is.

2.2.2.1.1. Interakciós szociolingvisztika

Az interakciós szociolingvisztika gyökerei egyrészt az antropológiában, másrészt a szociológiában keresendők. A két tudományág közös pontja a **kontextus** fogalma, így az interakciós szociolingvisztika funkcionális oldalról közelíti meg a dialógusokat szociális kapcsolatok és szociális interakciók szabályain keresztül. Gumperz a kommunikációs különbségeket abban látja, hogy az azonos nyelvi tudással rendelkező egyének mondanivalójukat különbözőképpen kontextualizálják, így különböző üzeneteket hoznak létre, és azokat különböző módon értelmezik. Az értelmezéshez hozzájárulnak a kontextualizációs jelölők és az előfeltevések, de a valódi jelentés szituációs következtetéssel érthető meg, melyhez szükség van a felek nyelvi és szociokulturális tudására is (Gumperz 1982).

Goffman szintén a szociális interakciók kontextusára helyezi a hangsúlyt, melyben az egyén valójában egy társadalmi konstrukció, aki homlokzattal rendelkezik. A **homlokzat** nem más, mint társadalmilag megerősített tulajdonságok által körvonalazott énkép, egy olyan konstruktum, melyet a pillanatnyi szituációval és a tágabb társadalmi kontextussal összefüggésben tart fent az ember, s melyhez azonnali érzelmi reakció fűzi. Homlokzatunk egyrészt negatív, mely a cselekvési szabadságunkat nem korlátozó igényeinket, másrészt pozitív, mely a kívánságainkat kívánatosként feltételező igényeinket juttatja kifejezésre. Ha adekvát homlokzatot tartunk fenn, reakcióinkat a magabiztosság jellemzi, ellenkező esetben viszont nem könnyen integrálható eseményeket vihetünk az érintkezésbe, sőt társas homlokzatunkat akár meg is vonhatja tőlünk a társadalom. A saját és mások homlokzatának megóvása, a vonalak kölcsönös elfogadása feltétele az érintkezésnek, általában tehát érdeke az interakció résztvevőinek. A homlokzatot a verbális vagy nem verbális aktusok különféle módon fenyegethetik. Például az utasítások, tanácsok, figyelmeztetések, ígérek, bókák stb. a hallgató negatív homlokzatát, a helytelenítés,

kritika, ellentmondások, a tiszteletlenség stb. a hallgató pozitív homlokzatát veszélyeztetik. Egyes aktusok a beszélő, mások a hallgató (negatív vagy pozitív) homlokzatát támadják. A homlokzatfenyegető aktusok kontextusában bármely racionális cselekvő vagy a szóban forgó aktusok elkerülésére törekszik, vagy a fenyegetés minimalizálására irányuló s ezzel egyidejűleg bizonyos típusú nyereségekkel járó stratégiák alkalmazásához folyamodik, mégpedig azonos feltételek között azonos stratégianemet választva közülük (Goffmann 1967/1990).

Az interakciós szociolingvisztika fő célja a beszélgetések, társalgások elemzésében a szituációs jelentések felfedése más megnyilatkozásokkal való összehasonlítás alapján. Ilyen elemzés olvasható pl. Mászlainé Nagy Judit szerepjátszással létrehozott dialógusokra irányuló vizsgálatában, melyben a módszer segítségével megfigyelhetők az arculatvédezés interkulturális különbségei és a kontextuális jelölők elhelyezkedésének szabályai is (Mászlainé Nagy 2008).

2.2.2.1.2. A beszéd etnográfiája

A beszélés néprajza vagy a beszéd etnográfiája (Hymes 1968; 1975) a kulturális antropológia egyik kiemelkedő kutatási területe. Érdeklődési köre a különböző **kultúrákra és szubkultúrákra jellemző beszédmódokra** irányul, azok társadalmi szerepét, környezetét, nyelvi kódját kutatja. Azokat a tényezőket keresi, melyek nélkül nem érthetjük meg egy kommunikációs esemény sikerét, vagyis a konkrét és elvont körülményeket, a résztvevők szerepét és céljait, a cselekvések sorrendjét, a kommunikációs eszközök kiválasztását, a beszélgetés hangnemét, a beszélők interakciós és értelmezési normáit. A nyelvtonon túlmenő, a beszélgetés koherenciáját biztosító szabályokat vizsgálja, melyek a megnyilatkozások által létrehozott aktusokban valósulnak meg. Emellett a nyelvi és a kommunikatív kompetenciát kutatva arra keresi a választ, hogy mit jelent egy nyelv kompetens beszélőjének lenni. A **kommunikatív kompetencia** vizsgálatához a beszédhelyzet, a beszédesemény és a beszédaktus fogalmát használja. Beszédhelyzetnek nevezi azokat a társas szituációkat, melyekhez sajátos szövegek kapcsolódnak, beszédesemény alatt pedig az adott helyzetekben megvalósuló, szabályok és normák által irányított verbális történéseket érti. A beszédesemények meghatározó tényezőinek osztályozását a **SPEAKING** modellben¹⁹ rendszerezett kommunikációs

¹⁹S – scene, setting – keret, színtér, a kommunikáció időbeli és térbeli helyszíne, pszichológiai és kulturális kerete.

komponensek segítségével végzi el (Hymes 1974/1997: 458—96). A beszédeseményeket tovább tagolja a hármas sorozat minimális egységeire, a beszédcselekvésekre, vagyis beszédaktusokra²⁰. A tudományág összekapcsolja a nyelvészet és az antropológia nézeteit, hiszen a kommunikáció különböző formáit a kulturális tudás és viselkedés részének tekinti. Nézete szerint az emberek kommunikációja része annak a kulturális repertoárnak, melyen keresztül a világot értelmezik, nyelvhasználatuk pedig kultúrához kötött (vö.: Schriffin 1994).

A **beszélés néprajzának** bemutatására jó példa a szubanuni ivó-találkozó leírása, melyből egy olyan strukturált keretet ismerhetünk meg, amelyben a beszédmodok megfelelő alternatíváinak választásával az egyén társadalmi viszonyai meghatározhatók, alakíthatók, kiterjeszthetők, sőt a beszéd segítségével a társadalmi ranglétrán való felemelkedés is elérhető (Frake 1972). Hasonló a panamai kunák szituációtól függő nyelvhasználati módjának bemutatása, melynek egyik legjellemzőbb eredménye az a megfigyelés, hogy a kunák nyelvhasználatában csak nagyon ritkán fordulnak elő a máshol oly gyakori megszakítások és átfedések (Sherzer 1973). Lindenfeld beszélt nyelvi vizsgálaton alapuló kutatása pedig arra világít rá, hogyan segíti a beszéd fenntartani a párizsi piacokat egyrészt mint árusító, másrészt mint társalgásra is alkalmat adó helyeket (Lindenfeld 1990). A hazai kutatások közül itt is meg kell említeni az előző fejezetben tárgyalt szociopragmatikai vizsgálatot, mely eltérő etnikai hátterű, de azonos nyelvet beszélő csoportok nyelvi konfliktusait tanulmányozva azt tapasztalja, hogy a számos elemzési módszer közül a beszélésnéprajz képes a legátfogóbb képet adni a kommunikációs problémákról. Felöleli a beszédesemény egészét, és a kultúrák közötti különbségek magyarázatában integrálni képes a beszédaktus-elmélet, az interakciós szociolingvisztika és a konverzációelemzés eredményeit is (Máslainé Nagy 2008).

P – participants – résztvevők, legfontosabb szempont, hogy milyenek közöttük a viszonyok.

E – ends – a résztvevők és a kommunikatív aktusok céljai.

A – act sequence – cselekvések sorrendje és tartalma, mely kulturálisan kötött, meghatározott.

K – key – kódok (verbális és nem verbális kódok), az üzenet hangneme.

I – instrumentalities: – eszközök, melyeket a kommunikációs helyzetben felhasználunk: csatorna, nyelv, kódok.

N – norms of interaction and interpretation – az interakció és az interpretáció normái.

G – genre – megnyilatkozástípus, műfaj, amelyben az adott kommunikatív aktus létrejön: pl. előadás, beszélgetés, tanácsadás, interjú.

²⁰ Hymes beszédaktus-felfogása némileg különbözik Austin és Searle értelmezésétől.

2.2.2.1.3. Etnometodológia

Az észak-amerikai kulturális és kognitív antropológiára (ethnoscience) és a német szociológusok elméleti hagyományaira építő, Harold Garfinkel (1967; 1972) nevéhez fűződő etnometodológia tudománya²¹ a **gyakorlati gondolkodás hétköznapi módszereit** kutatja. Előzményének tekinthető a német Alfred Schütz és az amerikai Talcott Parsons munkássága, akik már az '50-es években arra törekedtek, hogy kidolgozzák az empirikus szociológiai kutatások új módszertanát, és leírják a szociális cselekvés elméletét. A '60-as években Garfinkel Parsons tanítványaként azokkal a módszerekkel, folyamatokkal, technikákkal foglalkozott, melyek segítségével a társadalom tagjai hétköznapi cselekvéseikben a szociális valóságot és rendet létrehozzák, valamint az őket körülvevő világot értelmezik, és Cicourellel együtt leírták a szociális valóság hétköznapi cselekvésekben rejlő előfeltételeit (Streeck 1987: 672—6). A beszédbe elegyedés, a beszélőváltás, a beszédlezárás stratégiáit tanulmányozva Garfinkel arra a megállapításra jutott, hogy a beszélgetések célja a valóság létrehozása és fenntartása, vagyis nem a szociális környezet határozza meg mindennapi beszédtevékenységeinket, hanem a társalgások által alakul ki a minket körülvevő szociális világ. A szociális rend előfeltétele a sikeres kommunikáció, mert csak az aktív cselekvés vezethet el a világ megismeréséhez és magyarázatához. A társadalmi valóságot nyelvileg előre megstrukturált, nyelvi kategóriákban rögzített jelenséggént értelmezi²², tudományelméleti szempontból a deduktív és analitikus módszerek helyett pedig az interakcionista metodológiát alkalmazza (Sacks—Schlegloff—Jefferson 1974).

Az etnometodológia egyik altudományaként alakult ki a hétköznapi beszéd rendezettségének, a beszélgetőpartnerek viselkedési, reagálási módszereinek vizsgálatára specializálódó **etnometodológiai konverzációelemzés**²³. A kutatások célja annak vizsgálata, hogy „hogyan állítanak fel a résztvevők egy bizonyos lokális rendet, [...] mely eszközökkel hozzák létre az érdekeltek az interakció rendezettségét, értelmezik saját és partnerük viselkedését ennek a rendnek a szempontjából, illetve hogyan juttatják kifejezésre ezt az értelmezést” (Schegloff—Sacks 1973: 290, idézi Kallmeyer 1988: 1097).

²¹ A tudományág leírására részletesen l. Patzelt 1987; Flynn 1991, magyar nyelvű etnometodológiai írásokra l. Horányi 1978 (szerk.).

²² Az újabb nézetek szerint ez a meghatározás nem egészen helytálló, hiszen a beszélgetőpartnerek és az elemzést végző kutatók egyaránt rendelkeznek előfeltevésekkel a beszélgetéstípus tulajdonságairól, szabályairól stb..., melyek befolyásolhatják vagy akár át is alakíthatják az elemzés során kapott eredményeket (Deppermann 2001).

²³ A tudományág részletes elemzésére és bemutatására: l. Bergmann 1994; Deppermann 1999; Maibauer 2001, magyarul Iványi 2001.

Az etnometodológiai konverzációelemzés a későbbiekben olyan részterületek kutatására szakosodó irányzatokra bomlott, mint a diskurzuselemzés, a funkcionális pragmatika (Grießhaber 2001: 75—95), a dialóguselemzés és a nyelvészeti konverzációelemzés, melyek összefoglalva a beszélgetéselemzés néven váltak ismertté²⁴.

2.2.2.1.4. A nyelvészeti konverzációelemzés

Mielőtt a tudományág ismertetésére rátérnénk, fontos tisztázni néhány olyan fogalmat, melyet a különböző elméleti és empirikus munkák igen eltérő jelentésben használnak, elnevezésük és vizsgálati tárgyük a különböző nyelvterületeken és kutatási területeken gyakran lényeges eltéréseket és átfedéseket mutat. Nemcsak a szóban forgó irányzatok meghatározására van szükség, de elengedhetetlen egymáshoz való viszonyuk tisztázása is. A beszédaktus-elmélet és az amerikai eredetű etnometodológiai konverzációelemzés (conversation analysis) a **beszélgetéselemzés** (Gesprächsanalyse) néven ismertté vált gyűjtőtudomány két fő forrásaként jelent meg a német nyelvterületen folytatott kutatásokban. Később szintén itt alakult ki az etnometodológiai konverzációelemzés egyik markáns, a szociológiai és antropológiai szempontok mellett nyelvészeti aspektusokat is érvényesítő irányzata, a **nyelvészeti konverzációelemzés** (linguistische Konversationsanalyse, KE). Majd szintén a beszélgetéselemzés egyik speciális változataként német nyelvterületen megjelent a beszédaktus-elmélet kritikájából kifejlődő **diskurzuselemzés** (Diskursanalyse), mely nem teljesen azonos az angol és amerikai irányzatokkal, mert azok tágabb értelemben, írott és beszélt nyelvi szövegek elemzésére is használják a tudományág megnevezését. A német beszélgetéselemzés megfelelője tehát az angol diskurzuselemzés (discourse analysis, DA), s ennek specifikusabb formái a német nyelvterületen művelt nyelvészeti konverzációelemzés, illetve az angol irányzatok között szereplő konverzációelemzés.

Az etnometodológiai konverzációelemzésből kifejlődő nyelvészeti konverzációelemzés²⁵ képviselői a beszélt nyelvi társalgásoknak, párbeszédnek sajátos törvényszerűségeket tulajdonítanak, melyek nem a nyelv, hanem a beszélgetés szerkezeti

²⁴ A beszélgetéselemzés gyűjtőnéven összefoglalt irányzatok különbségeire l. Becker-Mrotzek 1992.

²⁵ A tudományág részletes ismertetésére német és angol nyelven l. Althaus—Henne—Wiegand 1980: 318; Besch—Knoop—Putschke—Wiegand (Hrsg.) 1982: 301; Bußmann (Hrsg.) 1983: 273; Ammon—Dittmar—Mattheier eds. 1987: 888, 1095; Crystal 1987: 116, 402; Brown—Yule 1989; Lewandowski 1990: 357—9; Linke—Nussbaumer—Portmann 1991; McArthur 1992: 316; Glück (Hrsg.) 1993: 336; Asher (ed.) 1994: 749; Dausendschön-Gay 1999; Ten Have 2005; Hutchby—Wooffitt 2006; magyarul l. Iványi 1996a; 1997a, b; Pléh—Siklaci—Terestyéni 1997: 393—4; Iványi 1998; Szalay 1998: 40—2, Reményi 1999 disszertációjának a konverzációelemzésről szóló fejezete; Iványi 2000.

mechanizmusából erednek, ezért felfogásukban a dialógusok sajátos vizsgálati módszereket igényelnek. A kutatások tárgya általában a **természetes közegben zajló, spontán hétköznapi kommunikáció**, melyet a kutatók magnetofonszalagra vagy diktafonra rögzítenek, és transzkripció útján²⁶ nyelvi elemzésre alkalmassá tesznek. A társalgások témája igen változatos, a rendőri kihallgatásoktól kezdve a tanórai kommunikáción és a családi társalgásokon keresztül az állásinterjúk vagy a terápiás beszélgetések is képezhetik a vizsgálat tárgyát²⁷. Míg az előző, elsősorban antropológiai és szociológiai indíttatású irányzatok azt vizsgálták, hogy a dialógusok résztvevői hogyan viselkednek a kommunikáció során, a konverzációelemzés inkább arra helyezi a hangsúlyt, hogy mit mondanak, és azt milyen szabályszerűségek alkalmazásával teszik. A szabályok vizsgálata során a kutatások feltárták azokat az univerzális tulajdonságokat, melyek minden **beszélgetés jellemző vonásaiként** megjelennek (Deppermann 1999: 7—12):

- A beszélgetések a partnerek **aktív, alkotó tevékenysége** során keletkeznek, annak eredményei.
- Olyan **időben zajló** események, melyek a partnerek aktivitásának egymásutániségában jönnek létre.
- A felek **interaktív** tevékenységének eredményei.
- A partnerek tipikus, **kulturálisan elfogadott módszereket** használnak a beszélgetés szervezésében.
- A beszélgetés **egyéni és közös célokat** követ, s ezek eléréséhez **problémákat** old meg.

A konverzációelemzés képviselői tehát a beszélgetést olyan folyamat eredményeként kialakuló enitásnak tekintik, mely a felek interakciójában lépésről lépésre jön létre. Ehhez szükség van a beszélgetőpartnerek együttműködési szándékára, a személybeli, valamint a tér- és időbeli vonatkozások közös ismeretére, és a beszélgetés időbeli sorrendjének megszervezésére. Az így létrejövő dialógusok egy nyelvi interakciós folyamat elvei és

²⁶ Jelölési rendszerét Gail Jefferson alakította ki, de a transzkripcióknak különböző variánsai vannak, (Kallmeyer 1988: 1103; Boronkai 2007a).

²⁷ Az egyes társalgástípusok elemzésére magyar nyelvi korpuszon l. bővebben: spontán társalgások (Szende 1973; Keszler 1983), családi társalgások (Boronkai 2006a), tanári kommunikáció (F. Dornbach 1999; V. Raisz 1995; H. Varga 1996; Albertné Herbszt 1999), tv és rádió interjúk (Wacha 1988; 1994; 2000; Kőrösi 1998).

szabályai szerint épülnek fel, ennek megfelelően fő jellemzőik, melyek **az írott szövegektől megkülönböztetik** őket, a következők:

- Szorosan kötődnek a beszélőváltás egységeihez, a **beszédlépések**hez.
- Soha nem lépnek fel elkülönülten, csak a mindenkori helyzet által meghatározott **kontextusokban**, létrejöttüket nagymértékben meghatározzák a megelőző nyilatkozatok, maguk pedig a szekvenciális implikáció révén a következő nyilatkozatokat készítik elő.
- A mindenkori **befogadóhoz**, s annak igényeihez **szabottak**.
- Tele vannak „**hibákkal**” és **javításokkal**.
- Csak bennük jelennek meg a verbalizációs folyamat **bizonyos ismertetőjegyei**, valamint egyes partikulák és kérdéstípusok (Iványi 2001).

A társalgáselemző vizsgálatok általában a beszélgetések **globális és lokális struktúrájának** elemzésére irányulnak. A globális struktúrában a belebonyolódási és kihátrálási stratégiákat, a lokális szerkezetben pedig főként a fenti szempontok között is szereplő beszélőváltás mechanizmusát, a szekvenciális rendezettséget és a hibajavítások diskurzusszervező szerepét vizsgálják. A legtöbb konverzációelemzés ez utóbbi három, a beszélt nyelvi dialógusokat az írott szövegektől megkülönböztető sajátosság vizsgálatára irányul. Az angol nyelvű szakirodalom a **beszélőváltás** jelenségének megnevezésére a *turn*²⁸ és a *turn-taking* kifejezést használja (Wardhaugh 2002: 270; Rosengren 2004: 99—108). A beszélőváltás minden előszóbeli megnyilatkozásra jellemző, hiszen általában egyszerre csak az egyik fél ragadhatja magához a beszélés jogát. Külön kutatási téma a váltások átfedése, a szinkron beszélés és az egyes lépések közötti szünet, melynek különböző funkciói lehetnek. Ezeket általában a hibák kategóriájába sorolják, és sok esetben maguk a beszélők is törekednek a javítási mechanizmusok használatára. A váltás soha nem előre meghatározott helyen, forgatókönyv-szerűen zajlik, hanem az arra alkalmas pillanatban történik meg. Sacks—Schlegloff—Jefferson (1974) szerint az aktuális beszélő egy adott ponton, az átmeneti relevanciahelyen verbális és nonverbális eszközök

²⁸ A *turn* angol szó jelentése 'a szó magához ragadása, lépés'; a *turn-taking*: 'lépésváltás' jelentésben használatos. A magyar nyelvű fordításokban a beszélőváltás megnevezésére több kifejezés is szerepel: *szóátadás* (Wardhaugh 2002: 270), *forduló*: az egy beszélő által elmondott szöveg, mely néhány esetben magában foglalja a beszélőváltást is (Sacks—Schlegloff—Jefferson 1974), *fordulat* (Horányi 1978: 145), *újramegszólalás* (Szende 1995: 79).

segítségével jelzi partnerének, hogy mikor kerül rá a sor. Ilyen jel a téma lezárása, a szünet vagy a töltelék elemek használata, az intonáció jelei, de a verbális elemeken kívül nagyon fontos szerepet játszanak a nem nyelvi üzenetek is, mint a testtartás vagy a szemkontaktus. A téma pontos lezárása az előre megtervezett beszédek jellemzője, de a spontán szövegekben is fontos szervező szerepe van. Nagyon jellemző a kérdések és válaszok váltakozása, hiszen a szekvenciális rendezettség elsősorban ennek köszönhető. A beszélőváltás többféle módon is megvalósulhat, leggyakrabban a pillanatnyi beszélő választja ki a következőt akár konkrét felszólítással vagy felkéréssel, akár a nonverbális eszközök segítségével, vagyis a szó átadása különböző jelek kombinációjával történik. A külválasztás mellett sokszor előfordul az önkiválasztás is (Iványi 2001: 80), amikor a következő alany maga kezd el beszélni. Ha túl nagy az egyes lépések közötti távolság, és a szünet hossza zavaró tényezőként hat, az eredeti beszélő is folytathatja a szöveget, és később újabb kísérletet tehet a szó átadására. A társalgások fontos jellemzője a beszédjog megtartásának törekvése, mely nyelvi és nem nyelvi jelekben is megnyilvánulhat. Többszörös mellérendelésekkel, jelzőhalmozással bővített beszéd lépés keletkezhet, a szomszédsági párok kerülése a vevő reakcióit korlátozhatja, a szemkontaktus elmaradása pedig arra ösztönzi a hallgatót, hogy tovább engedje beszélni partnerét. A beszédjog megszerzésére való törekvés eszköze a közös mondatalkotás, melyben a hallgató kihasználva a hezitációs szünetet, kiegészíti a megkezdett lépést, és magánál tartva a szót folytatja a diskurzust. A beszédjog átvételének gyakori eszköze a szó erőszakos megragadása is. Más kutatók a beszélgetés alapegysége háromrészes, kezdeményezésből, válaszból és visszacsatolásból áll, s ha ez utóbbi elmarad, az üzenetváltás hiányosnak tekinthető (Drew—Heritage 1992: 13).

A konverzációelemzés másik fontos kutatási szempontja a társalgások **szekvenciális rendezettségének**²⁹ vizsgálata, hiszen a beszélgetés alapegységei, lépései egy nagyobb struktúrában, a szekvenciában kapcsolódnak össze. A beszéd szekvencia két egymást követő és egymással összefüggő megnyilatkozás kapcsolata, mely bizonyos modell alapján követési rendszerességet mutat. A kötetlen társalgások párszekvenciái egy nyitó és egy záró egységből (replika) épülnek fel, melyek megteremtik a kapcsolat létrehozásának, fenntartásának és lezárásának lehetőségét oly módon, hogy egyúttal állandó választási és láncolási lehetőséget is biztosítanak. A szekvenciapárok kezdeményező (replikastimulus) és reagáló (replikareakció) jellege kiegészül a visszacsatolás folyamatos jelenlétével, mely

²⁹ Magyar nyelven sorbarendezeésként, a szekvencialitás pedig sorozatként is olvasható (vö. Horányi 1978: 143).

fatikus szerepét a háttércsatorna segítségével a nyitó részben is kifejti. A szekvenciaváltás felfogható a reciprocitás sajátos eseteként is, mely speciális nyelvi eszközök, a szomszédsági párok alkalmazásával valósul meg. Schlegloff és Sacks (1973: 312—24) összefoglalta a szomszédsági párok legfontosabb jellemzőit, melyek a következők:

- egymás után következnek
- különböző beszélőtől származnak
- sorrendjük meghatározott
- egy adott nyitó rész egy meghatározott záró szekvenciát kíván meg maga után

A szekvenciális rendezettség általános szabálya, hogy ha az első beszélő létrehozta a nyitó szekvenciát, akkor a következő beszélőnek a záró szekvenciával kell erre reagálnia. Kivételes esetekben, mikor a párok közé más egységek ékelődnek, a záró rész elmaradhat, vagy több különböző záró rész is szóba jöhet, melyek közül a választás preferenciák alapján történik. A szomszédsági párok leggyakoribb típusai és preferencia-összefüggései a következők: üdvözlés – üdvözlés, kérdés – válasz, ajánlat – elfogadás/elutasítás, kérés – teljesítés/tiltakozás/visszautasítás, parancs – engedelmeskedés/tiltakozás/visszautasítás, vád – beismerés/tagadás/védekezés, bók – elfogadás/visszautasítás (Hutchby – Wooffitt 2006: 38—47). A privát beszélgetésekben legnagyobb szerepe a kérdés–válasz párosának van, hiszen a kapcsolat szempontjából nagyon lényeges, hogy a kérdésre elvárt vagy nem preferált válasz következik (Levinson 1983: 336). A válaszadás fontos szabályszerűsége a relevancia maximája is (Grice 1975/1997), melynek értelmében a felelet nem ismételhet meg közös tudást, mindig valami új, de a szituációhoz illő információt kell hozzátennie a beszélgetéshez, hiszen így biztosítja az előrehaladást. Az ilyen megnyilatkozások szekvenciálisan függő típusúak, mert elvárják a reagálást, míg vannak olyan replikák, melyek önmagukban is megállnak (pl. állítás), és szekvenciálisan független módon épülnek be a dialógus szövegvilágába (Schegloff—Sacks 1973). A szomszédsági párok kiegyenlített elrendeződését a sajátos típust képviselő betét- és mellékszekvenciák egy időre megszakíthatják, különálló szerkezetszigetet alkotva ezzel a beszéd folyamatosságában. A mellékszekvencia önálló szerkezetű kiegészítő rész, melynek célja a megértés biztosítása, a magyarázatok, félreértések tisztázása, a szókereső folyamatok jelölése. Kapcsolódik a fő témához, de nem konkurál annak aktivitásával, s nem folytatja annak szekvenciáját, hanem elhagyja vagy megszakítja a tematikus folyamatot, hogy

valamilyen más aspektusra irányítsa a figyelmet. A mellékszekvencia lezárása után a beszélgetés, amelyet az csak kiegészített, zavartalanul folyik tovább, lehetséges helye és használata pontosan meg van határozva a beszélőváltás rendszerének szekvenciális szerkezetében, kezdete és vége világosan felismerhető. Ezzel szemben a betétszekvencia a diskurzus szekvenciális rendezettségét megtörő, a társalgásba tematikusan nem illeszkedő beszédlépés, mely a kommunikációs célok megvalósításában nem tölt be releváns szerepet. E sajátos típust képviselő szekvenciák szoros kapcsolatban állnak a hibajavítások társalgásszervező szerepével is, mely a konverzációelemzők harmadik fontos vizsgálati szempontja lett.

A **hibajavítások** azért válhattak az elemzések kiemelt szempontjává, mert a spontán szövegek hibalehetőségei nagy különbséget mutatnak a tervezett dialógusokhoz képest. Ennek a beszélgetés résztvevőitől független oka lehet a környezeti zaj, de forrása általában az emberi tényezőben kereshető. Ide tartoznak a beszélő artikulációs hibái, az anticipációs vagy perszeverációs nyelvbotlások, a percepció és memóriazavarok, a hallás problémái, de a szabálytalanság eredhet a szomszédsági párok hibás szerkesztéséből, a szórend- és szótagcserékből és a szöveg szintaxisából is. A hibákat sokféle módon érzékelhetjük. Jelölheti a hezitálás és a túl hosszú szünet, mutathatja a mondat vagy szó újakezdése, a partner részéről pedig hibajelzés lehet a visszakérdezés vagy a szöveg megszakítása, mely az egyes megnyilatkozások átfedéséhez is vezethet. A hibák javítása szerves része a szöveg struktúrájának, hiszen általában megváltoztatja a mondat szintaktikai szerkezetét, vagy a fő témához kapcsolódó, de azt nem folytató mellékszekvenciát hoz létre. A javítás a beszélgetés sajátos strukturális egysége, melynek meghatározott működési szabályai vannak. Ha a beszélő észlelte a hibát, általában már a szekvencia nyitó egységében megpróbálja korrigálni, és önjavítással a további hibaforrásokat elkerülni. A szekvencia záró egységének két funkciója a megértés tudatosítása vagy a javítás kezdeményezése. Ez utóbbi során a hallgató kívülről jelezheti a hiba kijavításának, az információ pontosításának igényét. Ezután alakul ki az a mellékszekvencia, mely a magyarázat, helyesbítés, körülírás után befejeződik, és a társalgás általában zavartalanul visszatér az eredeti téma folytatásához. A mellékszekvenciákon kívül a spontán és a tervezett társalgásokra egyaránt jellemző a szerkesztés megtörését eredményező betétszekvenciák jelenléte, mely általában egy szituatív körülményre való reagálással a társalgás izotópiáját is megtöri. A beékelődő szövegegység rendszerint egy megnyilatkozásra korlátozódik, de előfordul a több szekvenciában kifejtett betét is, mely szoros összefüggést mutat a dialógus tematikus szerveződésével.

Végezetül fontos megjegyezni, hogy a konverzációelemzés kutatási gyakorlatában három markáns irányzatot különíthetünk el. A **klasszikus konverzációelemzés** a beszélgetések felszíni struktúráját vizsgálja, s az abban megjelenő törvényszerűségek leírására törekszik. A nemzetközi szakirodalomban számos ilyen elemzést találunk, melyek különböző kommunikációs kontextusokban, pl. tanítási órákon (Griffin–Mehan 1981) vizsgálják az interakciók szerkezetét. A hazai kutatási gyakorlatban a módszer igen széleskörű alkalmazása figyelhető meg. A gender-kutatások szívesen használják a társadalmi nemek és a nyelvhasználat összefüggéseinek feltárására különböző korpuszokon, például filmek szövegeinek elemzésében (Szamosi 2007), de gyakori a módszer alkalmazása olyan pszicholingvisztikai kérdések, mint a szókereső folyamatok, a szókincshiány vagy a „nyelvemen van jelenség” empirikus tanulmányozásában is (Iványi 2000; 2002; 2003). A konverzációelemzésben később kialakult **beszédretorikai**³⁰ **vizsgálatok** már arra irányultak, hogy a kommunikáló felek hogyan használják fel a beszélgetést strukturáló elemeket céljaik elérésében. Az ilyen kutatások leginkább az egyenlőtlen pozícióban lévő felek kommunikációjára irányulnak, így elsősorban a jogi nyelvhasználat jellegzetességeit kutatják. Ide sorolható Sajgál Mónika beszédretorikai vizsgálata a konfliktusorientált jogi nyelvhasználatban, melynek témája a társadalmi pozícionálás egy rendőrségi tanúkihallgatás során (Sajgál 2006), vagy Hámori Ágnes tanulmánya Kulcsár Attila ügyészségi kihallgatásának nyelvészeti és stilisztikai vonatkozásairól (Hámori 2006a). Napjaink újabb vizsgálatait pedig már arra keresik a választ, hogyan használható fel a konverzációelemzés módszere bizonyos **társadalmi rétegek vagy csoportok kommunikációs stílusának** tanulmányozásában és leírásában.

A konverzációelemzést el kell különíteni a **diskurzuselemzéstől** is, mivel vizsgálatai kifejezetten a beszélt nyelvi szövegekre irányulnak, és metodikája is eltér tőle. A konverzációelemzés az etnometodológia módszereit alkalmazza, mely abból indul ki, hogy a beszélgetés résztvevői a társadalmi valóságot a kommunikáció során teremtik meg, és ennek a folyamatnak a nyelvi tevékenységeit, eljárásait, alkalmazott stratégiáit írja le induktív módon, az egyes esetekből általános szabályokat alkotva. A nyelvészeti konverzációelemzés a dialógusok szituációs és szociális feltételeinek bemutatásával nagymértékben hozzájárul a párbeszéd szövegtani vizsgálatához is, mivel ezek a feltételek általában csak indirekt módon, bennfoglalások formájában találhatók meg a társalgások szövegeiben.

³⁰ Beszédretorika: a klasszikus retorika és az interakcióelmélet eredményeit ötvöző tudományág, mely új elemzési szempontok keresésére törekszik (Kallmeyer 1996: 7–19).

Az eddigiek alapján az olyan antropológiai és szociológiai gyökerű irányzatok, mint az **etnometodológia**, az **etnográfia**, és elsősorban a **konverzációelemzés** a dialógusok empirikus kutatása során arra a következtetésre jutott, hogy a társalgás is szabályok által irányított folyamat, melyek azonban nem annyira nyelvi, mint inkább interakciós jellegűek. Meghatározásukban a társalgás olyan szövegtípus, mely a személyközi kommunikációban dialógusokból épül fel. A definícióban a dialogikus szövegek olyan alapvető jellemzői is szerepelnek, mint a forduló, a beszélőváltás és a szomszédsági pár, az egyes fordulók határainak megállapításához pedig a témakapcsolódás és a témaváltás jelenségét használják fel. Szociálpszichológiai megközelítésben a párbeszéd a természetes szövegek természetes létmódja, amely a felek kommunikatív szerepcseréivel és folyamatos beszélő - hallgató pozícióváltásaival írható le. Ez alapján megkülönböztethető a személyes párbeszéd, melyet az emberek mint szociokulturális rendszerek tagjai folytatnak egymással, és a társadalmi párbeszéd, mely intézményesített formában, irodalmi, művészeti, tömegkommunikációs és politikai-társadalmi fórumokon elhangzott megnyilatkozások rendszerében jelenik meg (Bárkán é.n.).

2.2.2.2. Pragmatikai megközelítések³¹

A hagyományos meghatározások szerint a pragmatika egyrészt olyan funkcionális szemléletű tudományág, mely a szintaxis és a szemantika mellett a nyelvészeti leírások harmadik szintjeként a **nyelvi forma és a használója közötti viszonyt** tanulmányozza (Szili 2004: 12). Közelebbről azt kutatja, hogy a jelek használóinak milyen szerep jut annak a kapcsolatnak a létrehozásában és fenntartásában, amely a nyelvi jeleket egymáshoz, illetve a világ dolgaihoz köti. Másrészt egyfajta sajátos szemléletmód, mely a funkcionális és kognitív irányzatok kialakulását és elterjedését elméletileg megalapozta. Figyelmének középpontjában a kulturális, pszichológiai és társadalmi tényezők által meghatározott nyelvhasználó áll, a beszélő és a hallgató mindennapi kommunikációs helyzeteiben megjelenő szándékaival foglalkozik (Tátrai é.n.).

A pragmatikát szorosan a grammatikával összekapcsoló **szűkebb** felfogás a nyelvi rendszer és a nyelvhasználat kontextusa közötti kapcsolatok a tanulmányozására helyezi a hangsúlyt, arra koncentrál, hogy hogyan hat a kontextus (társadalmi környezet) a hallgató

³¹ Köszönettel tartozom Tátrai Szilárdnak a fejezet megírásához rendelkezésemre bocsátott Pragmatika c. kéziratáért, és a dolgozathoz fűzött értékes észrevételeiért.

értelmezésére a társadalmi interakcióban (Levinson 1983: 3—9). A **tágabb** értelmezés³² szerint viszont a pragmatika a nyelvhasználat alapelveinek tanulmányozásaként határozható meg (Leech 1983: 4). E felfogás képviselői a nyelvi tevékenység azon feltételeit kutatják, amelyek meghatározzák a nyelvi megértést a megnyilatkozó és a befogadó oldaláról, de nem feltétlenül nyelvi természetűek. Ebben az értelmezésben a pragmatika nem csupán a grammatikával, hanem annak interdiszciplináris tudományágaival is szoros kapcsolatba kerül. A dolgozat elméleti keretére tekintettel a tágabb felfogáson belül fontos kiemelni Verschueren (1999) értelmezését, mely szerint a pragmatika olyan szemléletmód, amely a nyelvi tevékenységet átfogóan, társadalmi, kulturális és kognitív szempontokat egyaránt alkalmazva közelíti meg, azaz a különböző kommunikációs körülmények között létrejövő megnyilatkozásokhoz kapcsolódó jelentésképzés dinamikus folyamatát helyezi kérdésfeltevésének középpontjába (Östman 1988; Verschueren—Östman—Blommaert ed. 1995).

A nyelvészeti pragmatika, amely legáltalánosabb értelemben a nyelv használatának, vagyis a nyelvi tevékenységnek a tanulmányozását foglalja magában, olyan kérdésekkel foglalkozik, amelyek kívül esnek a szigorúan vett grammatika határain. Eredetileg a mondatgrammatikák kiegészítése céljából jött létre, így a **moduláris** irányzatok külön **alkotórészként** illesztik a pragmatikát a grammatikához (Reboul—Moeschler 1998/2000). Ezzel szemben az ebben a munkában is képviselt **holisztikus** felfogás a szöveg egészében érvényesíti a **pragmatikai szemléletet**, és a teljes szövegegésztől jut el a megnyilatkozásig, mint a szöveg egy szükséges és lehetséges összetevőjéig, melyet az egész szövegen belüli és kívüli világ kontextusában vizsgál (Verschueren 1999). A pragmatikai szemléletmód alkalmazása nemcsak azt hangsúlyozza, hogy az emberek nyelvi tevékenysége egyszerre szociokulturális és kognitív tevékenység, hanem azt is, hogy ez a kettősség kölcsönösen feltételezi egymást (Verschueren 1999: 173—5; Tomasello 1999/2002: 103—16)³³, és a nyelvet lényegében az emberek közötti kommunikáció céljaira kialakított gondolkodásként, emberi elmék közötti interakciók sorozataként értelmezi (Langacker 1987; 1991). Ebben az értelmezésben tehát a nyelv két alapvető funkciója a **világ megismerése** és az emberek közötti **kapcsolatok kialakítása**, melyek közül az egyik a különböző nyelvi tevékenységek során hangsúlyosabbá válhat (Habermas 1979/1997: 248). A narratív szövegekben általában felerősödik a nyelv megismerő funkciója (Tátrai 2006: 214), míg a dolgozatban vizsgált dialógusokban inkább

³² A tágabb értelmezést képviseli még Davis (ed.) 1991; Mey 1993; Yule 1996; Mey 1998 (ed.).

³³ Vö. Duranti 1997: 282—3.

a személyközi kapcsolatok kialakítása és fenntartása a domináns. Természetesen a narratívák is fontos szerepet tölthetnek be a személyközi viszonyok formálásában, és fordítva; a dialogikus szövegeknek is részük van a világ megismerésében és értelmezésében.

A pragmatika szemléletmódként történő értelmezéséből a fentiek alapján az is következik, hogy kutatási területe átfogja a nyelvi tevékenységnek a társadalommal, a kultúrával és az emberi kognícióval való kapcsolatát. Ebből adódóan nemcsak a grammatika egyes részterületei (fonetika/fonológia, morfológia, szintaxis, szemantika), hanem annak határtudományai (szociolingvisztika, pszicholingvisztika, nyelvészeti antropológia) és a kommunikációközpontú nyelvészeti tudományágak (stilisztika, retorika, szövegtan, diskurzuselemzés, társalgáselemzés) között is szoros kapcsolatot teremt (Tátrai é. n.).

A pragmatika tudománya közelebbről a szűkebb és tágabb értelmezésnek megfelelően két fő kutatási területre osztható. A **mikropragmatika** a nyelvhasználat szűkebb részére, a mondatra és annak közvetlen környezetére irányul. Azoknak a nyelvi jelenségeknek a vizsgálatára helyezi a hangsúlyt, amelyek a nyelv és a kontextus közötti kapcsolat grammatikalizálódását, azaz a nyelvi struktúrába való beépülését mutatják. Ebből adódóan fő kutatási területei a deiktikus nyelvi elemek, az előfeltevések, a társalgási implikatívák és a beszédaktusok vizsgálata. A tágabb értelmezéshez tartozó **makropragmatika** a beszélők interakcióira irányuló terület, mely a nyelven belüli és a nyelven kívüli tényezőket is magában foglalja, fő érdeklődési köre a társalgáselemzés és az udvariassági alapelvek kutatása. A pragmatika két fő kutatási területe mellett meg kell említeni a **metapragmatikát** is, mely a pragmatika által használt elveket és szabályokat határozza meg, ide tartozik például az együttműködési alapelvek kutatása. A kutatási területek körvonalazásából jól látható, hogy a dolgozatban szereplő párbeszédes korpuszok későbbi vizsgálatában a mikro- és makropragmatika szempontjai egyaránt fontos szerepet játszanak.

2.2.2.2.1. Beszédaktus-elmélet

A beszédaktus-elmélet³⁴ kiemelt területe a funkcionális szempontú szövegvizsgálatnak, és a dialógusok elemzésében is fontos szerepet játszik, ezért ismertetésére is nagyobb

³⁴ Az elmélet részletes ismertetésére magyar nyelven l. Szili 2004.

hangsúlyt kell helyezni. Elméleti alapját Wittgenstein filozófiája adja, aki a logikai pozitivizmustól elfordulva a jelentésről azt mondja, hogy a szó jelentését felfogni nem egy tárgy észbeli megragadását jelenti, hanem azt, hogy használni tudjuk megfelelő összefüggésekben. A szó jelentése tehát a használatával azonos. Ehhez a gondolathoz kapcsolódik John Austin is, aki szintén filozófus volt. Abból indult ki, hogy miként kezelhetők egy, a logikához csak részben hasonló modellben éppen azok a mondatok, amelyeket a logika kizár vizsgálatai köréből, vagy értelmetlennek minősít, mert nem rendelhető hozzájuk igazságérték. Ennek vizsgálata során dolgozta ki Austin a beszédaktus-elméletet (Austin 1962/1990), melyben szakított az akkor divatos ábrázoló funkció primátusával, és megalkotott egy új, **cselekvésközpontú modellt**.

Austin elmélete a beszédet cselekvésként értelmezi, mely szerint „a mondat kimondása önmagában egy cselekvés vagy annak része” (Austin 1990: 32). Austin szerint a hétköznapi nyelvben azokkal a kijelentésekkel, melyekhez nem lehet igazságértéket rendelni, nem megállapítunk vagy leírunk valamit, hanem cselekszünk. A megnyilatkozásokat két csoportba sorolja; megkülönbözteti a **konstatívumokat**, melyek megállapítanak vagy leírnak valamit, és lehet hozzájuk igazságértéket rendelni, és a **performatívumokat**, melyekkel a mondáson kívül cselekszünk is, a mondat kimondása maga a cselekvés elvégzése. Ezekhez nem rendelhetünk igazságértéket, helyette sikerességi vagy boldogulási feltételeik vannak, tehát teljesülésükhöz szükség van bizonyos körülmények meglétére is³⁵. Austin az elméletében megkülönbözteti az **explicit** és az **implicit beszédaktusokat**. Explicit (nyílt) egy beszédaktus akkor, ha van benne performatív (a cselekvést kifejező) ige, implicit (burkolt), ha nincs benne ilyen. A dialógusok vizsgálatában a közvetett beszédaktusok nagy figyelmet érdemelnek, hiszen ha az indirekt aktusok kijelentései nem állnak összhangban a mondatfajtajával, hanem tőlük eltérő propozicionális tartalmú kifejezést, egy másik illokúciós aktust használunk, megjelenik a modális funkcióváltás. A beszédaktusok fajtái Austin szerint a következők:

- **Lokúciós aktus:** a jelentéssel rendelkező, jól megformált nyelvi egységek kimondásának aktusa, a megnyilatkozás maga, a szavak kiejtése.

³⁵ Austin ezt a felosztást később módosította, mert azt tapasztalta, hogy az explicit performatívumokkal is végezhető állítás, és talált olyan performatív mondatokat is, melyekben nem volt performatív ige, így valójában minden mondatunk cselekvésértékű kijelentésnek tartható, vagyis beszédaktus.

- **Illokúciós aktus:** a kommunikatív célokat szolgáló cselekvés megvalósításának aktusa, a megnyilatkozás cselekvési ereje, a beszélő valódi szándéka, mely gyakran ellentétben áll a mondat lokúciójával.
- **Perlokúciós aktus:** a megnyilatkozás által a befogadóban kiváltani szándékozott hatás, az illokúció következményének a cselekvésben való realizálódása.

A performatív igék kérdésében az ábrázoló funkció helyett a cselekvés ténye dominál, a performatívumok feltétele pedig a lokúció és az illokúció egybeesése, vagyis az, hogy a beszélő tényleges szándéka megegyezzen a kimondott szavak jelentésével.

Austin a beszédaktusok **boldogulási feltételeit** a következőkben határozza meg:

- Léteznie kell egy hagyományosan elfogadott, konvencionális hatású eljárásnak, melynek során bizonyos személyeknek adott körülmények között meghatározott szavakat kell kimondaniuk, pl. esküvő.
- Az adott esetben az érintett személyeknek és körülményeknek meg kell felelniük az adott helyzetekben megkívánt eljárás kívánalmainak.
- Ezt az eljárást minden résztvevőnek helyesen kell végrehajtania.
- Az eljárást minden résztvevőnek maradéktalanul végre kell hajtania.
- Ha az eljárást végrehajtó személyeknek bizonyos gondolatokat vagy érzéseket tulajdonítanak vagy a résztvevőktől meghatározott magatartást várnak el, akkor az eljárás szereplőinek és felhasználóinak valóban gondolniuk illetve érezniük kell az említett gondolatokat és érzéseket, és a megfelelő magatartásra is hajlandóságot kell mutatniuk.
- Később ténylegesen így kell viselkedniük.

Ha e hat szabály bármelyike ellen vétünk, akkor a performatív megnyilatkozás sikertelen lesz.

A beszédaktusokat többféle felosztásban is tárgyalja a szakirodalom³⁶, az első rendszer, mely **Austin** nevéhez fűződik, az alábbi aktusokat különbözteti meg a kommunikációban:

- **Ítélezők:** egy eredmény hivatalos vagy nem hivatalos bejelentése, tipikus bírói aktus, pl. ítélet, döntéshozás, becslés, felmérés.

³⁶ Az illokúciós aktusok tipológiájában Austin (1962/1990) és Searle (1975) felosztása mellett ismert még Vendler, Bach-Harnish és Allan csoportosítása (Allan 1998).

- **Végrehajtók:** hatalom, jogkör gyakorlása során elhangzó mondatok, melyek jellemző igéi pl. kinevez, elvet, elrendel, kobot, kiközösít.
- **Elkötelezők:** a beszélő egy bizonyos cselekvés mellett elkötelezi magát, pl. ígér, elvállal, javasol, megfogad.
- **Viselkedők:** az emberi viselkedésre reagálnak, pl. bocsánatkérés, gratulálás, ajánlás.
- **Bemutatók:** álláspontot fejtenek ki, pl. állítás, tagadás, kijelentés, informálás, említés, megjegyzés, kérdés.

Austin felfogását **Searle** fejleszti tovább (Searle 1975/1988). Nézete szerint minden kijelentésünk cselekedetnek minősül, vagyis a társalgások beszédaktusok sorozataként is felfoghatók. Az aktusok ez alapján három típusba sorolhatók:

- **megnyilatkozás** aktus
- **propozíciós** aktus: a proposíció kifejezése, predikáció és referálás
- **illokúciós** aktus: maga a végrehajtott tett, parancs

Searle tudományos érdeklődésének középpontjában az illokúció kérdése áll (Searle 1969/1997). Searle szerint az illokúciós aktust megvalósító megnyilatkozások két összetevőből állnak. Egyrészt **propozícióból**, amely a beszédaktus tartalmi oldalát jelenti, másrészt **illokúciós erőből**, amely azt teszi lehetővé, hogy a beszédaktus cselekvésértékkel rendelkezzen. Az illokúciós erő jelölésének legszembetűnőbb esetei az úgynevezett performatív igék, vagyis olyan egyes vagy többes szám első személyű, jelen idejű igealakok, amelyek explicit módon nevezik meg az illokúciós aktust. Az illokúciós erő jelölésének a performatív igéken kívül vannak egyéb nyelvi eszközei is³⁷, ilyenek az intonáció, a hangsúly, a mondatfajta, a szórend és egyes állandósult szerkezetek (pl. *őszintén szólva, mellesleg*). Az illokúciós aktusokban további alcsoportokat különíthetünk el az alapján, hogy a beszélő szándéka milyen referensre vonatkozatható. Searle tipológiájában (Searle 1975b) a reprezentatívák vagy asszertívák a világról alkotott kijelentések, tájékoztatások, megállapítások, a direktívák pedig kérések, javaslatok, parancsok. A kommisszívák ígéretet, fenyegetést fogalmaznak meg, az expresszívák pedig a beszélő érzelmeit kifejező megnyilatkozások, káromkodások, dicsérek. A deklaratívák

³⁷Az egyéb eszközök összefoglaló neve az IFID-stratégiák (illocutionary force indicating devices) gyűjtőfogalom.

csoportja a világ dolgait megváltoztató kijelentéseket foglalja össze, ilyen megnyilatkozás a felavatás, a megnyitás, a kinevezés. Searle csoportjai tehát a következők:

- **Asszertívák:** állítók, a beszélő valaminek a fennállása mellett nyilatkozik.
- **Direktívák:** felhívók, a beszélőnek az a törekvése, hogy a hallgató megtegyen valamit.
- **Kommisszívák:** elkötelezők, a beszélő elkötelezi magát valamely jövőbeli aktusra.
- **Expresszívák:** érzelemkifejezők, a proposíciós tartalomra vonatkozó pszichológiai állapot fejeződik ki bennük.
- **Deklaratívák:** kinyilatkoztatók, azt garantálják, hogy a proposíciós tartalom megfelel a valóságnak.

A dolgozat későbbi, elemző fejezetei szempontjából fontos kiemelni a **közvetett beszédaktusok** problémáját, melyekben nincs közvetlen kapcsolat a szerkezet és a funkció között (Searle 1975/1988). A klasszikus beszédaktus-elmélet magyarázata szerint ilyenkor valójában két beszédaktust hajt végre a megnyilatkozó. Az *El tudnál kísérni az orvoshoz?* típusú mondatokban a közvetlen, másodlagos beszédaktusként megjelenő kérdés a beszédpartner képességére irányul, és a kérés, mint elsődleges beszédaktus egyik sikerességi feltételére kérdez rá. Ezt a kérdést konvencionálisan a kérés közvetett beszédaktusaként értelmezzük. A közvetett beszédaktusok megjelenésére a társalgási nyelvben számos példát találhatunk.

Austin és Searle elméletét **Franke** bővíti tovább azzal, hogy a beszédaktusoknak a **párbeszéd szerkezetét is befolyásoló szerepet** tulajdonít (Franke 1990). Bizonyos beszédaktusokat kissé mechanikusan kizárólag a dialógus bizonyos szerkezeti egységéhez kapcsol, így például a kezdeményező jellegű aktusok helyét csak a párbeszéd első, míg a reaktív jellegűeket a második fordulóban jelöli ki. Tipikus kezdeményező aktusoknak a kérdést, a kérést, a vélekedést és a javaslatot, míg tipikus reaktív aktusoknak a beleegyezést, az ígéretet, a megtagadást és az elutasítást tartja. Ezeken kívül megkülönböztet még nem specifikus reakciótypusokat, mint az érdeklődés, a problémaállítás, a kitérés és az elutasítás³⁸, és ellenkezdeményező típusokat, mint az ellenjavaslat és az ellenajánlat is. A harmadik forduló beszédaktusait a retraktív³⁹, a

³⁸ Ezeket határozat-előkészítőknak és határozat-elkerülőknak nevezi.

³⁹ Ezen belül lemondó vagy visszavonó típusokat különít el.

felülvizsgáló⁴⁰ és az újramezdeményező⁴¹ típusokba sorolja. Franke meghatározza a minimáldialógusok alapvető típusait is aszerint, hogy a résztvevő felek érdekei mennyiben egyeznek meg egymással. Ezek alapján a kiegészítő, a koordinatív és a versengő dialógustípusokat különíti el egymástól (Franke 1990: 21—32).

A beszédaktus-elmélet nagymértékben befolyásolta a nemzetközi, majd a hazai szövegkutatást, különös tekintettel a párbeszédek vizsgálatára. Ennek egyik oka, hogy az elmélet háttérét adó analitikus filozófia logikai és jelentéstani érdeklődése főként a hétköznapi nyelvhasználatra irányult. A másik fontos szempont az volt, hogy a beszédaktusokat legtisztábban a dialógusok replikáiban tudták bemutatni, mivel a különböző beszédaktusok szerkezetileg a mondat szintjén helyezkednek el. Azok a nyelvi példák, melyekkel az elméletet illusztrálták, főként egymondatos nyilatkozatok vagy rövid társalgási szekvenciák voltak. Ebből adódóan a beszédaktusokat sokkal inkább a megnyilatkozás mondatszintű alkotórészeiként, mint teljes megnyilatkozásként értelmezték.⁴² Ráadásul a kutatók nem is törekedtek arra, hogy a beszédaktusokat a megnyilatkozásoknál nagyobb nyelvi egységekben, akár írott szövegekben is tanulmányozzák, így került az elmélet hatására a szövegnyelvészet középpontjába a párbeszédes szövegek vizsgálata. A beszédaktus-elmélet nemzetközi eredményei a hazai szakirodalomban is megjelentek (Pléh—Terestyéni—Síklaki 1997). Ezek között olyan angol nyelvterületen végzett empirikus kutatásokról olvashatunk, melyek például a terápiás beszélgetések fő szabályszerűségeit (Labov—Fanshel 1977/1997), tantermi társalgásokat (Griffin—Mehan 1981/1997), vagy a beszélgetések szekvenciáit (Clarke—Argyle 1982/1997) vizsgálják. Fontos szerepet játszott a gyakorlati kutatás megváltozásának bemutatásában Pléh Csaba és Radics Katalin tanulmánya (1982), melynek második része a dialógusok elemzéséről szól, és a modális alapértéktől eltérő pragmatikai funkcióra és feltételeire, valamint a párbeszéd szekvenciáira helyezi a hangsúlyt. A beszédaktusok szerepét a terápiás beszélgetések koherenciájában vizsgálja a nyelvészet és a pszichológia eredményeit egyaránt felhasználó tanulmány (Síklaki 1995), mely a beszédaktus-elmélet mellett az interakciókutatás alapelveiből és Grice maximáiból indul ki, és célja annak bemutatása, hogy a nyelvészeti szempontok mennyiben alkalmasak a pszichés problémák feltárására. A későbbi nemzetközi és hazai kutatások a párbeszédek létrehozó diskurzus-kiegészítő kérdőívek és a szerepjátszós módszer segítségével vizsgálják az így létrejött

⁴⁰ Ezen belül korlátozó vagy alternatívát adó típusokat határoz meg.

⁴¹ Ezen belül megértő vagy ragaszkodó típusokat sorol fel.

⁴² A klasszikus beszédaktus-elmélet korlátozott pragmatikai alkalmazhatóságáról l. Verschueren 1999: 131—3; és Reboul—Moeschler 1998/2000: 31—56.

dialogusokat. Az első nagyszabású külföldi vállalkozás az 1982-ben indított, a kérés és a bocsánatkérés beszédaktusát nyolc nyelvben feldolgozó CCSARP⁴³ volt, melynek célja egyfelől a nyelvi viselkedés univerzáléinak megállapítása, másfelől azok elválasztása a nyelvspecifikus, az adott közösség szokáskultúrájától függő normáktól (Blum—Kulka—House—Kasper 1989). Ennek hazai folytatása és továbbfejlesztése a kérés, az elutasítás, a bókra adott válaszok és a bocsánatkérés (Szili 2002a; b; 2003; 2004), valamint a jóvátevés (Suszczyńska 2003) pragmatikájának hasonló módszerű vizsgálata a magyar nyelvben. Szintén diskurzus-kiegészítő kérdőíves vizsgálat eredményeképpen jöttek létre azok a dialogusok, melyek elemzése a férfiak és a nők kommunikációs stílusának különbségeire a direkt és az indirekt beszédaktusok arányainak tanulmányozásával keresi a választ (Boronkai 2006b). A beszédaktus-elmélet eredményeit használja fel két olyan szociopragmatikai kutatás is, mely a szerepjátszós módszer segítségével létrehozott gyermeknyelvi dialogusokat elemzi a szociális kompetencia fejlesztése céljából (Máslainé Nagy 2007; 2008).

2.2.2.2.2. Interakció-elmélet⁴⁴

A beszédaktus-elmélettel részben érintkezik Paul Grice munkássága, mely a kommunikációt nem a beszélő, hanem inkább a **hallgató felől** vizsgálja. Az elméletet bizonyos pontokon továbbépíti, új szempontokkal gazdagítja, és a kommunikációra általánosan is érvényes feltételeket és szabályokat fogalmaz meg. Gondolatait 1975-ben foglalta össze a *Társalgás logikája* című írásában, amely magyarul is megjelent (Grice 1975/1997). Kiindulópontként tisztázza saját hovatartozását a nyelvészetben belül, a formalista és az informalista csoport között téve különbséget. Ezek a logika eszközeit és nyelvét hasonlítják össze a természetes nyelvvel. A formalista csoport azt mondja, hogy a formális, logikai eszközök fölötté állnak a természetes nyelvnek, tökéletesebbek annál. A természetes nyelveknek az a hibája, hogy nem felelnek meg tökéletesen a logika nyelvének, a nyelvben lévő másodlagos jelentések, implikaturák épp tökéletlenségét biztosítják. A nem formalista, vagy informalista csoport ezzel szemben azt vallja, hogy a természetes nyelv a tökéletesebb, mert sok olyan következtetés van, amely a természetes nyelvben működik, de a formális logika képtelen leírni. A természetes nyelvek leírására

⁴³ Cross-cultural Study of Speech-Act Realization Patterns.

⁴⁴ Az elmélet részletes ismertetésére magyarul l. Németh T. 2003; Szili 2004: 51—61.

nem tökéletes a formális logika, egy másfajta logikát kell kidolgozni. Grice szerint egyik irányzatnak sincs teljesen igaza, mert bennük van az az előfeltevés, hogy a természetes nyelvek és a formális logika különbözik egymástól. Szerinte ez az előfeltevés téves, mert nem fordít kellő figyelmet a társalgás tényezőire. Ezt a hiányt akarja pótolni Grice **implikátúra-elmélete**.

Az elmélet alapkérdése, hogy miként lehet megkülönböztetni a kommunikációs és nem kommunikációs aktusokat egymástól. Felfogásában a kommunikációs aktusok egészét áthatja a szándékoltság, tehát ezekben felismerhető a beszélő arra vonatkozó szándéka, hogy valamilyen hatást érjen el, és hogy ezt a szándékot partnere is felismerje. Mivel a nyelv a kommunikáció konvencionális jelrendszere, a kommunikációs folyamatban kétféle módon használhatjuk fel, egyrészt a maga konvencionális értelmében (szó szerinti jelentésében), másrészt nem konvencionális értelemben, amikor alkalmi jelentést, implikációt (bennfoglalt jelentést) tulajdonítunk neki. A nem konvencionális implikátúrákat Grice **társalgási implikátúráknak** nevezi, s elméletében ezekre helyezi a hangsúlyt, mert értelmezésükhöz szükség van a kontextus ismeretére és partnerek együttműködésére, hogy a hatékony információcsere megvalósulhasson. Grice felfogásában léteznek olyan körülmények, amelyek a társalgást annak tárgyától függetlenül irányítják, tehát értelmezésében a kommunikáció olyan szabály irányította folyamat, melynek irányelveit **együttműködési** vagy **kooperációs alapelvek** (Conversation Principle - CP) néven foglalta össze. Ezek az alapelvek a következők:

- **A mennyiség elve:** annyira légy informatív, amennyire a pillanatnyi cél megköveteli, ne légy informatívabb, mint amennyire szükséges.
- **A minőség elve:** mondj igazat, ne mondj olyat, amit hamisnak vélsz, s ne mondj olyat se, amiről nincs bizonyítékod.
- **A relevancia elve:** légy releváns, mondanivalód illő legyen a szöveg többi részéhez és a szituációhoz.
- **A mód (modor) elve:** légy könnyen érthető:
 - o kerüld a homályosságot!
 - o kerüld a kétértelműséget!
 - o légy rövid, tömör!
 - o légy rendezett, tartsd a sorrendet!

Ezeket a társalgási maximákat nem szabályokként kell felfognunk, sokkal inkább értelmezhetők úgy, mint a megnyilatkozóval szemben támasztott elvárások. Másképpen fogalmazva: nem az értelmezőtől független előírások, hanem éppen az értelmezést segítő, interpretáló alapelvek, amelyeknek az együttműködés biztosít keretet.⁴⁵ Az alapelvek betartása mellett valamely maxima megsértésével a beszélő egy olyan gondolatot akar partnere tudomására hozni, amely nyelviileg nincs megfogalmazva a szövegben, de a szavak együttes jelentéséből, a megnyilatkozás kontextusából vagy más háttérismeretekből kikövetkeztethető. Az alapelveket többféleképpen lehet megsérteni:

- Csendesen, feltűnés nélkül, tévedéssel, ilyenkor nincs implikálás.
- Kibújhatunk a maxima és az együttműködési elv alól, s ezt explicit módon ki is fejezhetjük.
- Konfliktusba kerülnek a maximák egymással, s az egyik teljesíthetetlen lesz, leggyakrabban a mennyiség és a minőség elve szokott szembekerülni egymással.
- Kicsúfolunk egy maximát, ez az irónia egyik eszköze lehet.
- Kiaknázunk egy maximát, azért sértjük meg az alapelvet, hogy implikáljunk valamit.

Az alapelvek megszegésének mértékétől függően a társalgási implikaturák⁴⁶ létrehozásának két alapvető módja lehetséges. Az egyik esetben nem, vagy csak részben szegjük meg a társalgási maximákat. A másik esetben viszont az együttműködést fenntartva kihasználjuk a maximák megszegéséből adódó lehetőségeket. A társalgási implikaturáknak azt a típusát, amikor úgy jön létre implicit jelentés, hogy közben a beszélő igyekszik a maximákhoz kötődő elvárásoknak megfelelni, a **konvencionális társalgási implikatura** terminussal jelölhetjük. Grice elméletét később azért érték bírálatok, mert az együttműködési elvek nincsenek jól kidolgozva, hiszen a fentiek értelmében ellentmondásba is kerülhetnek egymással. Sokszor indirekt módon beszélünk, s ráadásul úgy, hogy azt nem magyarázza meg a társalgás elve. Az együttműködési maxima csak az implikációra világít rá, arra nem, hogy miért beszélünk indirekt módon. Ezért párhuzamosan az együttműködési elvekkel kidolgozták az udvariasság elveit (Leech 1983), melyek célja már nem csupán illokúciós cél, hanem szociális is.

⁴⁵ Vö. Verschuere 1999: 32, valamint Reboul–Moeschler 1998/2000: 64.

⁴⁶ A társalgási implikatura meghatározására l. Grice 1975/1997.

Az együttműködési alapelvhez csatolt **udvariassági alapelvek** (Politeness Principle - PP) a személyközi retorika formálásában kapnak szerepet. A PP lényegében arra vonatkozik, hogy növeljük minél nagyobbra az előzékeny aktusok udvariasságát („pozitív udvariasság”), és csökkentsük a lehető legkisebbre az udvariatlan megnyilvánulások következményeit („negatív udvariasság”). Maga az udvariassági elv is több maximát tartalmaz, melyek közül a legfontosabbak a következők:

- **A tapintat** maximája: minimalizáld a másik „költségét”, maximalizáld a másik hasznát.
- **A nagylelkűség** maximája: minimalizáld az én hasznát, maximalizáld az én költségét.
- **Az elismerés** maximája: minimalizáld mások leszólását, maximalizáld mások dicséretét.
- **A szerénység** maximája: minimalizáld az én dicséretét, maximalizáld az én leszólását.
- **Az egyetértés** maximája: minimalizáld a nézeteltérést a másikkal, maximalizáld az egyetértést vele.
- **Az együttérzés** maximája: minimalizáld az ellenszenvet a másikkal, maximalizáld az együttérzést vele.

Ez a hat elv a leglényegesebb, de ezek mellett működnek olyan másodlagos elvek is, mint pl. fatikus elv, mellyel el lehet elkerülni a kínos csendeket, vagy az arra való törekvés, hogy kellemes témákat kell érinteni a társalgás során (pollyanna-elv).

A fenti elméleteknek a dialóguskutatás szempontjából abban van nagy jelentősége, hogy épp arra világítanak rá, hogy a kommunikációban a pusztán kódolás nem elegendő. Ez csak a konstatív kijelentéseknél használható, másutt nem. Ahhoz viszont, hogy a társalgási implikaturákat, az indirekt jelentéseket meg tudjuk fejteni, nem elég pusztán egy nyelvi kód ismerete, hanem egy következtetési szabályrendszer is ismernünk kell. Ennek a szabályrendszernek pedig mind a hallgató mind a beszélő számára ismertnek kell lennie. Nemcsak a betartásuk szabályairól kell tájékozottnak lenniük, hanem a megszegés módjairól és következményeiről is, ezeket pedig csak a következtetési modellek írják le kellő körültekintéssel.

Grice és Leech elmélete nagy hatással volt a **szövegkutatás fejlődésére**, s mivel a beszédaktusokhoz hasonlóan az együttműködési és udvariassági alapelvek is leginkább a személyközi kommunikáció jellemző műfajában, a társalgásban vizsgálhatók, ez a hatás a dialógusok kutatásában mutatkozott meg leginkább. Az interakció-elmélet dialóguskutatásra vonatkozó szövegtani hozadéka a dialogikus és monologikus szövegek elkülönítésének lehetősége, a szövegek explicit és implicit információszerkezetének és a megértés kontextuális és kognitív feltételeinek meghatározása (Terestyéni 1992). Az interakció-elmélet hatására az elméleti munkák mellett fellendült a dialogikus szövegek empirikus, pragmatikai szempontokat érvényesítő vizsgálata, mely igen változatos képet mutat. Szerepelnek közöttük tipológiai kutatások, melyek a társalgás makro- és mikroszabályainak rendszerezését tűzik ki célul (Albertné Herbszt 1992), és a megnyilatkozások határainak kijelölésére alkalmas eszköz- és szabályrendszer kidolgozását megcélzó spontán beszédanyagot vizsgáló dolgozatok is (Németh T. 1996). Ebből a szempontból külön említést érdemel Cs. Jónás Erzsébet több munkája, melyek Csehov drámáinak dialógusain keresztül mutatják be az orosz dialógus szerkezeti jellemzőit és a színpadi nyelv pragmatikáját (Cs. Jónás 1999; 2000). Gazdag gyakorlati kutatás fűződik az udvariasság kérdéséhez is, részben a beszédaktusokkal összekapcsolva (Szili 2000), illetve a diskurzus-kiegészítő kérdőíves módszer alkalmazásával felvett dialógusok vizsgálata során (Papp 2007). A már említett tanulmány a szerepjátszós dialógusokat az udvariasság szempontjából elemezve azt tapasztalja, hogy a különböző kulturális háttérű beszélők számára az udvariasság más-más maximák figyelembe vételét jelenti, és ugyanahhoz a maximához más stratégia társulhat a különböző kommunikációs szituációkban (Máslainé Nagy 2008).

2.2.2.2.3. Diskurzuselemzés⁴⁷

A társadalomtudományok körébe tartozó nyelvészeti alapú interdiszciplináris tudományág (Weiss—Wodak, eds. 2003) a diskurzust az egyes **társadalmi cselekvések kommunikatív formájaként** értelmezi. A közlés folyamatát olyan interakciónak tekinti, amelyben a megnyilatkozó és a befogadó elméjében végbemenő folyamatokat a szöveg és kontextusa között létrejövő viszony alapján lehet meghatározni (Van Dijk 1988). A

⁴⁷ A tudományág részletes ismertetésére l. Crystal 1987/1998: 154—8; Schrifin 1994; Wood—Kroger 2000; Schrifin—Tannen—Hamilton 2001; Gee 2005.

kontextus fogalmát tágabban értelmezi⁴⁸, beleértve a személyközi viszonyok tér- és idővonatkozásait, a verbális és nem verbális cselekvéseket és a tematikus kontextust is (Tátrai 2004). Előzményei között számon tarthatjuk a retorikát, a szövegtant, az etnometodológiát és a pragmatikát, azon belül pedig a beszédaktus-elméletet, mivel a diskurzusok vizsgálata a 20. század közepén az analitikus filozófia hatására került a tudományos érdeklődés középpontjába. A filozófiai alapozású elmélet alapvető törekvése a nyelv használatának vizsgálata, a beszéd és a nyelv elkülönítése volt. Ebben a felfogásban a beszéd szoros összefüggésben áll a nyelv struktúrájával, a beszélő pszichés állapotaival és szociológiai jellemzőivel, de nem vezethető le azokból, hanem sajátos törvényszerűségekkel rendelkező, önálló entitásként létezik (Ricoeur 1978/2002). Ez alapján a társas érintkezés nem más, mint beszéd útján történő cselekvés, melyet a nyelvhez hasonlóan szabályok összetett és sajátos rendszere strukturál (Gee 2005). A diskurzuselemzés képviselői úgy tekintenek e sajátosan nyelvi tárgyra, a beszédre, mint társadalmi jelenségre, az elemzéseket azonban éppen a beszéd kettős természete, nyelvi és társadalmi jellege teszi lehetővé. Vizsgálódásuk középpontjába a sokféle nyilvános beszéd szövegeinek keletkezése és létmódja került, valamint azok a stratégiák és technikák, melyek segítségével e szövegek útján megszervezzük, berendezzük és értelmezzük társadalmi környezetünket.

A beszédközpontú szemlélet termékenysége miatt a 20. század végén és a 21. század elején **sokféle** beszéd- és diskurzuselemző **irányzat** született, ezért a tudományág fogalma többféle felfogásban is szerepel az európai szakirodalomban. A legújabb nézetek három alapvető felfogást és irányzatot különítenek el (Szabó 2003).

A **nyelvészeti és szociológiai indíttatású diskurzusanalízis** az etnometodológiai konverzációelemzésre vezethető vissza. Német nyelvterületen elsősorban beszélt nyelvi szövegek elemzésével foglalkozik, és azokat saját társadalmi és nyelvi kontextusukban vizsgálja (Becker-Mrotzek 1999: 5—7). Az angol nyelvű szakirodalomban használt diskurzuselemzés ennél jóval tágabb fogalom, hiszen nemcsak a beszélt nyelvi szövegeket vizsgálja, hanem kiemelkedő irányzata, a szövegnyelvészet (textlinguistics) az írott dokumentumok tanulmányozását is a diskurzuselemzés körébe sorolja (Van Dijk 1997). Az irányzat fő elméleti kerete a pragmatikai szemlélet, kutatómódszertanában pedig a szociolingvisztikai beszédelemzések változatos módszereire támaszkodik. A nyelvészet és a szociológia együttes alkalmazásával a különbözőképpen szervezett szöveget

⁴⁸ Vö. a 86-7. oldalon kifejtett kontextus-értelmezéssel.

tanulmányozza, amit a kutatók egyrészt megismerési módnak és megértési feltételnek, másrészt társadalmi cselekvésnek tekintenek, és ennek kapcsán az eredményes társadalmi kommunikáció sajátosságait és feltételeit próbálják felkutatni. A nyelvészeti és szociológiai indíttatású irányzatok között az alapvető különbség a szöveg jelentésének felfogásában van. Az alapvetően nyelvészeti irányzatok szerint a jelentést a mondatnál nagyobb egység, a szöveg hordozza, ezért vizsgálataikban a hangsúlyt a mondat használati módjai helyett a megnyilatkozások nyelven belüli kontextusaira, a szövegek struktúrájára és szabályaira helyezték. A kontextus fogalmát itt szűkebb felfogásban, az adott megnyilatkozás közvetlen nyelvi környezetére (kontextus) alkalmazzák⁴⁹. A szociológiai diskurzuselemzések ezzel szemben nem a jelentés megoldatlan problémáiból vagy a szöveg belső viszonyaiból, hanem a társas helyzet és a nyelvhasználat egymásra hatásából indulnak ki, vizsgálataik pedig a szövegek nyelven kívüli, szituációs kontextusára irányulnak, a társas interakció szerkezetének a párbeszéd struktúrájában való megnyilvánulását tanulmányozzák. A diskurzuselemző munkák kiemelt kutatási területe a rejtett tartalmakat hordozó előfeltevések és implikatívák vizsgálata, mely az emberek tudásában meglévő, de nyelvileg nem létező dolgok feltárására irányul. Ezek a vizsgálatok azt kutatják, hogy milyen motivációk, szándékok és célok jelennek meg a diskurzusokban, vagyis hogy a másik fél szövegeiből mire lehet következtetni. Az előfeltevések megteremtik az adott megnyilatkozás aktuális jelentésviszonyait, olyan rejtett tartalmakat hordoznak, melyek befolyásolják a közlés érvényességét az adott beszédhelyzetben (Kiefer 2000). Az előfeltevéseket általában bizonyos nyelvi szerkezetek hordozzák, a diskurzuselemzők pedig ezek feltárásával foglalkoznak. Az elemzések arra keresik a választ, hogy a politikai és a kereskedelmi szövegekben az előfeltevésekbe burkolt tartalom a manipuláció egyik fő eszközeként hogyan képes befolyásolni a befogadók véleményét (Jakusné Harnos 2005). Az előfeltevések mellett a rejtett tartalom szövegbe kódolásának másik lehetősége az implikatívák használata, melyek megértéséhez nyelven kívüli tudás, valamint a megnyilatkozó és a befogadó együttműködése szükséges (Grice 1975/1997). Az implikatívák értelmezéséhez a befogadó a szövegben szereplő szavak hagyományos jelentését, az együttműködési alapelveket, a megnyilatkozás kontextusát és a közös háttérismeretet használja fel, s ezek segítségével hoz létre egyszerű összefüggéseket, áthidalásokat az egyes szövegrészek között (Clark 1977/1997). Az implikatívák szintén nyelvi eljárásokkal hozhatók létre, és azért fontosak a szöveg értelmezése szempontjából,

⁴⁹ Vö. a 152. oldalon kifejtett kontextus-értelmezéssel.

mert alkalmasak lehetnek az indirekt megtévesztési stratégiák feltárására, így felismerésükkel a manipuláció elkerülhető. A diskurzuselemzők az implikaturák tanulmányozásával elsősorban a politikai manipuláció stratégiáinak feltárására törekszenek (Jakusné Harnos 2002). A fentiekből is látható, hogy a szövegnyelvészeti és a szociolingvisztikai diskurzuselemző iskolák olyan módon elemzik a társas interakciók diskurzusait, hogy elsősorban a nyelvi szerkezetekre helyezik a hangsúlyt, a diskurzus maga pedig a gondolkodás és a társadalomba való beilleszkedés eszközeként, és nem az egymással való viselkedés módjaként jelenik meg.

A tudományág másik nagy irányzatának fő jellemzője a diskurzus fogalmának **etikai-politikai, társadalomelméleti kontextusban** történő használata, az átfogó társadalommagyarázatra törekvő diskurzuselemzés. Az ide sorolható iskolák fő célja a társadalomtudomány kritikai lehetőségeinek növelése. Felfogásukban a *discours* francia terminusa a mikrodiskurzusok strukturális vizsgálatával szemben a nyelv és gondolkodás összefüggésének elvontabb elméleti problémáját foglalja össze, az emberi tudás és tapasztalat társadalmi makrodiskurzusokban gyökerező létrehozását és fenntartását, a gondolkodás kommunikációs formáját jelenti. Ez az irányzat a diskurzust olyan intézményesült gondolkodási módnak, szociális határvonalnak tekinti, amely megszabja, hogy egy adott témáról mit lehet mondani. A diskurzusok mindenről befolyásolják nézeteinket az élet és a valóság leírásában. A diskurzus mint a realitás meghatározásának eszköze szorosan összefügg a hatalomról és az államról szóló különböző elméletekkel (Foucault 1970/1991), ezért a megválasztott diskurzus adja meg a szókincset és a stílust a szituációhoz és a kontextushoz illő közléshez. A kutatók a különbözőképpen értelmezett diskurzus alapján átfogó társadalommagyarázatra törekszenek, a diskurzuselemzések révén fel kívánják tárni a társadalom és a történelem, a politika és a hatalom működésének determináló törvényeit és megalapozó struktúráit. A társadalommagyarázatra törekvő diskurzuselemzés markáns irányzata az 1991-ben Amszterdamban megszületett **kritikai diskurzuselemzés** (critical discourse analysis, CDA), mely az irányzat fő alapítója, Teun A. van Dijk által szerkesztett *Discours and Society* c. folyóirathoz köthető. Van Dijk kidolgozott egy beszédmegértési kognitív modellt, melynek célja az eredményes beszédértés és beszédhasználat szabályainak meghatározása volt. Az iskola fontos előzményének tekintette az 1970-es évek kritikai nyelvtudományát, melyhez hasonlóan a CDA nyelvészeti kiindulópontja, hogy a nyelv olyan társadalmi gyakorlat és hatalmi eszköz, mely alkalmas az elnyomó és kirekesztő beszédre (Van Dijk 1993/2000). Ennek leleplezése a diskurzuselemzés feladata, ezért a nyelvész szerepe is több mint pusztán

leírni a nyelv társadalmi működését. A tudományág képviselőinek határozott politikai elkötelezettséggel kell viszonyulniuk a leírt társadalmi-politikai jelenségekhez, tehát munkájuk elsősorban politikai jellegű, melyet a diskurzuselemzés nyelvi eszközeivel valósítanak meg. Ez a szövegben közvetlen módon meg nem jelenő, részletesen nem kifejtett, implicit információk, sugallt jelentéstartalmak feltárását jelenti. Az átfogó társadalommagyarázatra törekvő diskurzuselemző iskolák között meg kell említeni W. A. **Gamson munkásságát**, akinek fő törekvése a közemberek politikai gondolkodásmódjának bemutatása politikai témájú fókuszcsoporthoz beszélgetések szövegeinek elemzésével (Gamson 1991), és a Foucault diskurzufelfogásához kapcsolódó Norman Fairclough **szövegközpontú diskurzuselemzését**, mely a politikai nyelvhasználat társadalomelméletét dolgozza ki, középpontjában pedig a szövegre irányuló diskurzuselemzés (text oriented discourse analysis, TODA) áll (Fairclough 1992; 1995). A nyelvészeti és szociológiai indíttatású irányzatokkal szemben ezek a felfogások már nem hagyják figyelmen kívül a diskurzus társadalmi környezetét, a beszédhasználat és a politikai-társadalmi praxis viszonyát.

A tudományág harmadik iránya nem nyelvi, hanem szociológiai alapozású. A diskurzuselemzést a **hálózatelemzéssel** összekapcsoló nézet felfogásában a diskurzus olyan vizsgálatok témája, melyek a társadalmat viszonyok hálózataként értelmezik, a diskurzust pedig a társadalmi hálózatok kötőanyagának tekintik. Fő képviselője, Harrison White, elméletével a diskurzus és a társadalom networkszerű állapotának együttes elemzésére tesz kísérletet (White—Mische 1998).

A diskurzuselemzést fontos **elkülöníteni** a konverzációelemzéstől, mert nemcsak kutatási anyaguk, hanem módszertanuk is különböző. A diskurzuselemzés tágabb fogalom, hiszen egyes területeken az írott szövegek elemzése is beletartozik, több képviselője pedig társadalomelméleti kontextusban értelmezi, míg a konverzációelemzés elsősorban a különböző szituációkban spontán módon létrejövő társalgások elemzésével foglalkozik. Módszertana a konverzációelemzéssel ellentétben deduktív, tehát az analízis során a nyelvi cselekvés formái az interakcióban lefektetett célokból következtethetők ki (Hoffmann 1983a: 7—28; 1983b).

Az utóbbi évtizedekben a diskurzuselemzés a kortárs **hazai kutatásokban** is igen népszerű területté vált, melynek fő irányai a teljesség igénye nélkül a következőkben foglalhatók össze. A társadalmi, politikai elméleti munkák⁵⁰ – melyekre a téma távolsága

⁵⁰ L. Szabó Márton munkái, pl. *Politikatudomány és diskurzuselemzés*.

miatt nem kívánok ismertetésekkel kitérni – mellett megjelentek az empirikus társadalom- és kultúrakutatásban hasznosítható módszertani összefoglalók, egyetemi tankönyvek is (Feischmidt—Kovács 2008), melyek nagy figyelmet fordítanak a téma részletes bemutatására (Glózer 2008a; 2008b). Olvashatók olyan tanulmányok is, melyek a módszert a fentiek értelmében a mögöttes információk és a manipulatív szándékok feltárására alkalmazzák akár a politika, akár a gazdasági élet területén, ilyen pl. a módszer üzleti életben való alkalmazási lehetőségeinek kutatása (Árvay 2004). Ezek a tanulmányok arra keresik a választ, hogy milyen módon segíthet a diskurzuselemzés a politikai és üzleti életben oly gyakran előforduló rejtett információk feltárásában. Több kutatás használja fel a diskurzuselemzés módszerét a társadalmi nemek és a nyelvhasználat vizsgálatára irányuló gender-kutatásokban (Dobos 2006, Boronkai 2006c), melyek a nemek és a nyelvhasználat összefüggéseit különböző, például munkahelyi (Schleicher 2004) vagy politikai (Schleicher 2003; Reményi 2003) interakciókban elemzik. Mindemellett több tanulmány eredménye szerint a módszer jól alkalmazható a hétköznapi kommunikáció vizsgálatában is (Boronkai 2005).

2.2.2.2.4. Kognitív pragmatika – relevanciaelmélet

A nyelvtudomány pragmatikai fordulata mellett már az '50-es években beszélhetünk a **kognitív fordulatról** is, mely a nyelvet mentális jelenséggként értelmezi, és kompetencia formájában modellálható tudásfajtának tartja (Chomsky 1957). A kognitív tudományok⁵¹ elnevezés azokat a nyelvészeti, neurológiai, filozófiai és pszichológiai kutatásokat foglalja össze, melyek az emberi gondolkodással, az emberi értelemmel, s így a nyelvhasználat mentális vonatkozásaival foglalkoznak. A **kognitív pragmatika** témája a nyelvhasználat pragmatikai folyamatainak kognitív módszertani és elméleti keretben történő tanulmányozása. Előzményei a beszédaktus-elméletben és Grice munkásságában gyökereznek, de maga az elnevezés és a pragmatika kognitív szemléletű tanulmányozása a '80-as évek második felétől kezdve figyelhető meg a tudományos életben (Kasher 1988). Az ide sorolható munkák egyrészt elméleti fejtegetések, melyek a nyelvhasználat kognitív szempontú tanulmányozásának elméleti kereteit dolgozzák ki (Kasher 1991a; b; Vanderveken 1990—91), másrészt olyan részterületekre irányuló tanulmányok, mint az implicit információk megértéséhez szükséges következtetési folyamatok bemutatása. Itt

⁵¹ A téma részletezése és a vonatkozó szakirodalmak bemutatása a következő fejezetben olvasható.

érdeemes megjegyezni, hogy a grice-i hagyomány egyes értelmezői a viszony (relevancia) maximáját általános alapelvként fogják fel⁵². Eszerint minden megnyilatkozás saját relevanciáját váltja ki a befogadóból, és ennél fogva a többi maxima levezethető belőle. Ilyen Sperber—Wilson moduláris kognitív alapokon nyugvó relevancia-elmélete, az **osztenzív kommunikációs modell** (Sperber—Wilson 1986/1995) is, mely a korábbi kódmodellekhez képest nem az általános értelemben vett kommunikáció, hanem csupán egy típusú kommunikáció leírására törekszik, melyet a kogníció, az emberi megismerés felől kíván megközelíteni. Ennek alaptörvénye a gazdaságos működés, hiszen a kommunikáló felek fő törekvése, hogy minél kisebb erőfeszítéssel minél nagyobb kognitív hatást érjenek el, ezért mindig a leglényegesebb, leginkább releváns információkra figyelnek leginkább, hiszen kognitív hatékonyságot csak így tudják biztosítani. A fentiek értelmében Sperber és Wilson az emberi kommunikációban legfontosabb kategóriává a relevanciát teszik, innen származik az elmélet elnevezése is. A kommunikáció tárgyát a **relevanciaelmélet**⁵³ a kognitív elméleti keret segítségével határozza meg. Ebben az elméletben a gondolatok konceptuális reprezentációk, a feltevések az aktuális világ reprezentációjának tartott gondolatok, az információk ténybeliként reprezentált igaz vagy hamis feltevések. A kommunikáció megvalósulásának bemutatásában túllép a kódmodellek által leírt szemantikai reprezentáción, mely nem tartalmazza az üzenet implikált jelentését. A grice-i következtetési modellben már megjelent az implikaturák fontossága, hisz a megnyilatkozások explicit módon fejeznek ki gondolatokat, és implicit módon egyéb információkat implikálnak, melyek nincsenek kapcsolatban a szemantikai reprezentációval. Ebben a felfogásban a megnyilatkozás interpretálásában nagy szerepe van a kontextusnak, mely az egy megnyilatkozás interpretálása során felhasznált premisszák halmazát jelenti. A kontextus mindig egy pszichológiai konstruktum, a hallgató világról alkotott ismereteinek részhalmaza, melybe beletartoznak a tudományos hipotézisek, a vallásos hitek és a kulturális háttér is. Míg a következtetési modell szerint a kommunikációs aktus során a felek feladata az adott kontextushoz tartozó relevancia megkeresése, a Sperber—Wilson-i elmélet szerint a relevanciához keressük a megfelelő kontextust, mivel a relevancia minden megnyilatkozásban eleve adott, a kommunikáló felek közös kognitív környezetének része, és az osztenzív⁵⁴ viselkedéssel⁵⁵ garantálható. A

⁵² A relevanciaelvről l. még Reboul—Moeschler 1998/2000: 76—99 és Tarnay 1991.

⁵³ Az elmélet részletes bemutatására l. Reboul—Moeschler 2000, rövid összefoglalására Németh T. 2003: 239—42.

⁵⁴ Osztenzio: a keresztény misében az oltáriszentség felmutatása, a nyelvfilozófiában a rámutatással vagy felsorolással megadott definíció neve.

mentális folyamat mindeközben úgy működik, hogy van az elménkben egy kiindulási kontextus (az eddigi beszédhelyzetnek, szituációnak megfelelő kontextus), s ebből különféle mentális műveletekkel el lehet érni más kontextusokat is, illetve vannak olyanok, melyek nem elérhetőek az eredeti kontextusból, hanem implikálva vannak benne. Ezek alapján egy adott időpillanatban egy feltevés akkor és csak akkor releváns egy adott individuum számára, ha releváns az individuum számára elérhető kontextusok legalább egyikében. Emellett azonban figyelmet kell fordítani a mentális erőfeszítés nagyságára és az elérhető kontextusok számára is, tehát egy feltevés annyira releváns egy individuum számára, amennyire nagy a kontextuális hatása és amennyire kicsi a műveleti erőfeszítés optimális feldolgozás esetén. A relevancia valószínűsége osztenzív kommunikációs aktusokkal garantálható. Összefoglalva az eddigieket, Sperber és Wilson valójában kétféle relevanciaelvet határoz meg (Sperber—Wilson 1995). A **kommunikatív relevancia elve** szerint az osztenzív kommunikáció során „a kommunikátor létrehoz egy stimulust, mely segítségével mind a kommunikátor mind a partnere számára nyilvánvalóvá válik a kommunikátor azon szándéka, hogy a létrehozott stimulussal a kommunikátor nyilvánvalóvá, vagy még nyilvánvalóbbá akar tenni a kommunikációs partner számára egy (I) feltevéshalmazt” (Sperber—Wilson 1986/1995: 63). Ebben a folyamatban az osztenzív kommunikáció két lépésből áll, egy informatív és egy kommunikatív szándékból. A két mozzanat megkülönböztetését az indokolja, hogy a kommunikációban mindig van információ átadás, tehát informatív szándék, de vannak olyan esetek, amikor nincs kommunikatív szándék⁵⁶. A **kognitív relevancia elve** pedig azt mondja ki, hogy az emberi megismerés a relevancia maximalizására törekszik a kommunikációs folyamat során. Mindkét elv gazdaságossági jellegű, de amíg az első csupán a kommunikációra, a második a megismerés egészére vonatkozik, ezt azonban a grice-i maximákkal ellentétben nem normatív módon teszi.

A relevanciaelmélet hazai tanulmányozásában elméleti és empirikus jellegű kutatások egyaránt megtalálhatók, az elméleti kutatások közül több írás is foglalkozik az osztenzív kommunikáció elméletével, a kommunikatív és a kognitív relevancia elvével (Németh T. 2003; 2004; 2005). Több élőnyelvi példák elemzésén alapuló empirikus kutatás szerint a relevanciaelméletet a sikertelen kommunikáció okainak és típusainak összegyűjtésére és jellemzésére is fel lehet használni (M. Ivaskó 1997). A konfliktushelyzetben keletkezett

⁵⁵ Osztenzív viselkedés: a kommunikátor azon viselkedése, amely felkelti és a szándékaira irányítja a partner figyelmét.

⁵⁶ Ilyen pl. hallgatóság esete.

dialogusok relevanciaelméleti elemzése arról tanúskodik, hogy a proposicionális forma és attitűd megtalálása után a hallgató a relevancia elvével leginkább összeegyeztethető értelmezés megtalálására törekszik (Máslainé Nagy 2008). A kognitív relevanciaelmélet dialogusokból származó példák segítségével arra is lehetőséget teremt, hogy a különböző pragmatikai felfogások a beszédaktus-elmélettől a relevanciaelméletig az intencionalitás tekintetében összehasonlíthatóvá váljanak (Bódog 2008). Az evolúciós nyelvészeti keretben íródott tanulmány bemutatja, hogy a kognitív fordulat után hogyan vált képessé a pragmatika olyan problémák megoldására, melyek addig nagyrészt a pszichológia témakörébe tartoztak. Végigköveti, ahogy a relevanciaelmélet kiterjesztette a pragmatika határait, melynek következménye a pragmatika tudományának új alapokra helyezése, vagyis a kognitív pragmatika kialakulása lett.

Összefoglalva az eddigieket, a **filozófiai és nyelvfilozófiai** indíttatású meghatározások középpontjában a kommunikáló felek célja áll, mely vagy az igazság megtalálása, vagy önmagunk megismerése a kommunikáció által. Ez a meghatározás sem minden esetben releváns, hiszen kérdés, hogy valóban célja-e minden dialogusnak az igazság⁵⁷ keresése, vagy más motivációk is szóba jöhetnek a meghatározások kapcsán. A beszédaktus-elmélet a dialogusok beszédaktusainak kutatása során a párbeszédet olyan szövegformaként határozza meg, melynek beszédaktusai két nagy csoportba sorolhatók. Megkülönböztetik a beszélgetést szervező aktusokat, ilyenek az üdvözlés, a búcsúzás, a témaváltást jelző vagy a szövegegységet záró megnyilatkozások, és a beszédaktust konstituálókat, mint a kérdés-felelet vagy a parancs-teljesítés/elutasítás szekvenciapárjai (Huszár 1994). A beszédaktus-elmélet keretében született másik meghatározás szerint (Franke 1990) a dialogus beszédaktusai a kezdeményező és a reagáló aktusok két nagy kategóriájába tartoznak, s így a beszédaktusoknak a beszédcselekvés végrehajtásán kívül a párbeszéd szerkezeti kialakításában is nagy szerepük van. Az interakció-elmélet meghatározásának fókuszában szintén a közös cél áll, mely ebben az esetben a társalgás eredményességét biztosító együttműködésben foglalható össze, melynek fő eszközei az ún. konverzációs maximák. Ezek az irányzatok már nagy hangsúlyt fektetnek a szövegek implikált információira, az előfeltevésekre, a kontextus és a szituáció szerepére is. Grice együttműködési alapelveiből indul ki Langleben párbeszéd-leírása is, mely a dialogus alapegységének nem az egy beszélőtől származó fordulót, hanem a replikát tartja, a dialogus szerkezeti felépítésében pedig a replikák időbeli egymásutániságára helyezi a hangsúlyt. A párbeszédet olyan

⁵⁷ A fogalom itt 'egy adott dolog közösen elfogadható megértése' értelemben szerepel.

szövegnek tartja, amely egymást váltó folyamatos részek egymásra következéseként határozható meg (Langleben 1983: 221). Az első replikát ingernek (replikastimulus. Rstim), a másodikat válasznak (replikareakció, Rresp) nevezi, mely a résztvevők értelmezési folyamataiban visszafelé hatva alakítja ki, gyakran módosítja az első replika jelentését. Ebben a felfogásban nem szomszédsági párokkal, hanem láncszerűen egymásba fonódó replikák sorozatával találkozhatunk, melyben a válaszreplika gyakran a következő egység ingerreplikája is egyben. Ennek legalapvetőbb módozatai a következők:

- teljes ismétlődés
- részleges ismétlés, a befejező rész ismétlése
- osztódás: az összekötő rész eleje az első válaszreplikában, vége a második ingerreplikában található
- az összekötő rész nem köthető egyik replikához sem
- megszakított lánc: nem tartozik össze az egymást követő inger és válasz
- teljes megszakadás: semmiféle kapcsolat nincs a replikák között

A replikák rendszerét Langleben kiegészíti a tematikai összetevő fogalmával, melynek alapegysége a szöveg mélyszerkezetéhez tartozó motívum. Ezt egy vagy több beszélő fejti ki a szöveg replikáin keresztül.

2.2.2.3. Kognitív tudományok

A kognitív tudomány elnevezés az ismeretek elsajátításával és használatával foglalkozó, összefoglaló jellegű diszciplína, mely gyűjtőfogalma az olyan különböző tudományterületeknek, mint a pszichológia, a nyelvészet, a mesterséges intelligencia, a filozófia, az antropológia, a neurológia és a pedagógia. Felfogása szerint az ember megismerőképesége nem csupán biológiai, társadalmi és kulturális, hanem mentális szinten is vizsgálható. Ebből adódóan a megismerés és a tudás összetevőivel, forrásaival és működésével foglalkozik interdiszciplináris keretben, hisz mindegyik tudományág a kogníció valamelyik aspektusát kutatja saját eszközei segítségével. A beszélt nyelvi dialógusok, társalgások kutatásában a kognitív diszciplína két fontos tudományágát kell megemlíteni. A **pszicholingvisztika** a pszichológia és a nyelvészet összekapcsolásával olyan kérdésekre keresi a választ, melyek a spontán beszéd jellemzőinek, percepciók és

produkciós folyamatainak megértésében nélkülözhetetlenek. A **kognitív nyelvészet** pedig a nyelvtudást, mint a kogníció részét vizsgálja a nyelvészet empirikus eszköztárának felhasználásával (Kertész 2000). Mindkettő célja az elme lényegére vonatkozó klasszikus filozófiai kérdések újrafogalmazása és megoldása.

2.2.2.3.1. Pszicholingvisztika

Az 1950-es években a pszichológiai és a nyelvészeti kutatások a **gondolkodás és a nyelvhasználat** összefüggéseinek vizsgálata felé fordultak. Az 1951-ben a Cornell egyetemen megrendezett nyári szeminárium a két tudományág elméleti és módszertani tudásának összekapcsolásával, majd később az e területen tevékenykedő bizottság⁵⁸ megalakulásával a nyelvi viselkedés tanulmányozására helyezte a hangsúlyt. A nyelvet a nyelvészet, a pszichológia és az információelmélet közös definíciójával az emberi viselkedés sajátos formájaként határozta meg, amelyben a szokásokon alapuló, egymással összefüggő egységeket tartalmazó jelrendszer használata történik. A pszicholingvisztika⁵⁹ kutatási területei e hármas irányultságból eredően az **orvosi** (beszédhibák, dadogás, afázia tünetei, diagnózisa, kezelése), a **pedagógiai** (olvasás-írásstanítás, idegennyelv-oktatás) és a **kibernetikai** alkalmazásokhoz (gépi fordítás, látható beszéd, hallható írás) köthetők. A kutatások folyamatos fejlődésével a kezdetben interdiszciplináris terület önálló tudományággá vált, fő célja pedig a nyelvhasználat közben végbemenő, a beszédszándéktól a kiejtésig tartó folyamatok vizsgálata lett.

A pszicholingvisztika egyik fontos kutatási területe a **spontán beszéd**, így a dialógusok vizsgálata is. E tudomány a spontán beszéd produkciójának azt a folyamatot tartja, mely a megszólalás szándékától a kiejtésig tart. A pszicholingvisztikai kutatás ezen belül is elkülöníti egymástól a félspontán és a valódi spontán beszélgetéseket. A félspontán beszélgetések esetében⁶⁰ van némi felkészülési idő, mely lehetőséget teremt a gondolatok összerendezésére és a kifejezéshez szükséges nyelvi formák hozzárendelésére. Valódi spontán beszélgetéseknek azokat tartja, melyeket semmilyen felkészülés nem előz meg⁶¹, de ezek között is megkülönbözteti az irányított társalgásokat, melyek szerkezete az egyik

⁵⁸ A bizottság elnevezése: Committee on Linguistics and Psychology.

⁵⁹ A tudományág részletes ismertetésére angol nyelven l. Kess 1976; Taylor—Taylor 1990; Garman 1990; Steinberg 1993; Gernsbacher 1994; Cutler 2005; magyar nyelven Pléh 1980; Lengyel 1995a; Gósy 2005b.

⁶⁰ Ilyen félspontán szöveg pl. a felelés, az előadás vagy a vizsga.

⁶¹ Ilyen valódi spontán szövegek pl. a családi, baráti beszélgetések vagy a beszéd alapú játékok.

fél által előre elkészített terv szerint épül fel⁶². A dialogikus szövegekkel kapcsolatban a pszicholingvisztika leginkább a beszédprodukciós folyamat működését vizsgálja. A produkciós folyamat első lépései a kommunikációs szándéktól a **makrotervezésig** tartanak, mely során főként képi asszociációk segítségével körvonalazódik a későbbi mondanivaló. Ennek nyelvi tervezése már a **mikrotervezés** során zajlik, melyet sokszor megnehezít a beszédtervezés és kivitelezés szimultán működése. A pszicholingvisztika főként az ebből a paradoxonból eredő sajátosságokkal foglalkozik, így vizsgálja a szüneteket és a megakadásjelenségek különböző fajtáit. Ez utóbbiakat főként olyan dialogusokból álló nyelvi korpuszokon kutatja, mint az 50 dialógusból álló London-Lund korpusz, egy 5000 szövegszónyi rögzített telefonbeszélgetés nyelvi anyaga, vagy egy társasjáték közben felvett 3 és fél órányi beszélgetés korpusza. Emellett kutatja azokat a spontán beszédbeli jelenségeket, melyek a makrotervezés egyes részleteinek előretörését mutatják a beszédprodukció során; ilyenek a közbeékelések, az alanyváltások, a váratlan bővítmények és az egyeztetési tévedések. Ezeket a spontán beszéd fő jellegzetességeinek tartja, melyek annak rejtjelszerűségét eredményezik, és látszólag érthetlenné teszik. A percepció folyamatok során a partnerek azonban képesek a már megismert információ aktiválására, a hibás közlések kontextusba helyezésére, az egymástól távol kerülő, de összetartozó részek összekapcsolására, a szintaktikai és grammatikai hibák korrigálására, a hiányosságok kiegészítésére. A spontán dialógusok vizsgálatában a pszicholingvisztika ilyen és ehhez hasonló témákkal foglalkozik, és nem a dialógus szerveződésére fordítja a hangsúlyt, mint a társalgáselemzők.

Az empirikus vizsgálatok szintén az utóbbi évtizedekben szaporodtak meg a pszicholingvisztikai jellegű **kutatásokban**. Ezek egy része a dialogikus szövegekkel is kapcsolatba hozható, mivel a társalgások pszicholingvisztikai vonatkozásaival foglalkozik (Markó 2006a), a kutatások másik felének pedig gyakori témája a spontán beszéd jellemzőinek bemutatása (Vallent 2005), vagy a szövegek transzkripciójának néhány pszicholingvisztikai jellegű kérdése (Markó—Bóna 2006). A dialogikus szövegekre vonatkozó pszicholingvisztikai kutatások között szerepelnek idegen (Deli 2006) és magyar nyelvű (Boronkai 2007b) szövegekre irányuló vizsgálatok is. A pszicholingvisztika másik kiemelkedő kutatási területe a gyermeknyelv, így a gyermeknyelvi dialógusok vizsgálatával is sok tanulmány foglalkozik (Lengyel 1995b). A társalgások fonetikai és pszicholingvisztikai jellemzőit, a beszélőváltás pszicholingvisztikai vonatkozásait és a

⁶² Ilyen spontán beszélgetés pl. a képleírás, az összefoglalás, az interjú, az útmagyarázat, a rádiós beszélgetés vagy a terápia.

társalgások fonetikai tulajdonságait is több kutatás vizsgálja (Markó 2006b; 2006c; 2007), melyek a dialóguskutatás számára sok hasznos eredménnyel szolgálnak. Ezek a tanulmányok a konverzációelemzésekhez hasonlóan egy kétórányi, négyszereplős beszélgetést választottak elemzésük tárgyául.

A pszicholingvisztikai kutatások a dialógust a beszédtevékenység egyik alapvető fajtájaként értelmezik. Olyan folyamatként határozzák meg, melynek jól körülhatárolható szakaszai a címzés, vagyis a beszédszándék kinyilvánítása, a tartalmat hordozó közlés vagy közléssorozat, valamint a dialógus lezárása. Ha csak címzés és lezárás figyelhető meg egy párbeszédben, az nem tekinthető dialógusnak, a párbeszédhez jól elkülöníthető téma szükséges, mely a dialógus folyamán állandóan változik, fejlődik, alakul (Lengyel 1995b). A párbeszéd jellemzésében megkülönböztetik a külső (hangzó beszédhez köthető) és a belső (a gondolkodáshoz köthető) dialógust, melyek a beszédtevékenységben és a problémamegoldó gondolkodásban kapcsolódnak össze.

2.2.2.3.2. Funkcionális (holista) kognitív nyelvészet

A kognitív nyelvészetben a '70-es évektől felerősödő funkcionális perspektíva hatására az USA-ban kialakult a tudományág funkcionális vagy más néven holista irányzata, melynek fő teoretikusa R. W. Langacker volt. Kutatásai két olyan tényezőre helyezték a hangsúlyt, mely ebben az időben nagy változást jelentett a diskurzusok leírásában. Egyrészt előtérbe került a **szemantika**, így fontos lett a jelentés mondat- és szövegformáló szerepe, másrészt a szövegek leírásakor nem csupán a szerkezeti, hanem a **művelési jelleg**, vagyis a szövegek feldolgozásának folyamata is fontos szerepet kapott. Jelentős változás volt az is, hogy a kognitív szemléletben előtérbe került az **emberi tényező**, a nyelv használójában nemcsak a szavakat és mondatokat létrehozó elmét látták, hanem figyelembe vették annak viselkedését, világlátását és személyiségét is. Felfogása, bár nem utasította el teljesen a strukturalista irányzatok elveit és nézeteit (vö. Bańcerowski 1999), átlépte azok gyakran merevnek tűnő kereteit. A strukturális és generatív szemléletű szövegértelmezések megválaszolatlan kérdéseire a **funkcionális szemléletű irányzatok** (l. Halliday 1994; Givón 1993; 2001a; 2001b) köztük a holista kognitív nyelvészet vált képessé elfogadható és kielégítő válaszok megfogalmazására. Itt kell megjegyeznünk, hogy a kognitív nyelvészet fogalma alatt egyszerre több irányzat is szerepel a vonatkozó szakirodalomban, a megkülönböztetés érdekében ezért a szóban forgó irányzatot az európai nyelvtudományban holista kognitív nyelvészetnek szokták nevezni. Mivel több

tudós, köztük Langacker is, az irányzatot funkcionális szemléletűnek tartja⁶³, megnevezésére a funkcionális jelző is használatos. Ennek értelmében a funkcionális vagy holista kognitív nyelvészet⁶⁴ legfontosabb jellemzői Langacker és Lakoff alapján az alábbiakban foglalhatók össze:

- A kognitív nyelvészet a **kognitív tudomány része** vagy azzal szoros kapcsolatban áll.
- A kognitív nyelvészet a nyelvet mint **az elme egy képességét** és működési módját vizsgálja.
- Elfogadja a **reprezentáció elvét**, tehát azt, hogy a nyelvi formák és jelentéseik is reprezentációk.
- Egyszerre tekinti a nyelv **szerkezeti és műveleti** jellegét.
- Elfogadja, hogy a **nyelv és a fogalmi tudás** között szoros kapcsolat van.
- A nyelvtant **nem** tekinti **autonómnak**, tagadja a számítógép-metaforát, a lexikon és a szintaxis kontinuumot alkot.
- Hangsúlyozza a jelentés enciklopédikus alapjait, a jelentés lényege a **konceptualizáció**, ezért fontos a nyelvi és nem nyelvi kategorizáció összefüggése (amelyek a megismerés elméleti módjaival állnak kapcsolatban, például a térérzékeléssel), s ezért nem lehet a jelentést igazságfeltételekkel leírni.
- Állítja, hogy a nyelvtan a konceptuális tartalom **szimbolizációját** végzi el, ezért a kettő összefügg például a képiség jelenségében (Tolcsvai Nagy 2000: 495).

A fentiek mellett meg kell említeni még néhány olyan elméletet és fogalmat, melyek a kognitív nyelvészet felfogását alapvetően meghatározzák, és a dialóguskutatás szempontjából is fontosak. Ilyen a **prototípuselmélet** (Rosh 1977; Taylor 1991), mely szerint az észlelt dolgokat az elme a megfelelés különböző fokozatai alapján egy bizonyos kategóriába sorolja. Ennek a kategóriának a központi eleme a prototípus, mely a leginkább megfelel a kategória jellemző tulajdonságainak, másik fontos eleme pedig az alapszintű kategória, amely a két végpont között, a hierarchia közepén helyezkedik el. Az észlelés során a világ dolgait ezeknek a kategóriáknak a segítségével értelmezzük. A prototípuselmélet többek között a spontán és a tervezett szövegek elkülönítésében játszik fontos szerepet. A másik ilyen fontos fogalom az **előtérbe helyezés** művelete (Chafe

⁶³ Vö. A 2.2.2. *A funkcionális szemléletű irányzatok* c. fejezettel.

⁶⁴ A továbbiakban kognitív nyelvészet.

1976), mely az észlelés során fontosabbnak, kiemelkedőbbnek tartott fogalmak elsőbbségét jelenti a feldolgozás folyamatában. A megkülönböztetés alapját a Gestalt-pszichológia figura-alap szembenállása adja (vö.: Talmy 2000), melyek rendszerét a nyelvi kategóriákra vonatkoztatva Wallace (1982: 212) dolgozta ki részletesen. Ennek a rendszernek a társalgások leírásával kapcsolatban a figuraszerű egységek szempontjából van jelentős szerepe, melyek fontosak a mikroszintű kapcsolások és a szövegfókuszok kialakításában, a párbeszédes szövegekben pedig szövegtipológiai változóként is felfoghatók. A holista kognitív nyelvészet megalapozásához a fentiekén kívül a mentális terek elméletének kidolgozásával Fauconnier (1994), a pszichológiai háttér megteremtésével Tomasello (2003) járult hozzá, leíró nyelvtanát pedig Günter Radden és René Dirven (2007) készítette el⁶⁵.

A kognitív nyelvészet egyik kiemelkedő területe a szövegek vizsgálata, melyben nem strukturális szempontok, hanem a **szövegbeli jelenségek kiterjedése és viszonya** alapján különíti el az egyes szinteket, a struktúra helyett pedig a procedúra fogalmát állítja a középpontba (Van Dijk—Kintsch 1983). A kognitív módszertani keretben megjelenő **makro-, mezo- és mikroszint**, melyek között a határ nem húzható meg pontosan, a szöveg szerkezeti és műveleti jellemzőinek együttes megközelítését szolgálja, és magába foglalja azokat a kognitív műveleteket is, melyek a szövegalkotás és szövegértés folyamata során az ágensek gondolkodásában végbemennek.

A beszélők a szövegben reprezentálják a világnak azt a részét, melyben nyelvi cselekvésük végbemegy, a szöveg ezért nem a valóság leképezése, hanem olyan mentális modell, melynek enitásai éppen a szöveg révén kerülnek be a szöveg világába. Ez a világ **szövegbeli és szövegen kívüli tényezőkből**, a kommunikátorok viszonyrendszeréből és cselekvéseiből, a beszédhelyzet tér- és időrendszeréből, valamint a szöveg referenciaviszonyaiból épül fel az interakcióban részt vevők kognitív műveletei által (Tolcsvai Nagy 2001: 68). A szövegvilág mindig valamilyen kapcsolatban áll azzal a valós világgal, melyet nyelvileg reprezentál. Ez a különböző dialogikus formájú szövegek esetében eltérő módon jelenik meg. A hétköznapi társalgásokban a valós világ és a beszélt világ (Givón 1989) utalt elemei nagyrészt fedik egymást; közöttük általában a **deixis** névmási utalása biztosítja a közvetlen kapcsolatot. A fikatív, szépirodalmi szövegekben már nagy szerepe van a jelentésnek is, mivel az értelmezést a **konceptuális szójelentésen**

⁶⁵ A témáról bővebben l. Ladányi—Tolcsvai Nagy 2008: 22—6.

keresztül kell megteremteni. A szövegvilág és a referencia kognitív keretben történő értelmezése lehetővé teszi a különféle (pl. valós és fiktív) szövegek egységes leírását.

A dialógus kognitív nyelvészeti felfogása a párbeszéd nyelvi jellegű szövegtani értelemszerkezetére helyezve a hangsúlyt alapegységének a **fordulót**⁶⁶ tartja, melyet az egy beszélő által elmondott szöveggént definiál. A forduló szerkezete az adott közösség szabályrendszerétől, a beszélő intencióitól, a beszédhelyzettől, a kontextustól, az előző és a következő fordulóktól függ, de nagymértékben meghatározza az adott közösségben érvényes szabály- és normarendszer is. Ezért a dialógus jellemzésében egyrészt a beszédpartnereket, másrészt az általuk létrehozott fordulókat kell alaposabban megvizsgálni és leírhatóvá tenni.

Összefoglalva az eddigieket, a dialógusok szövegének szerkezete a kognitív nyelvészet felfogása alapján három szinten vizsgálható. A **makroszerkezet** leírásakor azokat a szövegbeli elemeket szükséges elemezni és meghatározni, melyek hatóköre a teljes szövegre kiterjed, és fontos szerepet töltenek be a szöveg értelemhálózatának, általános szerkezetének kialakításában, tehát a szövegvilág megteremtésében. A dialógusok szövegvilága a kommunikáló felek interakciójában létrejövő információ- és tudáshalmaz összefüggő, dinamikusan változó és folyamatszerű rendszere, melyben a témához kapcsolódó aktuális tartalmak bizonyos szabályok szerint elrendeződnek. A szövegvilág kialakításának három alapvető makroszintű jellemzője a nézőpont, a szövegtopik- és fókusz kategóriája, valamint a szöveg idő- és térbeli viszonyainak elrendeződése, melyek lényeges elemei az adott szöveg mikroszerkezetének is. E három makroszerkezeti jellemző a dialógusokban gyakran csupán a beszédhelyzetből és a szövegtörzsi viszonyokból kikövetkeztethető módon, utalásszerűen jelenik meg (Tolcsvai Nagy 2001). A szövegek **mezoszintjén** a szövegelemek hatóköre közepes méretű, általában néhány mondatra, bekezdésre, a dialógusok esetében fordulóra terjed ki. Ezek kialakításában nagy szerepük van a **mikroszint** koreferencia-viszonyainak, de összetettségükkel túllépve az egyszeri és elemi kapcsolódásokon, a teljes szöveg értelemszerkezetének szerves részeivé is válhatnak. A dialógusok leggyakoribb mezoszintű viszonyai a szövegtopik-szövegfókusz megoszlás, a mondatok közötti mellérendelések szerepe és a fogalmi sémák érvényesülése. A mikroszint jellemző kategóriáinak hatóköre

⁶⁶ A forduló (turn) ebben az értelmezésben nem tartalmazza a beszédlépés-váltás v. sorváltás (turn-taking) jelenségét, definíciója azonban nem egységes, mert egyes felfogásokban magában foglalja a beszélőváltást, vagyis a két megnyilatkozás közötti átmenetet is. A fordulóról bővebben l. a 4.3. *A dialógus alapegysége, a forduló* c. fejezetet.

általában nem terjed ki az egész szöveg értelemszerkezetére, mivel két vagy három szövegegység elemi kapcsolatából épül fel. Ha azonban többször előfordul ugyanaz a mikroszintű viszony pl. egy adott társalgásban, az előző előfordulásokkal összekapcsolódva, azonos referenciát kialakítva makroszintű összetevővé válhat, szorosan összekapcsolva ezzel a szöveg makro- és mikroszerkezetét.

A dolgozat szempontjából fontos társalgási, dialogikus szövegek vizsgálatában egyre nagyobb szerepe van a **kognitív szemléletű elemzéseknek**. A dialógus kognitív szempontú vizsgálatával csak az utóbbi évtizedekben találkozhatunk, napjainkban azonban már számos konferencia, tanulmánykötet, szakfolyóirat is tartalmaz kognitív elméleti keretben íródott dolgozatokat. A hazai kutatások közül több tanulmány is foglalkozik a dialógusok és a diskurzusok kognitív vonatkozásaival, az egy térben és időben meghatározott, két interpretáló közötti diskurzus alkalmával működésbe lépő tudati folyamatokkal (Kántor 2006). A témában elméleti jellegű írások is megjelentek, melyek célja a dialóguskutatás kognitív szempontjainak összefoglalása, a nézőponton belüli kiindulópontváltozás, a tér- és időviszonyok változása, a szövegfókusz és szövegtopik megoszlása és a fogalmi sémák diskurzusszervező szerepének vizsgálata a beszélt nyelvi dialógusok leírásában (Boronkai 2006e). Több tanulmány foglalkozik beszélt nyelvi szövegekkel stilisztikai szempontból is, melyek hétköznapi szövegek elemzésével kutatják a szövegminta-keveredést, mint stilisztikai jelenséget kognitív szövegstilisztikai keretben (Rada 2007). A beszélt és az írott nyelv különbségeinek kutatása is megjelenik például a módosítószók gyakoriságának és funkcióinak korpuszalapú vizsgálatán keresztül (Kugler 2007). Megindult a dráma nyelvének vizsgálata is hasonló elméleti keretben (Csontos 2007). A dialóguskutatás a kontrasztív nyelvészettől kezdve a szövegtani és szövegtipológiai kutatásokban is előtérbe került. Kiemelt területe a koreferenciális viszonyok összehasonlító vizsgálata (Csúry A. 2005). Az elemzés látszólag heterogén korpusza egy mai magyar dráma részlete, valamint egy lejegyzett francia nyelvű köznap beszéd. A heterogenitás szándékos, mivel a szerző éppen a koreferencialitás eszközeinek jellemzésével kívánja láthatóvá tenni a két szövegtípus hasonló és különböző jellegzetességeit. A vizsgálat eredménye figyelemreméltó: a sok szempontból azonos dialógusok árnyalatnyi eltéréseire és ezeknek az eltéréseknek az okaira a szerző kézzelfogható és logikus magyarázatot ad. Egy másik komplex jellegű kutatás szintén párbeszédes korpuszra épül: a szerző magyar és francia nyelvű dialógusok komplex szövegösszetevőit elemzi (Csúry I. 2005). Témaválasztásának motivációja az, hogy a mai magyar szövegtan kutatási palettáján nem kap kellő figyelmet az előbeszéd szövegeinek vizsgálata. A szerző jelen kutatásával az említett hiányosságon

kíván enyhíteni, s egyben hozzájárulni ahhoz, hogy az általa elemzésre választott törvényhozási dialógus vizsgálatának tapasztalataival „az írott közegben létező, a szövegnyelvészeti által hagyományosan tanulmányozott szövegjelenségekről szóló ismereteinket” is pontosíthassuk. A szerző tágan értelmezi a dialógus fogalmát, hiszen az előkészített/előkészíthető, sőt az interpellációra adott leírt választ is a dialógus fogalomkörébe sorolja. A szövegtipológia kognitív nyelvészeti megközelítésének lehetőségeivel több tanulmány is foglalkozik elméleti és empirikus kutatásokon alapuló írások segítségével. Ilyen például a beszélt nyelvi történetmondások, azon belül a társalgási narráció nyelvi jellemzőinek tárgyalása (Andó 2006), vagy az olyan társalgási műfajok bemutatása funkcionális és kognitív szempontok alkalmazásával, mint az utcai információkérés, a pletyka és a telefonbeszélgetés (Hámori 2006b). A dialógus kognitív leírásának lehetőségeit kutatja e dolgozat egyik előkészítő tanulmánya is (Boronkai 2008), mely két kortárs dráma szövegszerkezeti elemzése alapján a drámai dialógus bemutatására törekszik kognitív szempontok alkalmazásával.

Összefoglalva a funkcionális szemléletű irányzatok dialógussal kapcsolatos megállapításait azt tapasztaljuk, hogy a dialógus fogalmának meghatározása a **kognitív elméletek**ben sem egységes. A kognitív szemléleten alapuló **relevanciaelmélet** csak a társalgás fogalmát határozza meg, definíciója szerint a társalgás olyan individuális problémamegoldás, melynek alapja a beszélő részéről az az intenció, hogy megnyilatkozását partnere minél jobban megértse, a hallgató oldaláról pedig az a feltételezés, hogy a hallott megnyilatkozásnak van releváns értelmezése, melynek megtalálása érdekében érdemes mentális erőfeszítéseket tenni (Foster–Cohen 2004: 294—5). A **kognitív nyelvészeti** szövegmagyarázat dialógus-felfogása szerint a párbeszéd olyan értelemszerkezeti és szövegszerkezeti forma, melynek résztvevői egymás után, egymást felváltva beszélnek, és az általuk létrehozott fordulók a különböző szinteken ható szövegjellemzők alapján szoros összefüggésben állnak. A forduló, vagyis az egy adott beszélő által elmondott szövegrész határait olyan tényezők határozzák meg, mint a beszélő szándéka, a beszédhelyzet, a kontextus, és a megelőző (vagy követő) fordulók szerkezete és tartalma. A fordulók egymással összekapcsolódva szomszédsági párokat hoznak létre, és lépésről lépésre haladva kialakítják a teljes párbeszéd értelemszerkezetét. A párbeszéd tehát nem mondatok vagy megnyilatkozások egymásutánja, hanem sajátos struktúrájú, kompozíciójú szövegegység, melyet nem lehet elemei statikus összességének tekinteni, mert összetevői kölcsönösen hatnak egymásra a közlő és a befogadó értelemadási folyamataiban. Megalkotásában szekvenciális és rekurzív műveletek váltakozásával jön

létre az elméleti reprezentáció nyelvi reprezentációvá alakítása, majd a befogadói oldalról ennek műveleti feldolgozása során a szöveg értelemszerkezetének kialakítása. E bonyolult folyamat nem választható el a szituációs és szociális kognícióktól és az egyén motivációitól sem. A dialógusoknak a szövegvilágot közösen megteremtő felek mellett fontos eleme a beszédhelyzetből és a különböző nem szövegbeli forrásokból származó háttérismeret is. Ezek alapján a dolgozat további fejezeteiben a párbeszédes társalgást a nyelvi tevékenység egyik legjellemzőbb megnyilvánulásaként értelmezzük. A párbeszéd fogalma magában foglalja a megnyilatkozások létrehozásának és befogadásának egymást feltételező folyamatát, melynek eredményeképpen jönnek létre az értelemmel bíró nyelvi közlések, a kommunikációs üzenetek. A dialógusok két alapvető résztvevői szerepe a megnyilatkozó és a befogadó, akik az üzenet létrehozása és értelmezése érdekében nyelvi tevékenységet végeznek. A társalgást így elkülönítjük a szöveg szűkebb értelemben használatos felfogásától (Brown–Yule 1983: 23–5; Verschueren 1999: 50; Tátrai é. n.), mely a szöveget a szövegalkotó és a szöveget befogadó olyan nyelvi tevékenységeként értelmezi, melyben a résztvevői szerepek nem cserélődnek fel. A prototípus-elmélet alapján a prototipikus spontán párbeszéd a beszélt nyelvben, közvetlen interakciós helyzetben, a résztvevői szerepek állandó cserélődésével, spontán módon valósulnak meg, befogadásukra pedig az azonnaliság jellemző. Ezzel szemben a prototipikus tervezett szövegek az írott nyelvben, közvetett interakciós helyzetben, késleltetett befogadással jelennek meg, fontos jellemzőjük a résztvevői szerepek állandósága és a tervezettség is.

A dolgozat következő elemző fejezetei egyrészt egy spontán párbeszédéből álló szövegtanvizsgálatával a fenti értelemben vett prototipikus társalgások szövegtani jellemzőit kívánják bemutatni. A dolgozat másik, drámai dialógusokból álló korpusza viszont nem sorolható sem a prototipikus társalgások, sem a prototipikus szövegek közé, hiszen mindkettő jellemzőit egyidejűen hordozza. A szereplők párbeszédei ugyan közvetlen interakcióban, a résztvevői szerepek cserélődésével valósulnak meg, a szépirodalmi alkotás jellege miatt azonban jellemző rá az írott nyelvi megjelenés és a résztvevői szerepek (szerző és befogadó) állandósága. Mindezeket összevetve a drámai korpusz a prototipikus társalgásokhoz való hasonlósága miatt alkalmat ad azok szövegtani jellemzőinek árnyaltabb vizsgálatára, a szöveghez közelítő jellemzői miatt azonban a spontán és a tervezett megnyilatkozások közötti fő különbségek bemutatását is lehetővé teszi.

2.3. Konklúziók a dialóguskutatásról

A dialóguskutatás újabb irányait áttekintve megállapíthatjuk, hogy az egyes tudományágak sajátos elméleti és módszertani kerete bizonyos szempontból egyaránt hozzájárult a dialógusról való tudásunk bővítéséhez a következőképpen:

- Az **interakciós szociolingvisztika** a szituációs jelentések felfedésével új értelmezést adott az egyes megnyilatkozások egymáshoz való viszonyának.
- A **beszéd etnográfia** és az **etnometodológia** a beszédesemény egészét felölelve teljesebb képet nyújtott a kommunikációs problémákról és a kultúrák közötti különbségek magyarázatáról. Kidolgozta az empirikus szociológiai kutatások új módszertani keretét, a beszédbe elegyedés, a beszélőváltás, a beszédlezárás stratégiáit tanulmányozva pedig hozzájárult a párbeszédes szövegek szerkezetének vizsgálatához.
- A **konverzációelemzés** és részben a **diskurzuselemzés** a természetes közegben zajló spontán társalgások vizsgálatával lehetővé tette a párbeszédek sajátos törvényszerűségeinek leírását, melyek eredetét a beszélgetés szerkezeti mechanizmusaira vezette vissza. Ide köthető a transzkripció különféle változatainak kidolgozása is.
- A **beszédaktus-elmélet** legfőbb érdeme, hogy hatására került a szövegnyelvészet középpontjába a párbeszédes szövegek vizsgálata, mivel az egyes beszédaktusokat leginkább a szóbeli dialógusok elemzésén keresztül mutatták be. A dialóguskutatás korábbi szempontjait a beszédaktusok szerkezetet befolyásoló szerepének kutatásával bővítették.
- Az **interakció-elmélet** a következtetési modellek megalkotásával a társalgási implikaturák, az indirekt jelentések, az együttműködési és udvariassági alapelvek kutatásával bővítette a dialogikus szövegek vizsgálatát.
- A **relevanciaelmélet** a kognitív és kommunikatív relevancia elvének bevezetésével és empirikus vizsgálatával járult hozzá a dialóguskutatáshoz.
- A **pszicholingvisztika** spontán beszédre irányuló elemzéseiben elsősorban az előbeszéd speciális jellemzőit vizsgálta, így a párbeszédes szövegeket a produkciós hibák szempontjából tanulmányozva adott új szempontokat a kutatáshoz.

- A **holista kognitív nyelvészet** a szintaxis helyett a szemantikára, a szerkezet helyett pedig a műveletre helyezve a hangsúlyt, új perspektívát adott a szövegek kutatásának. A szövegeket létrehozó és értelmező ember előtérbe kerülése miatt a párbeszédess szövegek vizsgálata az irányzat egyik kiemelt kutatási területévé vált.

A dolgozat további részében az elemző fejezetek elméleti keretét a **funkcionális (holista) kognitív nyelvészet** adja. Az elemzések emellett a dialóguskutatás előzőekben tárgyalt újabb irányai közül felhasználják a **konverzációelemzés**, a **beszédaktus-elmélet**, az **interakció-elmélet** és a **pszicholingvisztika** módszertani és elméleti eredményeit is. A fenti irányzatok bevonása egyrészt alapvetően funkcionális szemléletük, másrészt kutatásaik empirikus jellege miatt tűnik termékenynek a dialogikus szövegek korpuszalapú vizsgálatában. A dialógusok főbb kutatási irányait végigkövető fejezetek alapján, és főként a kognitív nyelvészetre támaszkodva a dialógus fogalmát a következőképpen határozhatjuk meg: a dialógus olyan értelemszerkezeti és szövegszerkezeti forma, melynek résztvevői egymás után, egymást felváltva beszélnek, és az általuk létrehozott fordulók a különböző szinteken ható szövegjellemzők alapján szoros összefüggést mutatnak. Ebből a meghatározásból kiindulva a szöveg néhány alapvető jellemzőjének vizsgálata ebben a módszertani és elméleti keretben a struktúra helyett a procedúra fogalmát helyezi előtérbe, vagyis a dialógusok szerkezeti jellemzőit elsősorban a létrehozás és a megértés mentális folyamatainak szemszögéből vizsgálja.

3. A dialóguselemzésről – kognitív elméleti keretben

3.1. Bevezetés

Egy adott szövegtípus vagy szövegforma leírásakor a szövegösszetartó elemek rendszere alapvetően kétféle szövegtani felfogás alapján vizsgálható. A **strukturális** szempontú megközelítésekben háttérbe szorul az egyes nyelvi formák két fontos szerepe; a szövegértelem kialakításában és a kommunikatív interakcióban betöltött lényegi funkciója. Mivel ezek a szempontok a társalgási szövegtípusok elemzésekor alapvetőek, dolgozatom elméleti keretét a **funkcionális (holista) kognitív** szemlélet határozza meg. A kognitív nyelvészet Langacker (1987; 1991) és Lakoff (1987) által kidolgozott holista iránya a nyelvet az elme képességeként, működési módjaként vizsgálja, s az észleléshez és az emlékezethez hasonlóan a mentális megismerésrendszer részének, kogníciónak tekint. A dolgozat szempontjából fontos tétele, hogy a nyelvet egyszerre tekinti szerkezetnek (struktúra) és műveletnek (procedúra), vizsgálatának középpontjában tehát a nyelv nem formális természete áll. Mindebből következik az irányzat funkcionális szemlélete; a kognitív nyelvészet holista irányát maga Langacker is funkcionálisnak tartja. A funkcionális szemléletű elemzések kiindulópontja a jelentés, amelyet egy adott nyelvben a kontextusnak megfelelően többféle nyelvi formával is ki lehet fejezni, ebből következik, hogy a forma – a dialogikus szövegekben különösen – bizonyos szempontok szerint követi a funkciót. Ebben az értelemben a funkció olyan folyamatként határozható meg, amely a megnyilatkozó létrehozói és a befogadó feldolgozói műveletei során jön létre (Halliday 1994; Halliday—Matthiessen 1999; Givón 1993). A két szemlélet közös pontja abban áll, hogy a forma helyett mindegyik a funkcióra helyezi a hangsúlyt, feltételezi a funkció és a jelentés elsődlegességét, alapot teremtve ezzel a dialogikus szövegek vizsgálatának is, melyek létrehozásában a formát meghatározó, befolyásoló, motiváló funkció az elsődleges.

A következő alfejezetek a funkcionális-kognitív szemléletet érvényesítve bemutatják a kutatás alapvető céljait, megfogalmazzák hipotéziseit, majd a vizsgált korpuszok jellemzőinek bemutatása után felvázolják az elemzés főbb szempontjait elméleti jellegű áttekintésben.

3.2. A kutatás céljai, hipotézisei

A dolgozat kiindulópontjában **több célkitűzés** áll. Fontos törekvése egy saját gyűjtésből származó spontán társalgási szövegtörzs és két kortárs dráma elemzése alapján annak bemutatása, hogy a dialógus, mint sajátos társalgási szövegforma leírásában a kognitív és a funkcionális elméleti keret eredményesen alkalmazható. Az elemzések egyik fő célja a dialogikus szövegek jellemző szövegtani tulajdonságainak összegyűjtése, a másik pedig a két prototipikus dialógustörzs alapján a spontán hétköznapi és a tervezett drámai szövegek közötti különbségek feltérképezése. Az elemzés ennek értelmében megvizsgálja a dialógusok külső kapcsolódási tartományához sorolható **kontextuális tényezőket**, a párbeszéd **fordulóinak szerkezeti jellemzőit** és a **mikroszint** legalapvetőbb **viszonyainak** érvényesülését a szöveg magasabb szintjein. Az egyes nyelvi eszközök elemzésének fő szempontja a funkcionális megközelítés alapján azok kommunikatív szerepének bemutatása. Ezek alapján a dolgozat hipotézisei a következőkben foglalhatók össze:

- A spontán társalgások és a drámai dialógusok között a **tervezettség mértékében** jelentős különbség várható.
- A spontán és a tervezett szövegek külső kapcsolódási tartományához sorolható **kontextuális tényezők** között a drámai szövegek beágyazottsága miatt egy alapvető különbség, a szövegek hasonló beszédhelyzete miatt pedig több hasonlóság figyelhető meg.
- A szövegek belső kapcsolódási tartományához sorolható **szerkezeti jellemzők** (pl. szekvenciális rendezettség, a fordulók felépítése, témaváltások, beszédaktusok) között a spontán és a tervezett jelleg miatt jelentős különbség feltételezhető.
- A szövegek **mikroszintű tényezői**hez tartozó **deixis** kulcsfontosságú szerepet tölt be a spontán és a tervezett dialógusok nézőpontjának, valamint tér- és időviszonyainak kialakításában, azonban egyes kifejezőeszközei (pl. határozószók, névmások, személyragok) egymástól eltérő funkcióban állnak a különböző dialógustípusok szerkezetében.
- A mikroszintű elemek közül a deixis mellett a **koreferencia** a legfontosabb szövegalkító tényező, melynek leggyakoribb formájaként a spontán dialógusokban feltehetően a névmási anafora jelenik meg.

- A dráma szövegében tudatos tervezés eredményeként több olyan jelenség is megfigyelhető, melynek célja az **előbeszéd** jellemzőinek **utánzása** a dráma szereplőinek párbeszédeiben.
- A spontán társalgások és a drámai dialógusok között jelentős különbségek várhatók, ezért a szövegtani elemzések eredményeképpen kapott szempontok **szövegtipológiai változóként** is felhasználhatók a spontán és a tervezett szövegek elkülönítésében.

3.3. Anyag és módszer

Ez a fejezet elsőként az elemzett **szövegkorpuszok** fő jellemzőit tárgyalja, bemutatja az adatközlők legfontosabb faktorait (nem, életkor, szerep, foglalkozás, végzettség), áttekinti a szövegek lejegyzésekor alkalmazott főbb szempontokat, majd összefoglalja a kognitív szemléletű szövegtani elemzés legfontosabb kérdéseit is. A fejezet célja a korpuszok elemzésének **módszertani** előkészítése.

3.3.1. A vizsgált korpuszok jellemzői

A dialogikus szövegek vizsgálatakor a dolgozat szempontjából két fontos jellemzőt kell szem előtt tartani. Az egyik ilyen alapvető szempont, hogy az adott szöveg milyen **kommunikációs színtérben** jön létre. Ez alapján a megvalósulás két végletét figyelembe véve beszélhetünk a társalgási nyelvhez tartozó hétköznapi párbeszédekről, melyek mindennapi szituációban, kötetlen módon jönnek létre, és megkülönböztethetünk az irodalmi nyelvhez sorolható dialógusokat, melyek valamely szépirodalmi alkotás, regény ill. elbeszélés részeként szerepelnek, vagy egy egész drámai művet építenek fel. Emellett a másik fontos szempont, hogy a létrejövő szövegek teljesen spontán⁶⁷ szövegalkotási folyamat eredményeként keletkeznek, vagy szerepet kap bennük a **tervezettség**⁶⁸ tényezője is. A fenti két szempont alapján prototipikus társalgásnak a hétköznapi, spontán párbeszéd, prototipikus irodalmi párbeszédnek pedig a tervezett drámai dialógus tekinthető, mert rájuk jellemzőek legnagyobb mértékben az adott szövegfajta tulajdonságai. A két prototipikus változat főbb jellemzőit a következőkben foglalhatjuk össze:

⁶⁷ Itt kell megjegyezni, hogy ha figyelembe vesszük a szóbeli szövegalkotás során működő beszédtervezési és kivitelezési folyamatokat, akkor valójában egyetlen szöveget sem tekinthetünk igazán spontánnak.

⁶⁸ A fogalom itt nem a pszicholingvisztikai értelmezésben használatos makro-és mikrotervezést jelenti, hanem az adott a szituációhoz kapcsolódó séma vagy forgatókönyv egyes pontjaihoz való alkalmazkodást.

Hétköznapi, spontán párbeszéd:

- leggyakoribb kommunikációs színterük valamilyen más cselekvés (pl. munka, közlekedés, vásárlás, étkezés, televízió nézés) párhuzamos végzése
- jellemzőjük a közvetlen interakció
- fő közegük a szóbeliség
- jellemző rájuk a résztvevői szerepek váltakozása
- jellemző rájuk a spontaneitás; nincs rögzített, explicit módon meghatározott szerkezetük és előre meghatározott témájuk sem
- általában igazodnak egy alapvető elemekből álló sémához, vagy annak egyes részeihez (pl. a partner üdvözlése, elköszönés)

Tervezett drámai dialógusok:

- kommunikációs színterük kötött, konkrétan meghatározható (pl. színházi előadás)
- közvetlen interakció csak a beágyazott résztvevők (a dráma szereplői) között van (Tátrai é. n.), a valódi megnyilatkozó (író) és befogadó (olvasó, néző) között ez a kapcsolat közvetett
- fő közege az írásbeliség
- a résztvevői szerepek váltakozása csak a beágyazott résztvevőkre jellemző
- szerkezetük a spontaneitás látszatának ellenére tudatosan felépített, témájuk előre meghatározott, speciális jellemzőjük, hogy a tervezettséget a spontán beszélgetésekre jellemző eszközökkel palástolják
- konkrét sémára épülnek, mely a tervezés folyamatában alakul ki

A fenti típusokkal kapcsolatban feltétlenül szükséges megjegyezni, hogy prototipikus jellegükből adódóan közöttük a témától, a felek viszonyától, a tervezettség mértékétől és más egyéb tényezőktől függően számos átmeneti szöveg jöhet létre. Ezek kommunikációs színtere általában szintén a hétköznapi élet egy-egy informális, félig formális vagy formális szituációja, melyben a résztvevők szövegalkotása a tervezés folyamán különböző mértékben igazodik a szituációhoz kapcsolódó elvárásokhoz, s ennek függvényében helyezhetők el a két prototipikusnak mondható változat közötti képzeletbeli egyenesen. Az ilyen **félspontán** párbeszéd kommunikációs színtere igen változatos, szerkezetükben jelen vannak bizonyos kötött elemek, fordulatok, témájuk részben előre meghatározott. A

kommunikáló felek meghatározott kommunikációs céllal kezdeményezik a beszélgetést, viszonyuk gyakran hierarchikus, a beszélgetés irányítása a fölérendelt fél kezében van. A beszélgetés sémája gyakran explicit módon is megjelenik, melynek kötelező elemeit meg kell tartani, az ezektől való eltérés egyes esetekben következményekkel is járhat. Ilyen szöveg pl. az ügyintézés, az útbaigazítás kérése, a telefonbeszélgetés, az állásinterjú, a tv/rádió interjú, a terápiás beszélgetés, a bírósági/rendőrségi kihallgatás vagy a vizsga. A dolgozat további részeiben a két prototipikus változat vizsgálatára kerül sor, melynek célja a dialogikus szövegek általános jellemzése, valamint a hétköznapi spontán párbeszéd és a tervezett drámai dialógusok közötti fő különbségek feltárása.

A dialógusok szövegtani jellemzőinek tanulmányozása a fentiek alapján kétféle, egymáshoz sok szempontból hasonló, de alapvetően mégis különböző szövegtanilag elemzésével történt. Mindkét mintában találhatók két és többszereplős társalgások, nyelvhasználatuk, stílusuk és szövegszerkezetük pedig egyaránt a hétköznapi nyelvhasználat jellemzőit mutatja. A lényegi különbség közöttük az, hogy az egyik korpusz **valódi spontán** beszélgetésekből épül fel, melyek elemzése diktafonos rögzítés után egy egyszerűsített transzkripció segítségével történt. A másik anyag viszont **előre megkonstruált** párbeszédkekből áll, s bár minden szempontból az élőbeszéd jellegének megőrzésére törekszik, valójában fiktív, szépirodalmi dialógusokból épül fel.

A két korpusz keletkezési körülményei közötti legfontosabb két különbség a **nyelvi tevékenység időbeli és társadalmi dimenziójával** függ össze (Tátrai é. n.), hiszen a megnyilatkozás létrehozását és befogadását alapvetően befolyásolja a jelentésképzési folyamat linearitása és a kódválasztás⁶⁹. A spontán szövegek létrehozásának közvetlen interakciójában a megnyilatkozónak és a befogadónak csak korlátozottan van meg az a lehetősége, hogy vissza- és előretekintsen a megnyilatkozás korábbi és későbbi részeire. A drámai szövegekben viszont gyakori, hogy a szerző – mint megnyilatkozó – visszatér már megírt részekhez, vagy a szövegben előreugorva hamarabb fogalmaz meg egy-egy később sorra kerülő megnyilatkozást, az olvasónak – mint befogadónak – pedig ugyanúgy megvan a lehetősége arra, hogy olvasás közben vissza- vagy előrelapozzon a szövegben. A spontán társalgásokban – mivel az elemzett korpusz esetében családi és baráti társalgásokról van szó – a megnyilatkozó és a befogadó általában ugyanazon nyelv- és beszédközösség tagjaként vesz részt a beszélgetésekben, és hoz létre és/vagy ért meg különböző megnyilatkozásokat. A dráma szövegében ez csupán a párbeszéd beágyazott

⁶⁹ A kódválasztás és kódváltás pragmatikai keretben történő értelmezésére l. Verschueren 1999: 116–20.

résztevői⁷⁰, vagyis a mű szereplői közötti viszonyokra érvényes, a valódi megnyilatkozóra (szerző) és befogadóra (olvasó) a közöttük lévő időbeli, térbeli és társadalmi távolság miatt nem feltétlenül jellemző. Ebből adódóan a drámai szövegekben a szerző és az olvasó között kialakult dialogicitás⁷¹ a nyelvi tevékenység időbeli és társadalmi dimenzióját is összetettebbé teszi.

3.3.1.1. A beszélt nyelvi spontán társalgások

A vizsgált spontán szövegtörzsek párbeszédei családi körben elhangzó beszélgetésekből származnak. A felvételeket kommunikáció-magyar szakos tanárjelöltek készítették az interperszonális kommunikáció témakörén belül a beszélgetéselemzéssel foglalkozó szeminárium hallgatóiként⁷². A társalgások nagy része **dialogus**, de van közöttük **több beszélgetőpartner** kommunikációját megörökítő felvétel is. A szereplők egyike, a felvétel készítője minden esetben beavatott, a többiek közléseit nem torzítja a megfigyeltség tudata.

A vizsgálat során elemzett 3790 szövegszónyi beszédanyag 17 beszélgetése közül 13 volt dialógus, 4 szöveg pedig három vagy négy résztvevő kötetlen beszélgetéséből felépülő társalgás. A rögzített hanganyag 39 adatközlő megnyilatkozásait tartalmazta, **életkori megoszlásuk** igen változatos volt. Legnagyobb számban, 16 fővel – a felvételek készítése körülményei miatt – a 16-20 éves korosztály volt jelen, őket követte 6 fő a felnőttek 46 és 50 év közötti csoportjából, majd 3-3 adatközlő a 11-15, a 21-25, a 36-40 és az 51-56 évesek köréből. A 26-30 és a 41-45 év közöttiek részvétele 2-2 fő, és egyetlen kommunikátor képviselte a 66-70 évesek korcsoportját. A **nemek arányát** tekintve az adatközlők túlnyomó része nő volt (31 fő), a beszélgetésekben a férfiak jóval kisebb arányban vettek részt (8 fő). A társalgások jellegét a családban betöltött pozíció erősen befolyásolta. A felvett mintára főként a nukleáris családi **szerepek** voltak érvényesek, a kiterjedt familiáris és az alapvető rokoni szerepek ritkábban jelentek meg. A társalgások leggyakrabban testvérek (8 fő) vagy szülők (10 fő) és gyermekeik (9 fő) között folytak, de olykor részt vettek a beszélgetésekben unokatestvérek (4 fő) is. A mintában 1-1 fővel szerepelt még nagyszülő és unoka, anyós és meny, nagynéni és nagybácsi, valamint sógornők közötti beszélgetés is. **Foglalkozás és végzettség** szempontjából a minta több

⁷⁰ A beágyazott résztvevői szerepekről bővebben l. a 4.2.1. *A beszédhelyzet, a dialógusok szituációs kontextusa* c. fejezetet.

⁷¹ Vö. Bahtyin 1953/1988.

⁷² Pécsi Tudományegyetem Illyés Gyula Főiskolai Kar, kommunikáció-magyar szak, 2004 őszi szemeszter.

mint felét általános vagy középiskolai tanulók, főiskolai hallgatók tették ki. A másik részben a betanított munkástól a tanárig többféle foglalkozású adatközlő volt megtalálható (pl. munkanélküli, könyvelő, háztartásbeli, technikus, asszisztens, építőipari dolgozó). Ezzel szoros összefüggést mutatott a résztvevők iskolai végzettsége is; 23 fő középiskolai érettségivel, 6 egyetemi vagy főiskolai diplomával, 7 általános iskolai bizonyítvánnyal rendelkezett, 3 diák pedig még alapfokú tanulmányokat folytatott. A vizsgált minta adatközlőinek nagy része tehát a fiatalabb korosztályba tartozik, a női nem képviselője, családi szerepét tekintve testvér, gyermek vagy anya, végzettsége pedig középiskolai érettségi.

A hétköznapi spontán társalgások szövegét egy egyszerűsített transzkripció alkalmazásával sikerült az elemzések elvégzésére alkalmassá tenni, melynek fő szempontjait a következő (3.3.1.2.) fejezet tartalmazza.

3.3.1.2. A beszélt nyelvi szövegek átírása: a transzkripció

A hétköznapi spontán szövegek elemzésének előkészítésében nagy szerepet játszott a felvett anyag értelmezése, melynek első fázisa a szövegek transzformálása a beszélt nyelv mulandóságából az írás tartósabb, konzervált állapotába. Hogy a lejegyzés során a szöveg ne veszítse el szuprasegmentális jellemzőit, s emellett az átfedések, mondatátszövődések, közbeszólások és együttbeszélések megjelenítése is lehetővé váljon, szükséges volt egy ezek jelölésére alkalmas **transzkripciós rendszer** kidolgozása. A transzkripció általában olyan különleges jeleket használ, amelyek a megnyilatkozás módját, a hangképzés jellemzőit, a beszéd hangsúlyát, hangerejét, tempóját, az intonáció intenzitását, emelkedését és ereszkedését, a különböző zavarokat, megszakításokat, a belégzést és kilégzést is jelöli, de az írásnál szokásos központosági jegyeket általában nem alkalmazza. Az intonációra épülő tagolás, az intonációs egységek megállapítása jól alkalmazható a beszélt nyelvi szövegek szegmentálásban is (Chafe 1987).

A transzkripciós rendszer első kidolgozója Gail Jefferson (1989) volt, de ma már ennek a komplex rendszernek a leegyszerűsített változatával dolgoznak a kutatók⁷³. A fenti rendszereken alapul, azok szintéziseként jött létre Ten Have legújabb, összefoglaló jellegű munkája, melynek jelöléseit 2. táblázat az első oszlopa mutatja be.

⁷³ A transzkripciós rendszer alkalmazására l. Heritage—Atkinson 1984; Psathas—Anderson 1990; Psathas 1995; Ten Have—Psathas 1995.

Jelenség		Transzkripció jelölés	
		Ten Have 2005	Hutchby—Wooffitt 2006
az egymást átfedő megnyilatkozások kezdete		[	
az egymást átfedő megnyilatkozások vége		]	
az egymást átfedő megnyilatkozások kezdete és vége			[]
átfedés		=	=
szünet	szünet hossza tizedmásodpercben	(0.0)	(0.5)
	kis szünet	(.)	
	0.2-nél kisebb		(.)
hangsúly		<u>szó</u> szó	<u>szó</u>
nyújtás		:	:
hosszabb nyújtás		::	
megszakítás		-	-
intonáció	ereszkedő	.	.
	emelkedő (folytatódó)	,	,
	szökő	?	?
	közepesen emelkedő	?,	
érzelem kifejezése			!
hangerő változása		↑↓	↑↓
nagy hangerő		SZÓ	SZÓ
kis hangerő		◦	◦ ◦
krákogás			*
torokhang			'gh'
tempó gyorsulása		< >	> <
légzés	be	'hhh	'hh
	ki	hhh	hh
	szó közben	sz(h)ó	
nem érthető rész		(...)	()
nem egyértelmű rész		(szó)	(szó)
értelmező kommentár		(())	(())
nonverbális esemény			(())
A rögzítő adatai			[H:21.3.89:2]

2. táblázat: A transzkripció jelek variánsai az angolszász kutatási gyakorlatban

A Hutchby—Wooffitt (2006: 73—92) által közölt másik jelrendszer alapjául a konverzációelemzés korai szakaszában vizsgált telefonbeszélgetések, videofelvételek, gyermekjátékok kutatási metodikája szolgált, melyek elemzésében a nonverbális elemeknek is nagy szerep jutott.⁷⁴ A 2. táblázat második oszlopában közölt rendszer két fő kérdéskör, a beszélőváltás és az intonáció köré csoportosul, fő törekvése pedig a számos variáció egységesítésével egy egységes transzkripció hagyományának megteremtése a konverzációelemzéssel foglalkozó kutatók körében. A két rendszer azonos szemléletre épül, mindkettő keretét a beszélőváltás dinamikájának, az előadásmód jellegének és az átíró metamegjegyzéseinek jelölése adja. A Hutchby—Wooffitt által közölt rendszer valamivel aprólékosabb és pontosabb, konkrétan megadja a szünet időtartamát, jelöli az intenzitásbeli különbségeket, a hangok képzésének egyes minőségi jegyeit, és megadja az adat pontos hivatkozását is. Egyes jeleket azonban több esetben is alkalmaz, nehezítve ezzel a szöveg pontos értelmezését (ld. 2. táblázat).

A nemzetközi gyakorlathoz képest a hazai beszélt nyelvi kutatások fókuszában sokáig inkább az intonáció részletes, minden apró különbségre kiterjedő jelölése állt, így a három legfőbb szempont a hangsúly, a hanglejtés és a szünet kérdésköre volt (Varga 1988; Wach 1988). A későbbiek folyamán a funkcionális szemlélet erősödése és a konverzációelemzés önálló tudománnyá fejlődése a hazai gyakorlatban is lehetővé tette a szekvenciális rendezettség jelölésének elterjedését, az átfedések, együttlbeszélések, megszakítások, beszélőváltások, valamint az értelmező kommentárok és a nem verbális elemek megjelenítését (Németh T. 1996; Iványi 2003; Sajgál 2006). Ezekben az egyelőre még kevésbé kidolgozott rendszerekben a pragmatikai szemlélet lett az uralkodó.

Mindezek miatt a dolgozatban alkalmazott jelölési rendszer alapját az angolszász nyelvterületen folyó kutatásokban használatos transzkripciós rendszerek adják. Mivel azonban a dolgozat célja elsősorban a párbeszédes szövegek szövegtani elemzése, melyben a fordulók egymásra következésének, szerkezetének, a megnyilatkozások átfedéseinek van a legnagyobb szerepe, az elemzés előkészítésében alkalmazott transzkripció a fenti jelölési rendszerek három fő szempontja közül csupán a **beszélőváltások dinamikájának** jelölési módjaira koncentrált. Ennek értelmében jelöli az egymást átfedő megnyilatkozások kezdetét és végét, az átfedés hosszát, a megszakításokat, valamint az egyes a fordulók határait és a fordulók számát is⁷⁵. A transzkripció az egyes fordulók sorszámát is megadja, melynek a beszélgetésekből vett példák elemzésekor a hivatkozásoknál van jelentős

⁷⁴ Hasonló kutatásokra l. még Goodwin 1981; 1990; Schlegloff 1984; Kendon 1990; Hopper 1992.

⁷⁵ Az egyszerűsített transzkripció jeleit és a beszélgetések lejegyzett változatát a Melléklet tartalmazza.

szerepe. Az alkalmazott jelölési rendszernek nem volt kiemelt célja az **intonáció**val kapcsolatos jelenségek jelölése, és ezért ezek közül csupán az emelkedő és ereszkedő dallamformát, a szüneteket és a hezitálásra utaló hangzónyújtásokat jelöli a párbeszédtek átíratában. A transzkripció nem jelöli a különböző nonverbális eseményeket és a rögzítő személy megjegyzéseit sem.

A spontán és a drámai szövegekből származó példák forrásának megnevezése szintén az angolszász gyakorlat alapján (Hutchby—Wooffitt 2006) a következő jelek alkalmazásával történt. A spontán szövegeknél első helyen a beszélgetés sorszáma szerepel, mely után vesszővel elválasztva az adott forduló(k) száma következik (pl. [13, 5—7]). A drámai dialógusoknál elsőként az adott dráma címének kezdőbetűje áll, melyet az idézett szöveg oldalszáma követ (pl. [H, 380]).

3.3.1.3. A tervezett drámai dialógusok

A kutatásban szereplő másik szövegkorpusz Szakonyi Károly két drámájának szövegéből származik. Ha a drámai korpuszokat a spontán szövegekhez hasonló szempontok alapján kívánjuk jellemezni, a következőket állapíthatjuk meg róluk.

A *Ha itthon maradnál* című darab két szereplő párbeszéde, ezért a házaspár társalgása tematikailag a spontán szövegkorpussszal mutat rokonságot. Ez a korpusz 3016 szövegszóból áll, szupraszegmentális elemeit és a fordulók szerkezetére vonatkozó adatokat pedig a transzkripció helyett a paratextuális utalások⁷⁶ tartalmazzák. Az *Adáshiba* című dráma társalgásai ennél jóval változatosabbak, a kétszereplős dialógusoktól a család több tagjának társalgásáig mindenféle kommunikációs lehetőségre példát adnak. A 13 557 szövegszóból álló szövegben előfordul három, négy, de akár hat szereplő párhuzamos és több szinten futó társalgása is. A dialógusok beágyazott résztvevőinek, vagyis a mű szereplőinek **életkori megoszlása** a szerzői információk hiányában csak megközelítőleg értelmezhető: egy-egy szereplő képviseli a 16-20; a 46-50, az 51-55 és a 61-65 éves korosztályt, és két-két szereplővel van jelen a 26-30 és a 31-35 évesek csoportja. Két résztvevőről nincsen életkorra vonatkozó adat, ők feltehetően a középkorúak közé sorolhatók. A két dráma összesen 10 szereplője közül a **nemek aránya** eltolódik a férfiak felé; 4 nő és 6 férfi vesz részt a drámai párbeszédtekben. A **szerepek** tekintetében itt is a nukleáris, családi szerepek vannak túlsúlyban, legjellemzőbb a házastársak, szülők és

⁷⁶ A párbeszédtek közé illesztett szerzői utasítások.

gyermekek valamint a testvérek beszélgetése, de mellettük megjelennek a távolabbi familiáris vagy rokoni szerepek is (meny-após, anyós; szomszéd, albérlő). A vizsgált korpusz jellegéből adódóan a **foglalkozás** és a **végzettség** változója nem releváns, mivel csak néhány szereplő esetében van róla konkrét, vagy a szövegből kikövetkeztethető információnk.

A drámai dialógusokat azonban nem lehet kizárólag a spontán szövegekhez hasonló szempontok alapján jellemezni. Bár a dolgozat nem kíván bővebb irodalomesztétikai és drámaelméleti fejtegetésekbe bocsátkozni, a drámai szövegkorpuszok kapcsán röviden mégis szólni kell az **irodalmi szöveg** fogalmáról (Gadamer 1981/1994) is, melynek fő jellemzője a megalkotás környezetétől és a közvetlen interakciótól való függetlenség. Az ilyen szövegek létrehozása és megértése a társalgásokban való részvételtől alapvetően eltérő megnyilatkozási és befogadói stratégia alkalmazását követeli meg a résztvevőktől, hiszen mindkét fél csak a közvetett interakcióban megjelenő tervezett szövegre hagyatkozhat. A hétköznapi spontán nyelvi tevékenység és az irodalmi közlés abban is különbözik egymástól, hogy a valós beszédaktus mindig a meghatározott kontextusban érvényes cselekvési sémákba ágyazódva jelenik meg, míg a dráma nyelve értelmképző funkciója révén nem a konvencionálisan elfogadott valóság egy elemére utal, hanem maga építi fel azt, vagyis maga hozza létre saját kódját (Andó 2003).

Mindezek alapján a **drámai szöveg jellemzőit** a következőkben foglalhatjuk össze:

- A dráma alapismérve a szereplők (nevek) közötti **viszonyváltás**, mely egyben a drámai cselekvés előkészítője.
- Szövege a szerzői instrukciók, a nevek és a hozzájuk rendelt dialógusok nyelvi formációjában létezik, világa a nevekből és az általuk kimondott dialógusokból épül fel (Bécsy 2002: 181).
- A **dialógus** az emberi viszonyok szavakkal történő megfogalmazása, az emberek közötti vonatkozások visszaadása, mely szükségszerűen feltételez, létesít vagy megváltoztat bizonyos viszonyokat. A dialógusokban dominálnak a **beszédcselekvések**, melyek a szereplők kapcsolatrendszerében, érzelmi vagy mentális állapotaiban idéznek elő változást. A dialógus tehát nem csupán közlésformája a drámai műnek, hanem a dráma eseménysorának is szerves része (Maár 1995: 92—3).

- A dráma mint műegész a szerző alkotása, befogadója pedig a közönség. A dialógusok azonban az egyes szereplők között zajlanak, vagyis a megnyilatkozói és a befogadói szerepek áttevődnek a mű beágyazott résztvevőire. A drámai mű mint beszéd tehát **kettős természetű**, a szerzőhöz és a szereplőkhöz egyaránt köthető: a név és a szerzői instrukciók az íróhoz, a dialógusok és a monológok az íróhoz és a szereplőkhöz tartoznak. A szerző mondanivalóját a szereplők dialógusain keresztül fogalmazza meg, a dráma szövege ezért állandóan reflektál a szituációra és az író valóságképére is, a drámaíró azonban soha nincs benne a dialógust mondó szereplők viszonyrendszerében. Ebből eredően a drámai dialógusok idő- és térrendszerére is jellemző ez a kettősség, hiszen a szereplők az „itt” és „most” viszonylatában nyilvánulnak meg, ez azonban csak a mű világának másodlagos közege (Bécsy 1984: 211—4).
- A dráma nyelve egyéni világot reprezentál, mely egyúttal a szerző egyéni jellemzőit is magán viseli (Bécsy 1984: 83).
- A dráma nyelvi képződmény, de irodalom is, világában éppúgy megjelennek a nyelvi törvényszerűségek, mint az esztétikai minőségek, az ismeretelméleti, eszme- és stílustörténeti kategóriák jellemzői. A nyelvi törvényszerűségek a drámai műnemre jellemző módon válnak konkrétan létezővé (Bécsy 1988: 46).
- A nyelvi tevékenység alapvetően **dialogikus** jellegű (Bahtyin 1953/1988: 275; Gadamer 1960/1984: 272; Tolcsvai Nagy 1996: 15, 2001: 299), s ez a dialogicitás a drámában a szerző és a befogadó illetve a különböző diskurzusok viszonylatában egyaránt megjelenik.

Az **írott dráma** és a **színpadi előadás** között is több lényeges különbséget lehet megfogalmazni. A közöttük lévő eltérés egyrészt a név és a szereplő, másrészt a jelhasználat különbségének viszonylatában határozható meg. Az írott drámában szereplő név csak társadalmi létréteggel rendelkezik, melyre az előadás során épül rá a szereplő természeti létrétege. Az írott dráma jelrendszere verbális jelekből épül fel, és még a nem verbális jelölteket is verbálisan fejezi ki, míg az előadásban ezt a metakommunikációs és nem verbális jelrendszerek egészítik ki (Bécsy 2002: 184). A dráma minden egyes előadásakor új szöveg keletkezik, amelyet mint színpadi valóságot a színházi nyelv⁷⁷, vagyis az egyes jelrendszerek összjátéka teremt meg. A jelrendszerek összjátéka nem

⁷⁷ A színházi dialógusokról bővebben l. Kékesi Kun 1999.

feltétlenül a nyelvi szint hegemóniájával valósul meg. A színházi jelek már nem csupán a dramatikus szöveg cselekményeinek illusztrációiként vannak jelen, hanem a színpadi cselekmény egyenrangú tagjaivá válnak (Kékesi Kun 2000).

3.3.2. A kognitív dialóguselemzés szempontjai

Ebben a fejezetben azok a fogalmak szerepelnek, melyek kognitív szempontú értelmezése elengedhetetlen a későbbi elemzések elkészítéséhez és megértéséhez. Az alábbi szempontok az általános szövegfogalmon belül kifejezetten a párbeszédes szövegekre vonatkoznak, elméleti jellegű bemutatásuk pedig a későbbi példák értelmezését teszi lehetővé.

A dialógus kognitív értelmezése alapján a beszélők az általuk létrehozott szövegekben reprezentálják a világnak azt a részét, melyben nyelvi cselekvésük végbemegy, a szöveg ezért nem a valóság tükrözése vagy leképezése, hanem olyan mentális modell, melynek enitásai éppen a szöveg révén kerülnek be a szöveg világába. Ez a világ **szövegen kívüli** és **szövegbeli** tényezőkből épül fel. Ilyen **szövegen kívüli** tényezők a mindenkor megértett **beszédhelyzet**, a kommunikátorok viszonyrendszere és **cselekvése**, valamint az a **tematikus kontextus**, mely az interakcióban részt vevők kognitív műveleteivel, tudásával kiegészítve és az orientáló szerepű normákhoz igazítva kialakítja a szöveg kommunikációs közegét (Tolcsvai Nagy 2001: 68—81).

A **szövegbeli** tényezők módszertanilag az egyes szövegjelenségek kiterjedése és jellege alapján elkülönített szinteken ragadhatók meg, így a dialógusok szövegének szerkezete e felfogás alapján három szinten vizsgálható. A **makroszerkezet** leírásakor azokat a szövegbeli elemeket szükséges elemezni és meghatározni, melyek hatóköre a teljes szövegre kiterjed, és fontos szerepet töltenek be a szöveg értelemhálózatának, általános szerkezetének kialakításában, tehát a szövegvilág megteremtésében. A dialógusok szövegvilága a kommunikáló felek interakciójában létrejövő információ- és tudáshalmaz összefüggő, dinamikusan változó és folyamatszerű rendszere, melyben a témához kapcsolódó aktuális tartalmak bizonyos szabályok szerint elrendeződnek. A szövegvilág kialakításának három alapvető makroszintű jellemzője a nézőpont, a szöveg idő- és térbeli viszonyainak elrendeződése, valamint a szövegtopik- és fókusz kategóriája, melyek lényeges elemei az adott szöveg mikroszerkezetének is. E három makroszerkezeti jellemző a dialógusokban gyakran csupán a beszédhelyzetből és a szövegközi viszonyokból kikövetkeztethető módon, utalásszerűen jelenik meg (Tolcsvai Nagy 2001).

A szövegek **mezoszintjén** a szövegelemek hatóköre közepes méretű, általában néhány mondatra, bekezdésre, a dialógusok esetében fordulóra terjed ki. Ezek kialakulásában nagy szerepük van a mikroszint koreferenciaviszonyainak, de összetettségükkel túllépve az egyszeri és elemi kapcsolódásokon, a teljes szöveg értelemszerkezetének szerves részéivé válnak. A dialógusok leggyakoribb mezoszintű viszonyai a szövegtopik-szövegfókusz megoszlás, a mondatok közötti mellérendelések szerepe és a fogalmi sémák érvényesülése. A **mikroszint** jellemző kategóriáinak hatóköre általában nem terjed ki az egész szöveg értelemszerkezetére, mivel két vagy három szövegegység elemi kapcsolatából épül fel. Ha azonban többször előfordul ugyanaz a mikroszintű viszony egy adott társalgásban, az előző előfordulásokkal összekapcsolódva, azonos referenciát kialakítva makroszintű összetevővé válhat, szorosan összekötve ezzel a szöveg makro- és mikroszerkezetét. A módszertanilag elkülöníthető három szint a szöveg szerkezeti és műveleti jellemzőinek együttes megközelítését szolgálja (ld. 3. táblázat), és magába foglalja azokat a kognitív műveleteket is, melyek a szövegalkotás és szövegértés folyamata során az ágensek gondolkodásában végbemennek.

	Szerkezeti jellemző	Műveleti jellemző
Mikroszint	két elemi egység kapcsolata, nagyfokú grammatikalizáció	két elemi egység közötti kapcsolat feldolgozása: létrehozása vagy megértése
Mezoszint	összetett (pl. mondat szintű) egységek kapcsolata	több mondatméretnyi szövegrész kapcsolatainak feldolgozása
Makroszint	az egész szövegre kiterjedő kapcsolat szerkezete	a teljes szöveg értelemhálózatának és általános szerkezetének feldolgozása

3. táblázat: A szöveg szerkezeti és műveleti jellemzőinek szintjei (Tolcsvai Nagy 2001: 119)

A következő fejezetek a kognitív keretben történő dialóguselemzés fenti szempontjait fejtik ki részletesebben, elméleti alapot teremtve ezzel a gyakorlati elemzések eredményeinek bemutatásához.

3.3.2.1. A dialógus kontextuális tényezői

A dialógus kontextuális tényezői a létrehozott szöveg kommunikációs közegének elemei, ezért a szöveg **külső kapcsolódási tartományához** tartoznak. Ezek közül az egyik legalapvetőbb összetevő a **beszédhelyzet**, mely a beszélő és a hallgató kapcsolata alapján határozható meg, fő elemei pedig a beszélő céljai és szándékai, melyek a hallgatóra valamilyen hatást gyakorolnak (Tolcsvai Nagy 2001: 69—70). A kommunikatív tényezők között szerepel a közlés cselekvésként való értelmezése, vagyis a **cselekvés kontextusa**, mely a kapcsolatot teremt a szöveg létrehozásakor végzett nyelvi és nem nyelvi tevékenységek között. A **tematikus kontextus** az adott szöveg értelmezését teszi lehetővé, és szoros összefüggésben áll a szöveg témájával, valamint a létrehozáshoz és a feldolgozáshoz szükséges előzetes tudással is. A tudás az adott szövegre vonatkozó, beszédhelyzettől független információk összessége, mely összefügg az információk tárolását biztosító fogalmi rendszerek és a reprezentáció kategóriájával is. A szöveg tartalma, megformáltsága és a beszédhelyzet közötti összhang megteremtését a szabályzó jellegű nyelvi normák biztosítják. Ezek azok a legfontosabb tényezők, melyek ugyan a szöveg külső kapcsolódási tartományához sorolhatók, de erősen befolyásolják a szöveg megformálását, vagyis a belső tényezők alakításában is fontos szerepük van. A kontextuális tényezőket vizsgáló elemző (4.2.1., 4.2.2., 4.2.3.) fejezetek arra keresik a választ, hogy hétköznapi spontán és a tervezett drámai dialógusokban milyen szabályok szerint és milyen különbségekkel működnek a fent felsorolt tényezők.

3.3.2.2. A fordulók viszonyrendszere

A szöveg külső kapcsolódási tartományának legfontosabb tényezői mellett kiemelten fontos az alapvető **szövegbeli viszonyok** elméleti jellegű tárgyalása is. Ide sorolható a fordulók meghatározó tényezőinek és a szöveg mikroszerkezeti összetevőinek átfogó jellemzése, melyet a következő két fejezet mutat be részletesebben.

A fordulók egymáshoz való viszonyának fontos összetevője a kognitív megközelítésben a **nézőpont és a nézőponton belüli kiindulópont-változás**, mely szerint a dialogikus szövegekben az aktuális beszélő mindig saját szemszögéből teremti meg és értelmezi a szövegvilágot. A beszélő helyzetének középpontja az origó (Bühler 1934), az „én”, az „itt” és a „most” helyzete, mely a szövegvilág tér- és időbeli viszonyaival is szoros összefüggést mutat. Ezért a nézőpont változásai olyan mikroszinten kifejtett, de

makroszinten ható nyelvi elemekben nyilvánulnak meg, mint a határozószók és az igekötők, bizonyos igék, ige párok és a különböző deiktikus viszonyok, melyeket az integrált beszélő/hallgató (Herrmann 1995) mentális műveletei segítségével képes interpretálni. A párbeszédek fordulóinak nézőpontszonyait a deixissel és a koreferenciával foglalkozó elemző fejezetek (4.4.1.1., 4.4.2.1.) vizsgálják meg részletesen a spontán és a tervezett szövegek közötti hasonlóságok és különbségek feltárása érdekében.

A fordulók viszonyrendszerében alapvető elem a **téri és időbeli viszonyok** folyamatos változásának jelölése is, mely a dialógusban mindig a beszélő nézőpontjának megfelelő viszonyokban realizálódik, és egymással szoros összefüggésben járul hozzá a szövegvilág létrehozásához és értelmezéséhez. A térbeli kiindulópont a dialógusok beszélőváltásával együtt változik, nyelvi reprezentálói pedig az igekötők, a határozószók, a személyes névmások és a fogalmi tartalmú szóképzőelemek. A folyamatos térkijelölés a dialógusok állandó eleme, hiszen a fordulók váltásakor a viszonyítási pont is állandóan változik, vagyis az egyes térkijelölések hatóköre korlátozott. A dialogikus szövegek térkijelölése mikroszintű elemek segítségével történik, mégis a teljes szöveg értelemszerkezetének és koherenciájának kialakulásához járul hozzá. A térkijelölés nyelvi reprezentációi a dialógusokban a résztvevők és az implikált dolgok helykijelölései és helyváltoztatásai, a fordulók váltásaiból eredő kiindulópont-változások és a rövid távú memória korlátai (Tolcsvai Nagy 1999). A szöveg időrendszerét (Bull 1968) az esemény időtartama, a kezdő, középső és befejező szakasz ideje, az esemény iránya (kezdet-vég), a szekvencialitás megléte vagy hiánya alakítja ki, mely három, egymástól elkülöníthető, de egymáshoz viszonyuló idősíkból áll. A beszédidő (BI) a referenciális központhoz tartozó, a mindenkor beszélő szerinti jelen idő, az eseményidő (EI) az elbeszített eseményben érvényesülő idő, a referenciaidő (RI) pedig az előzőektől különböző hivatkozott idő síkja (Reichenbach 1947, Vater 1991, Kiefer 1992). Az időjelölés grammatikai kifejezőeszközei, az időjelek, az esetragok és névutók, az ige képzők, az igekötők, a határozószók, a fogalmi tartalmú szóképzőelemek és szintaktikai szerkezetek erősen hozzájárulnak a fordulók viszonyrendszerének megteremtéséhez. A vizsgált szövegek tér- és időviszonyaira vonatkozó elemző fejezetek (4.4.1.2.) a deixissel összefüggésben keresik a spontán és a tervezett szövegek között lévő egyező és eltérő vonásokat.

A dialógust alkotó fordulók egymáshoz és a szöveg egészéhez való viszonyát erősen befolyásolja a **topik** és **fókusz** kategóriája, mely nemcsak az egyes fordulókban, hanem a szövegben belül is meghatározható. A szövegtopik fogalmán az egy szövegrészben már említett, ezért jelöletlen és könnyen hozzáférhető elemet értjük, mely hosszabb távon

aktivált, így a szövegben csak látszólag kerülhet a háttérbe, valójában mindig benne foglaltatik. A szövegfókusz az adott szövegrész legkiemelkedőbb összetevője, általában új információt tartalmaz, jelölt és kevésbé hozzáférhető. Olyan figuraszerű elem, melyre a szövegprodukción és percepción során a lokális előtérbe helyezés művelete jellemző (Tolcsvai Nagy 2006a). A dialogikus szövegekben a szövegfókusz elemei bár végig aktiváltak, mégis gyakran jelöletlenek, az elemi kapcsolásokat is biztosító figura-szerű elemek viszont gyakrabban előfordulnak, mint a monológokban vagy a narratívákban. A szövegtopik és szövegfókusz dichotómia a szöveg műveleti feldolgozásának egyik legfontosabb összetevője, s mivel a topikváltást és a topikfolytonosságot (Tolcsvai Nagy 2003) biztosítják, a két szint összefüggései kiemelkedően fontosak a szövegtani vizsgálat szempontjából. A spontán és tervezett szövegkorpuszok topik- és fókuszviszonyait az elemző fejezetek (4.4.2.2.) a koreferenciával összefüggésben vizsgálják meg.

A fentiek mellett fontos szempont a fordulók **szerkezeti jellemzőinek** meghatározása (4.3.) a fordulók lezártságának, bonyolultsági fokának, a szomszédsági párok rendszerének és a közbeékelődő szekvenciák vagy szövegrészek előfordulási jellemzőinek vizsgálatával a két dialógustípus szerkezeti különbségeinek bemutatása érdekében.

3.3.2.3. A mikroszintű elemek funkciója

A párbeszédek szövegtani jellemzőinek tárgyalásakor különösen fontos a deixis és a koreferencia kérdésnek vizsgálata. A **deixis** olyan mikroszintű rámutatás, mely a kommunikáló felek által kialakított és értelmezett szövegvilágban érzékelhető dolgokra, személyekre, tér- és időviszonyokra, módokra és állapotokra, minőségekre és mennyiségekre, vagy egy másik szövegelemre utal, s az utalás során a külső dolgot a szövegvilágba beemelve annak feldolgozott részévé teszi. Ez teszi lehetővé a nyelvi eszközökkel történő rámutatást, és teremti meg a kapcsolatot a szövegvilág és a valós világ között. A deiktikus utalásokból általában hiányzik a fogalmi reprezentáció, ehelyett az egyes viszonyokat (hely, idő stb...) általában névmások jelölik. A rámutatás mindig egy meghatározott nézőpontból, a deiktikus centrumból történik, alapvető eszközei általában a személyes és mutató névmások, névmási határozószók.

A **koreferencia** jelentése 'együtt vonatkozás', melynek értelmében a szövegben valamely két egység ugyanarra a szövegvilágbeli dologra (referensre) vonatkozik (referál), vagyis egy nyelvileg kifejtettebb (leggyakrabban főnév) és kevésbé kifejtett (általában névmás) elemnek ugyanaz a referáltja (Halliday—Hasan 1976). A kognitív felfogásban az

anafora esetében a korábbi, a katafora esetében a későbbi kifejtő említés a lényeges, a koreferencia szempontjából azonban nem az irány a meghatározó, hanem a referáló elemek fogalmi jellegének kérdése. Ez alapján kidolgozott és sematikus fogalommal kifejezett koreferenciát különböztethetünk meg, ez utóbbi szerepét leggyakrabban a mutató névmások töltik be. A mikroszintű elemekkel foglalkozó elemző részek (4.4.1., 4.4.2.) a fenti jelenségeket vizsgálják meg a spontán és a tervezett szövegtípusokban, emellett kitérnek a deixis és a koreferencia közötti szoros kapcsolat bemutatására (4.4.3.), és a két jelenség szövegtípológiai változóként történő lehetséges alkalmazására is.

3.4. Konklúziók a kognitív szempontú elemzésről

Ez a fejezet annak bemutatására törekedett, hogy a kognitív szempontú elemzés hogyan alkalmazható a dialogikus szövegek vizsgálatában. Ennek érdekében jellemezte azt az **anyagot**, mely a későbbi szövegvizsgálat alapját adja, és összegyűjtötte azokat a **szempontokat**, melyek alkalmazásával az elemzés kognitív **módszertani** keretben elvégezhető. Az elemzés legfontosabb szempontjait az alábbiakban jelölte ki:

- A dialógus **kontextuális, szövegen kívüli tényezőinek** bemutatása a vizsgált korpuszokban, melyek nagy hatást gyakorolnak a párbeszédes szövegek szerkezetére is: szituációs kontextus, a cselekvés kontextusa, tematikus kontextus.
- A **fordulók** felépítésének tanulmányozása a szövegbeli tényezők segítségével, a beszélőváltások fő jellemzőinek összegyűjtése, a fordulók szerkezetének összefüggései a nézőponttal, a tér- és időviszonyokkal, a fogalmi sémákba rendeződő tudással és a szövegtopik- és fókusz kérdésével.
- Az alapvető **mikroszintű elemek**, a deixis és a koreferencia funkciójának és azok makroszinten kifejtett hatásának tanulmányozása a fenti szempontok bevonásával (nézőpont, tér-idő szerkezet, szövegtopik- és fókusz viszonyok).
- A **hétköznapi, spontán** párbeszédek és a **tervezett drámai** dialógusok vizsgálata alapján a két prototipikus változat közötti különbségek meghatározása, melyek várhatóan szövegtípológiai változóként is értelmezhetők.

A dolgozatban alkalmazott **módszerekről** általánosságban elmondható, hogy minden fejezet elkészítése három lépésben történt. Az egyes témakörök kidolgozásában első lépés

a vonatkozó szakirodalom feldolgozása volt. Ezt követte a beszélt nyelvi szövegek transzkripciójának elkészítése után a kétféle szövegkorpusz tüzetes elemzése a vizsgált jelenségek előfordulási gyakoriságának megállapítása érdekében. Végül az így kapott eredmények és a szövegekből vett jellemző példák segítségével lehetővé vált a dialogikus szövegek fő jellemzőinek bemutatása és összehasonlítása, valamint a konkrét témára vonatkozó tézisek kidolgozása is.

4. A dialógus szövegszerkezeti jellemzői a vizsgált korpuszok alapján

4.1. Bevezetés

A spontán és a tervezett szövegek elemzésével foglalkozó fejezet négy téma köré csoportosul. Az elő részben a legfontosabb **kontextuális tényezők** szerepét vizsgálja meg a szövegalakítás szempontjából. Ezt követi a dialógus alapegységének, a **fordulónak** a szerkezeti elemzése a szomszédsági párok, a beszédaktusok, és a speciális szekvenciák jellemzőinek bemutatásával. Harmadik szempontként a dialógus **mikroszintű elemeinek**, a deixisnek és a koreferenciának a vizsgálata következik egy önálló, főként szövegtani elemzésekből felépülő fejezetben olyan szempontok figyelembe vételével, mint a nézőpont, a tér- és időszerkezet, valamint a szövegtopik és a szövegfókusz kapcsolata. Mindhárom elemző fejezet fő célja, hogy a vizsgált korpuszok alapján összegyűjtse a dialogikus szövegek legfontosabb szövegtani jellemzőit, és különbségeket keressen a spontán és a tervezett párbeszéd felépítése között. A negyedik rész a fenti eredmények alapján megkísérli összefoglalni a **spontán** és a **tervezett párbeszéd** alapvető szövegtani **jellemzőit**.

Az elemző fejezetek két különböző, a fentiekben⁷⁸ már részletesen jellemzett szövegkorpusz vizsgálatára épülnek. Az egyes alfejezetek minden esetben a vonatkozó szakirodalom rövid áttekintése alapján az adott **téma** funkcionális szempontú **meghatározásával** kezdődnek, melyet elsőként a spontán, majd a tervezett dialógusokból származó **példaszövegek** követnek. A példák elemzésének célja az adott tényező vagy tulajdonság megjelenésének és érvényességének vizsgálata a kétféle szövegkorpuszban, melyet a példaszövegek ritkított szedéssel kiemelt részletei illusztrálnak. Minden alfejezet és fejezet végén megtalálható az elemzések eredményeinek **összefoglalása**, mely a vizsgált szövegek alapján a dialógusok általános jellemzői mellett a spontán és a tervezett párbeszéd közötti különbségeket is bemutatja.

4.2. A kontextuális tényezők szerepe a szövegalakításban

A dialógus kontextuális tényezői a létrehozott szöveg kommunikációs közegének legfontosabb egységei, így a **szöveg külső kapcsolódási tartományához** sorolhatók. Ide

⁷⁸ A szövegkorpuszok jellemzését ld. a 3.3.1.1. és a 3.3.1.3. fejezetekben.

tartozik a résztvevők által megértett **beszédhelyzet**, a dialógus során végbemenő **cselekvés**, a szövegek **kontextusa**⁷⁹, a szövegek létrehozásához és feldolgozásához szükséges **előzetes tudás**, a kommunikáló felek között létrejövő **nyelvi interakció**, és a szöveget, mint produktumot meghatározó **nyelvi norma** (Tolcsvai Nagy 2001). A kommunikatív tényezők összefoglalására egyes felfogásokban (Tátrai 2004) a tágabb értelemben vett kontextus elnevezés használatos, mely szerint a kontextus fogalma egyszerre jelöli a megnyilatkozás kommunikációs körülményeivel kapcsolatos ismeretek rendszerét és ezen ismeretek alkalmazásának folyamatát is. Ebben az értelmezésben a beszédhelyzet a nyelvi interakció személyközi viszonyait, tér- és idővonatkozásait tartalmazó **situációs kontextus** megfelelője, a dialógus során végbemenő nyelvi és nem nyelvi cselekvések a **cselekvés kontextusában** összegződnek, a kontextus fogalma pedig a **tematikus kontextusra** értendő, mely azokat a pragmatikai háttérismereteket foglalja magában, amelyek hozzásegítik a befogadót egy adott megnyilatkozás értelmezéséhez. Ebből következően a tematikus kontextushoz tartozik a szövegek megalkotásához és feldolgozásához szükséges tudás és a nyelvi norma is. Az elemző fejezetek e tágabb kontextus-értelmezés alapján vizsgálják meg a spontán és a tervezett dialógusok tulajdonságait és a közöttük lévő fő különbségeket.

4.2.1. A beszédhelyzet, a dialógusok situációs kontextusa

Az általános kommunikációs struktúra egyik legalapvetőbb összetevője a **beszédhelyzet**, melynek megnevezésére a **situációs kontextus**⁸⁰ fogalmát is használja a szakirodalom. A beszédhelyzet a beszélő és a hallgató kapcsolatát modelláló viszonyrendszerként értelmezhető (Tolcsvai Nagy 2001: 69—70), mely egyrészt a személyközi viszonyokra, másrészt a térbeli és időbeli viszonyokra vonatkozó ismereteket foglalja magában. Ebben jelenik meg egyrészt a nyelvi közlés propozicionális tartalma, másrészt a közlések cselekvéértékének segítségével a beszélő célja és intenciója, melyek valamilyen hatást gyakorolnak a hallgatóra. A beszédhelyzetet meghatározó tényezők az alábbiakban foglalhatók össze:

⁷⁹ A kontextus fogalma itt szűkebb értelmezésben, tematikai kontextusként értendő (Tolcsvai Nagy 2001).

⁸⁰ A situációs kontextus fogalma több szakirodalmi munkában is megjelenik: Malinowski 1923: 307; Bar-Hillel 1970: 80; Hymes 1972/1977; Lyons 1977: 574; Ochs 1979: 1—5; Levinson 1983: 22—3; Tolcsvai Nagy 2001: 69—70; Tátrai 2004.

- (1) **Fizikai világ:** a beszédhelyzet **tér- és időviszonyai** jelölik ki azt a tartományt vagy fizikai világot, melyben a résztvevők közötti viszonyok, az általuk végzett cselekvések és az általuk létrehozott szövegek értelmezhetők. Ez nem csupán fizikai, hanem társadalmi és kommunikációs értelemben is közege a beszédnek, és a szövegvilág részeként is megjelenik.

A vizsgált szövegek **térviszonyai** sok tekintetben hasonlóságot mutatnak, de néhány dologban különböznek is egymástól. A spontán beszélgetések elsődleges színtere a drámához hasonlóan általában egy szoba vagy lakás meghatározott területe, ez azonban ritkán van explicit módon is jelölve a szövegekben. A spontán társalgások emellett többféle helyszínen is folyhatnak, így ezek elsődleges színtere jóval változatosabb. Az (1a) példában szereplő beszélgetés helyszíne például egy autóbusz, melyet a háttérzajból és néhány betétszekvenciából lehetett kikövetkeztetni. A beszélgetések szövegeiben a drámához hasonlóan szintén szerepelnek a közeli vagy távoli térben játszódó eseményekre tett utalások (*Pest, Eger, kollégium*).

(1a) [13, 5—7]

A: *Merre voltál? És kikkel?*

B: *Hát nem Pesten ünnepeltem, hanem lementem Egerbe a régi csoporttársaimhoz, aztán felmentem a koliba. Elég rossz volt.*

A: *A régi kollégiumba? Ahol laktál?*

A drámai szövegek tere minden esetben az a szoba, amelyben a kommunikáló felek a beszélgetés pillanatában tartózkodnak, és amelyet a szerzői instrukcióból ismerünk meg. Ennél azonban a spontán beszélgetésekhez hasonlóan a tervezett dialógusok térszerkezete is jóval gazdagabb, mivel a szövegvilág részeként a pillanatnyi tartózkodás helyszínén kívül több tér is megjelenik. A drámai dialógusok összetett térszerkezetére láthatunk példát az alábbi párbeszédekben:

(1b) [H, 385]

NŐ *Hozom a kompótot. Ki megy.*

FÉRFI *Utánakiált. Ne legyen hideg! Elhelyezkedik az ágyban, aztán gondol egyet, ismét a Nő után kiált. De meleg se legyen! Ismét helyezkedik, majd újfent kiált. Vagy inkább hozzá! be Colát! Megveregeti a párnát, jóleső kis sóhajjal*

hátradől. Hirtelen újra az a j t ó f e l é . *Vagy mégis inkább kompótot! A Cola talán nem tesz jót!* A Nő jön, csészében hozza a kompótot. *És kanál?*

(1c) [H, 380]

NŐ Türelmesen. *Akkor kelj fel. A kórházban is mondták, hogy most már felkelhetsz.*

FÉRFI *Azt mondták, lábadoznom kell. Ha felkelek, az nem lábadozás. Ha felkelek, kimegyek az u t c á ra. Kimegyek és telefonálok.*

A szövegekben megjelenő tér gyakran közeli (pl. a lakás egy másik helyisége, a *konyha* – 1b), de többször előfordul, hogy egy távoli, a lakáson kívül található helyszín is árnyalja a dialógusok térszerkezetét (*kórház, utca* – 1c). Ezek a térsziszonyok, melyekre a beszélők szövegeiben történik utalás, a beszélgetés színterével együttesen határozzák meg a beszédhelyzetet, vagyis azt a tartományt, amelyben a kommunikáció egésze értelmezhető. A fentiekből látható, hogy a beszédhelyzet egyik fő összetevője, a térszerkezet, a spontán és a drámai dialógusokban nagyon hasonló, többfelé ágazó elrendezést mutat. Két különbség mégis megfigyelhető közöttük; a spontán társalgások helyszíne jóval **változatosabb**, és általában **nincs kifejtett** formában jelölve a felek szövegeiben, a tervezett dialógusok elsődleges tere ezzel szemben mindig állandó, mely a szövegben **explicit** módon is jelölve van.

A spontán és a drámai dialógusok térszerkezetében további fontos különbség a térkijelölés használatában figyelhető meg. Ahogy a példák mutatják, a spontán szövegekben a rámutatásos (1d), a drámai dialógusokban a dimenzionális térkijelölés (1e) a gyakoribb jellemző:

(1d) [4, 38—9]

D: *És Livike, a szem... szemöldökbe való? Az is van?*

C: *Azt i d e rakják!*

(1e) [A, 124]

BÓDOG (...) *Hol álltál meg a kocsival?*

SACIA *kapu előtt parkolunk...*

A térvizonyokhoz hasonlóan jelennek meg a társalgások beszédhelyzetének **időviszonyai** is a vizsgált szövegekben. Mindkét dialógustípus alapvető ideje a referenciális központhoz kapcsolódó beszédidő, de ezen kívül a beszédek szövegvilágában más idősíkok is megjelennek. A fő különbség a spontán és a tervezett szövegek időszerkezetében az, hogy míg a spontán beszélgetésekben gyakran megjelenik az **eseményidő** és az előző kettőtől különböző **referenciaidő** is, addig a drámai dialógusokban inkább csak az **elbeszélt esemény** idejére vonatkozó utalásokkal találkozunk. Az alábbi spontán társalgásból való példa jól mutatja az időszerkezet összetettségét:

(1f) [4, 51—7]

A: *Hé... hétfőn ezzel jött haza.*

D: *És? Hogy ért?*

A: *És akkor hagyján! Kedden a másik.*

B: *Ne hülyéskedj, annak is van?*

D: *Nem akar lemaradni a kicsitől.*

B: *Hallod, legközelebb...*

A: *Mondtam az apjának, hogy tegyünk be mi is... Hahahaha! Szerdán én jövök!*

Az (1f) dialógusban mindhárom idősík megjelenésére láthatunk példát, a beszédidő a társalgás mindenkori beszélőjéhez tartozó jelen idő, a múlt idejű elbeszélt eseményben érvényesülő eseményidő kettős (*hétfőn*, *kedden*), és mindezek mellett megjelenik az előzőektől különböző, hivatkozott idő síkja is (*szerdán*). A következő (1g) drámarészletben viszont csak kétféle idősík jelenik meg, az aktuális beszélőkhöz (Dönci, Bódog) tartozó és a szerzői utasításban szereplő jelen idő, és a harmadik szereplő (Saci) által felidézett esemény múlt ideje.

(1g) [A, 136]

SACI *Hát persze, korán kezdték a nyúzást, nyolc- vagy kilencéves lehettem? Vagy hét? Valami Stefi nénihez kellett feljárnom a Szív utcába. Macskái voltak...*

DÖNCI *Egészen jó ez a bor. Tolcsvai?*

BÓDOG *Ez? Szürkebarát. A legjobb...*

SACI Mondja a magáét. *Oda kellett ülnöm melléje, a zongorához. Fehér billentyűk meg fekete billentyűk... hogy miért van kétféle billentyű, ma sem tudom. Halkan skálázik. Cé, dé, é, ef, gé, á, há, cé... És mindig olyan álmos voltam, mert tél volt, a lakás meg sötét, talán soha nem szellőztetett...*

(2) **Szociális világ:** a **résztevői szerepek** és a résztvevők **szociológiai és kulturális helyzetéből** eredő viszonyainak rendszere hozza létre a társalgás szociális világát.

A **résztevői szerepek** a megnyilatkozó és a befogadó szerepét jelentik, melyek a szépirodalmi szövegekben gyakran egymásba ágyazódhatnak, a dráma beágyazott párbeszédeihez így beágyazott megnyilatkozói és beágyazott résztevői szerepek (Bahtyin 1953/1988: 247—8; Verschueren 1999: 81—2; Tátrai 2003: 390—6) kapcsolódnak. A spontán és a drámai párbeszéd között a résztevői szerepek tekintetében jelentős különbség figyelhető meg. A spontán szövegek valós dialógusaival ellentétben a dráma fiktív párbeszédet tartalmaz, melyekhez beágyazott megnyilatkozók és befogadók tartoznak. Az alábbi példák ezt a fontos különbséget mutatják:

(2a) [10, 1—6]

A: *Helló!*

B: *Helló! Hát te? Hogyhogy itt vagy? Kivel jöttél?*

A: *Ó, most csak egyedül.*

B: *Mert? A keresztnyuék hol vannak?*

A: *Nem tudtak jönni, mert dolgoznak, én is csak beugrottam, mert sietek a mamáékhoz.*

B: *Tényleg? Tök jó, hogy jöttél, na mesélj, mi van veled!*

(2b) [A, 119]

BÓDOG *...ami megmarad az emberben... az embernek... Apám megkínált, és azt mondta: „Fiam, tizennyolc éves lettél, és...”*

BÓDOGNÉ *És?*

BÓDOG *Türelmetlenül. Mit tudom én már, hogy mit mondott?! Negyvenhárom éve!*

A (2a) példában szereplő spontán társalgás megnyilatkozójára az első személyű (*szerintem, fogok, tévézek, fejeznem, írnom*), befogadójára a második személyű (*csinálsz*) igealakok és névmások (*te*) utalnak. Ezzel szemben a (2b) példában szereplő drámai párbeszéd a résztvevői szerepek többszörös beágyazottságát mutatja. A „*Fiam, tizennyolc éves lettél, és...*” múltbéli mondat megnyilatkozója Bódog apja, befogadója Bódog, a megnyilatkozás azonban beágyazódik Bódog jelenkori szövegébe, melynek a befogadója a felesége, Bódogné. Ebből következik, hogy Bódog apja beágyazott megnyilatkozói szerepben áll, melyre a későbbi harmadik személyű említés is utal (*mondott*). Mivel az egész fiktív párbeszéd egy dráma részeként jelenik meg, Bódog és Bódogné is csupán beágyazott megnyilatkozók és befogadók, a tényleges résztvevői szerepek a drámai mű szerzőjéhez és a mindenkori olvasóhoz tartoznak.

A résztvevői szerepeket, a megnyilatkozó és a befogadó viszonyát az interakció közvetlensége és közvetettsége is erősen befolyásolja. Míg a spontán társalgásokra jellemző közvetlen interakcióban a megnyilatkozó számolhat a befogadó fizikai jelenlétével, a szépirodalmi művek közvetett interakciójában csupán elképzelheti azt. Ebből következik, hogy a spontán társalgások fizikailag is jelen lévő befogadója általában egy konkrét, meghatározott személy, aki a társalgásban többféle szerepet is betölthet⁸¹. Erre láthatunk példát a következő spontán dialógusban:

(2c) [6, 5—7]

A: *Mikor jössz haza holnap, kicsim?*

B: *Hát, nem lesz hatodik óráam, elhozom az ebédet, és akkor olyan negyed kettő, fél kettő körül érkezem.*

A: *Jó, és akkor elmegyünk... L u j z i, te fél szemmel ne leskelődj!*

A (2c) párbeszéd közvetlen befogadója a házaspár beszélgetésében a feleség, lányuk pedig a tévét és az ő beszélgetésüket figyelve a hallgatózó szerepét tölti be. Ezzel szemben a dráma befogadója a megnyilatkozó által elképzelt, mindenkori néző (ill. olvasó), a különböző befogadói szerepek (hallgatózó, közvetítő stb...) pedig – ahogy a következő példa is mutatja – csak a beágyazott résztvevőkhöz tartozhatnak:

⁸¹ A befogadó betöltheti a közvetlen címzett, a mellékes résztvevő, a bábész-kódó vagy a hallgatózó vagy a közvetítő szerepét is (Verschueren 1999: 82—5; Tátrai é. n.).

(2d) [A, 137]

BÓDOGNÉ Apádnak is volt szmokingja.

BÓDOG *Amíg meg nem etetted a molyokkal!*

BÓDOGNÉ *Nahát! Nahát! Nálunk soha nem voltak molyok! Hát én nem is értelek, apa! Saci még azt hiszi, hogy mi tele vagyunk molyokkal meg mindenféle féreggel...*

A (2d) beszélgetés harmadik fordulójának közvetlen címzettje a férj, a feleség utolsó mondata viszont közvetett módon valójában a menyéhez szól. A párbeszéd drámai jellege miatt ezek a befogadói szerepek azonban csak a beágyazottság függvényében érvényesek, mivel a közvetlen és közvetett címzetthez szóló megnyilatkozások valódi befogadója egyaránt a mindenkori néző (ill. olvasó).

A szociális világ a résztvevők szerepei mellett azok egymáshoz és/vagy más harmadik személyű utaltakhoz képest elfoglalt **társadalmi és kulturális helyzetét** is magában foglalja. A résztvevők társadalmi viszonyait a kultúránként is különböző szociális deixis lehetőségei (megszólítások, címek és rangnevek, tegező, magázó és önöző formák) teszik nyelvileg jelöltté a felek közötti viszony jellegének megfelelően. A spontán és a drámai dialógusok ebből a szempontból nem mutatnak jelentős különbséget, melynek oka abban kereshető, hogy mindkét korpusz családtagok közötti társalgásokat tartalmaz. A családon belüli nyelvhasználatban többféle megszólítási forma létezhet. A liberálisabb gondolkodású, társadalmilag is aktív, közösségi életet folytató családokban egy-egy családtag megszólítására változatos formákat használhatnak, hiszen a családtagok több szerepben is megismerhetik egymás viselkedését. A hagyományos családmodellekben kisebb a szerepkapcsolatok rugalmassága, ebből következik a megszólítási formák korlátozott használata. A vizsgált szövegek megszólítási formái között egyaránt leggyakoribb a keresztnév (*Na szia Róbert!, Orsika, Barbi, Vanda, Dönci*), a családban betöltött szerep (*Mit apa?*) alkalmazása, vagy a forma teljes elhagyása.

A résztvevők szociológiai és kulturális státuszában fontos szerepet játszik az **előzetes tudás** és az **attribúció** kérdése is. Az előzetes tudás akkor lép működésbe, ha a felek ismerik egymást, és létezik egy kialakított képük a másik kulturális tudásának jellemzőiről (mennyiség, minőség, hagyományok, szokások), az attribúció pedig a beszélgetés során szerzett információk alapján történő értékelést jelenti, melyben az általánosított és tipizált elvárások lépnek működésbe. A résztvevők státusza mellett fontos szempont a konkrét beszédhelyzetben betöltött társadalmi szerep is. A spontán beszélgetések és a tervezett

dialogusok, ahogy az alábbi, spontán és drámai szövegből vett példákból is látható, a szociológiai és kulturális viszonyokra vonatkozó előismeretek szempontjából lényeges különbséget mutatnak. A spontán szövegekben minden esetben **működésbe lép** a másik fél helyzetéről kialakított kép, és megfigyelhető az értékelő attitűd is:

(2e) [7, 11—5]

A. (...) *És mit szokott a mama főzni?*

B: *Pörköltet szokott mindig csinálni.*

A: *Jah!*

B: *Jobb lenne, halat főzne, de hát...*

A: *Persze! Halat majd ennyi embernek! Hol élsz te?*

A dráma szövegében azonban gyakran találkozunk olyan beszédhelyzettel, melyben a felek ugyan ismerik egymást, és közös tudásukban rendelkezésükre állnak a másik fél státuszának jellemzői is, szövegeik megalkotásához **mégsem használják fel** ezeket az információkat (2f).

(2f) [A, 174—5]

EMBERFI *Köszönöm, nem dohányzom.*

BÓDOGNÉ *Nagyon helyes, nagyon helyes! Egy ilyen fiatal ember, mint ön...
Hány éves is?*

EMBERFI *Harminchárom, asszonyom.*

IMRUS *Hiába várva, hogy Emberfi neve a kellő hatást kiváltsa. Krisztosz! Hát nem értitek?*

BÓDOG *Már hogyan értenénk! Á, vagy úgy! Ezek szerint ön görög?*

IMRUS *Hogy lenne görög? Hogy kérdezhetsz ilyet?*

(3) **Mentális világ:** a résztvevők **szándékai és motivációi**, melyek a felek mentális állapotától függenek, és azok viselkedésében nyilvánulnak meg. A kontextus mentális világa **kognitív** és **emotív** összetevőket egyaránt tartalmaz.

A megnyilatkozó és a befogadó azon képessége, hogy egymásnak **mentális állapotokat** (érzelmeket, hiedelmeket, vágyakat, kívánságokat) tulajdonítanak (Verschueren 1999: 87—90), fontos szerepet játszik a megnyilatkozások létrehozásának és

értelmezésének folyamatában. A mentális állapotok tulajdonítása szempontjából a spontán és a tervezett szövegek a beágyazott résztvevői szerepek miatt különböznek alapvetően egymástól. Az alábbi spontán társalgás részlete és a drámából származó dialógus jól mutatja ezt a különbséget:

(3a) [5, 27—33]

A: (...) *Mit főzöl?*

B: *Csináltam tejbegrízt.*

A: *És még mást nem? Valami ... izé ... vacsorának valót?*

B: *Van még maradék.*

A: *Jól van.*

B: *Az nem jó?*

A: *De.*

(3b) [A, 158]

DÖNCI *Ha ennyire utálod ezt a házat, akkor minek jöttél vissza? Mit keresel itt?!*

Mért nem mentél el egy albérletbe? Mi?

VANDA *Hogyne! Albérletbe!*

SACI *Én nem akarok ebbe beavatkozni, ez a ti családi ügyetek, de te apáéktól kapsz pénzt... végül is... a családi részedet. Vanda...*

DÖNCI *Arra ne is számíts, hogy úgy teszünk, mintha ezt nem tudnánk, Vanda! Neked itt már nincs részed. Itt már csak az enyém van és Imrusé!*

VANDA *Ne féltsd úgy a pénzedet, Dönci!*

A (3a) példa anya és fia között zajló spontán társalgásában az anya megérti fia motivációit és szándékait a vacsora jellegére vonatkozóan, és egy másik lehetőség felajánlásával figyelembe veszi vágyait és kívánságait is. A fiú helyesen értelmezi édesanyja érzelmi állapotát, ezért elfogadja a felajánlott variációt. A (3b) társalgás résztvevői szintén képesek a mentális állapotok (érzelmek: harag, féltékenység, irigység) tulajdonítására, ezek az állapotok azonban nem az elsődleges megnyilatkozóhoz és befogadóhoz, hanem a beágyazott résztvevői szerepekhez tartoznak.

Összefoglalva a dialógusok tér- és időszerkezetéről mondottakat, a spontán és a drámai dialógusokra egyaránt jellemző az összetett tér- és időszerkezet megjelenése. **Fizikai világuk** között azonban abban van a legnagyobb különbség, hogy míg a közvetlen

interakcióval jellemezhető társalgásokban a résztvevők általában hozzávetőlegesen ugyanabban a térben és időben helyezkednek el, a közvetett létmódú szövegekben a megnyilatkozás és a befogadás helye és ideje akár nagymértékben is eltérhet egymástól, mely alapvetően befolyásolja a párbeszéd tér- és időviszonyait. A spontán és a tervezett szövegek **szociális világára** egyaránt jellemző, hogy a résztvevők viszonyainak jelölésére a szociális deixis különböző fajtáit használják fel. A közöttük lévő fő különbségek a spontán társalgások valódi, a drámai művek beágyazott résztvevői szerepeiből, és ezzel összefüggésben az előzetes tudás felhasználásának mértékéből erednek. Ugyanez a különbség jellemző a szövegek **mentális világára** is, mely szintén a beágyazottság tényével hozható összefüggésbe. Mindezek mellett fontos megállapítani azt is, hogy a kommunikáció során a beszédhelyzet összes tényezője változik. Ennek oka a tér és az idő tartományának, a felek egymáshoz való viszonyának, motivációjának és szándékainak folyamatos alakulása, mely következtében a beszédhelyzet nem tekinthető statikus jelenségnek, hanem inkább egy folyamatosan módosuló viszonyállapotként értelmezhető.

4.2.2. A dialógus során végbemenő cselekvés, a cselekvés kontextusa

A kommunikációs struktúra másik fontos eleme a felek **cselekvése**, hiszen minden közlés egyben cselekvésként is értelmezhető (Tolcsvai Nagy 2001: 71—3). Ez a tény a kognitív szövegmagyarázatban, különösen a párbeszédre vonatkozóan kiegészül azzal a szemponttal, hogy a beszélők által létrehozott szöveg, mint nyelvi tevékenység hogyan kapcsolódik a szövegek létrehozásával egyidejű, nem nyelvi tevékenységek sorába, hiszen az egyes megnyilatkozások mindig valamilyen emberi **cselekvés kontextusába** illeszkedve jelennek meg. Erre vonatkozóan az egyes cselekvéselméletekben azt találjuk, hogy a szöveg fogalma több szempontból is rokonítható a cselekvés fogalmával, vagyis a nyelvi és nem nyelvi tevékenységek között több hasonlóság figyelhető meg. Ezek közül a legfontosabbak a következők:

- A Luckmann-féle cselekvésfelfogásban a cselekvés általános magyarázata ugyanazt a kettősséget mutatja, mint a szöveg **műveletként** (produkció) és **eredményként** (produktum) való értelmezése. Egy adott cselekvést általában lépésről-lépésre haladva hajtunk végre (=művelet), melynek eredménye a végrehajtott cselekvés (=eredmény) lesz (Luckmann 1992).

- A cselekvésben és a kommunikáció során egyaránt érvényesül az előzetes elképzelés, melyben a tudatos **tervezés** mellett a gyakorlati tudás is fontos szerepet játszik, majd ezt követi a **kivitelezés**, vagyis a terv magvalósítása (egy cselekvés végrehajtása = szövegalkotás) (Schütz 1960).
- A szöveg formájában megvalósuló kommunikáció művelet jellegű megnyilatkozás, melynek a mindennapi cselekvésekhez hasonlóan időstruktúrája és értelme van, így az **elemi cselekedetekkel** együtt illeszkedik be a cselekvések lineáris és párhuzamos kapcsolódásából kialakuló **tevékenység** néven összefoglalható struktúrába.

A beszédhelyzettel és a cselekvéssel kapcsolatos tényezőket egy **partitúra** jellegű leírással érdemes ábrázolni, mely alapján megfigyelhetők a kétféle dialógus között lévő különbségek is. A partitúra dinamikus struktúrája időben előrehaladva egy meghatározott térben jelöli a résztvevőket, azok cselekedeteit és az általuk létrehozott szövegeket is (Tolcsvai Nagy 2001: 83). A spontán beszélgetésekből vett (4a) és a drámából való (4b) példa a következő sematikus modell alapján írható le:

(4a) [5, 1—4]

Beszédhelyzet: a fiú hazaérkezik a főiskoláról, az anyja a konyhában főzés után mosogat, beszélgetésük elején a következő dialógust folytatják:

idő: 18. 10. 05.

18. 10. 24.

18. 10. 28.

tér: a lakás konyhája

résztvevők: anya és főiskolás fia

a résztvevők cselekedetei:

fiú: belép a konyhába
leül

az anyjára néz

leteszi a táskáját,

a fiú szövege: – *Hi!*

– *Mit csinálsz?*

anya: hallgatja a fiút, mosogat

hallgatja a fiú kérdését, az edényre mutat

az anya szövege: – *Hello!*

– *Mosogatom ezt.*

(4b) [H, 388]

Beszédhelyzet: a férfi betegen fekszik az ágyban, a nő a konyhából innivalót hoz neki, szaggatott beszélgetésük része a következő párbeszéd:

idő: 19. 45 után

tér: a lakás szobája

résztevők: egy házaspár

a résztvevők cselekedetei:

nő: felnyitja a Colát, tölti (nyújtja a poharat) (az üveget kínálja)

a nő szövege: (-) – *Nem is kell.* – *Még?*

Jobb, ha elszáll

a szénsav.

férfi: a nőt figyeli Mohón nyúl (fejét csóválja)

a pohárért, kiissza Vissza-

fekszik

a férfi szövege: – *Magasabbról.* – *Gondolod?* – *Hová gondolsz?*

Így nem habzik. *Ez is sok.*

A partitúraelemzések alapján elmondható, hogy mindkét párbeszéd egy meghatározott tér-idő rendszer eleme, hogy a résztvevők szövegei cselekvésük folyamatában és annak eredményeképpen jönnek létre, és hogy ezek a szövegek más, nem nyelvi tevékenységekkel együtt, azokkal párhuzamosan jelennek meg. A két szöveg között alapvetően egy különbség figyelhető meg. Amíg a spontán társalgásokban a szövegalkotással egyidejűleg megjelenő párhuzamos tevékenységeket a **résztevők szövegeiből** lehet kikövetkeztetni, addig a drámában ezt a célt a szerzői, **paratextuális utasítások** szolgálják. Mivel a drámákban a szerzői instrukciók mellett a szereplők cselekvéseinek meghatározásában szintén rendelkezésre áll a szöveggörnyezet (ld. zárójelbe tett, kikövetkeztetett tevékenységek), ezekben a szövegekben sokkal pontosabb és részletesebb képet kapunk a résztvevők összes nem nyelvi cselekvéséről is.

4.2.3. A párbeszéd tematikus kontextusa

Minden szövegnek, így a párbeszédes formájú megnyilatkozásoknak is fontos kommunikatív tényezője a **tematikus kontextus**, vagyis az a kommunikáció során kialakuló értelmi tartomány, mely lehetővé teszi a létrehozott szöveg elemeinek értelmezését az adott körülmények (pl. a beszédhelyzetből származó információk) között. A tematikus kontextus olyan viszonyfogalom, mely mindig egy kisebb szövegegység

értelmezésére szolgál, ezért szorosan összefügg a létrehozás és a megértés mentális folyamataival is. Azokat a pragmatikai háttérismereteket foglalja magába, amelyek hozzásegítik a befogadót egy adott megnyilatkozás megértéséhez.

A párbeszédes szövegek tematikus kontextusában megjelenő **téma** vagy **topik** reprezentációs jellegű összefoglalása annak, amiről a szöveg a kommunikáció résztvevői szerint szól. A beszédtevékenység során folyamatosan módosulva, lépésről-lépésre jön létre, a társalgási műfajokra jellemző gyakori témaváltások miatt pedig egy adott párbeszédes szövegnek több témája is lehetséges. Ezt a változatosságot a párbeszédes szövegek esetében is szabályozhatja az a tény, hogy a beszédhelyzetben résztvevők a szituációkról és az azokhoz kapcsolható szövegtípusokról előzetes tudással rendelkeznek, mely erősen befolyásolhatja a keletkező szöveg lehetséges témáinak számát és jellegét. A vizsgált dialógusokra egyaránt jellemző, hogy a beszélgetések során több témát is érintenek a résztvevők, a témaváltások pedig a társalgás egy meghatározott helyén következnek be. A társalgásokban ez alapján megkülönböztethetjük a **szövegtopikot**, mely általában állandó jellegű, tehát az adott szövegrészekben hosszabb ideig is jelen van, még akkor is, ha nyelviileg csak sematikus foglalommal van megjelölve, vagy ismertsége miatt jelöletlen marad. Ez a viszonylagos állandóság biztosítja a **topikfolytonosságot** (Tolcsvai Nagy 2003), mely jól látható a több replikán keresztül kifejtett és később is **visszatérő topik** esetében a következő spontán párbeszéd szövegében:

(5a) [8, 5—11]

A: *Na, és milyen volt a zongoraórád?*

B: *Jó. Vettünk egy új darabot.*

A: *A másikra nem kaptál jegyet?*

B: *Nem. Meghallgatta, azt mondta, hogy jó, úgyhogy legyen amen.*

A: *És nem osztályozta le? Vagy itt nincs ilyen osztályzás?*

B: *De van, csak még nincs meg az ellenőrzőm.*

A: *És akkor nem tudja leosztályozni?*

A testvérpár között folyó (5a) beszélgetés sajátossága a folyamatos visszatérés egy korábbi megnyilatkozásra, vagyis a dialógus állandóan visszatérő témája a fiatalabb testvér zeneiskolai teljesítményének értékelése. A szövegtopik kidolgozott fogalmakkal (*kaptál jegyet, osztályozta le, osztályzás, leosztályozni*) kifejezett elemek formájában folyamatosan aktiválva van a szövegben, biztosítva ezzel a topikfolytonosságot.

A visszatérő téma másik variációja az alaptéma más aspektusainak folyamatos említése, mely a következő társalgás egyes részleteiben is megfigyelhető:

(5b) [4, 58—61]

D: *És Livike, a szem... szemöldökbe való? Az is van?*

C: *Azt ide rakják!*

A: *Azt majd a fiúja rakat!*

D: *Ide ... ide? Nyelvedet dugd ki! Na jól van, nyelvben nincs még.*

[4, 62—63]

D: *Csak az, hogy tudjad tisztán tartani.*

C: *Hát, kaptam zselét hozzá, meg... (...)*

[4, 66—69]

D: *Hát jól van, édesem. Pénzt nem mondtad még mindig.*

A: *Mennyit adtál érte?*

D: *Ötezer forintot.*

A: *Jó.*

Az (5b) beszélgetés résztvevői a fiatal lányt faggatják frissen csináltatott testékszere miatt, a társalgásban pedig az alapvető szövegtopik több olyan résztémáját is érintik, mint az egyéb testékszerek, a seb tisztítása vagy az azzal járó költségek kérdése. A szövegtopik itt is folyamatosan aktiválva van, de a **topikfolytonosságot megszakítják** az adott helyen lokálisan fontos új elemek, melyek miatt a szövegtopik látszólagosan a háttérbe kerül. Ezek a **szövegfókuszok** helyi hatókörrel irányítják a figyelmet egy új szövegösszetevőre, az (5b)-ben pl. a kórházi eseményekre (l. a beszélgetés 64-5. fordulóját).

A visszatérő téma gyakori variációja az a változat is, amikor az egyik fél megnyilatkozásai folyamatosan visszatérnek az adott téma őt érdeklő részleteihez. Ebben az esetben a megnyilatkozó a topikfolytonosság fenntartására törekszik, a szövegtopikot pedig folyamatosan kidolgozott fogalmak segítségével aktiválja. Erre láthatunk példát az (5c) párbeszédben, ahol a nővér az öccsét folyamatosan az iskolával kapcsolatos tudnivalókról kérdezi, és a topikfolytonosság fenntartására több fogalmat is használ (*iskolában, kaptál jegyet, házi, órák*):

(5c) [11, 4—13]

B: *És mi volt az iskolában?*

A: *Ah, történelemből megint összefoglaltunk, témazáró lesz... Jaj! Van megint négy tonna kérdésem, és arra mind válaszolni kell, kikeresni. Segítesz?*

B: *Majd hétvégén megcsináljuk, akkor van több időnk. Úgy jó lesz?*

A: *Persze.*

B: *És kaptál valamilyen jegyet?*

A: *Nem.*

B: *És van még valamiből házi?*

A: *Igen, mindig van. Kémiából, matekból, fizikából, nyelvtanból.*

B: *És milyenek az órák?*

A: *Hát, úgyahogy elmennek. Nem nagyon szeretek iskolába járni.*

A spontán beszélgetésekhez képest a dráma szövegében az **implicit jelentéselemből transzformált** és a **szituatív** témaváltás (Cs. Jónás 1999) fordul elő a leggyakrabban. Az **implicit jelentéselemből transzformált** témaváltás olyan esetekben jelentkezik, amikor a résztvevők mentális világát burkolt kívánságok, szándékok, motivációk irányítják, és párbeszédekben udvariassági vagy egyéb stratégiákat alkalmazva kívánják explicitté tenni valódi szándékaikat. Erre láthatunk példát a következő társalgásban:

(6) [H, 392]

FÉRFI *Ausztrál pintyek. A legszebbek. A legintelligensebbek. Más hangon. Ne állj itt, nem tudok tőled sétálni.*

NŐ *Nem tehetek róla, hogy ilyen kicsi ez a lakás!*

FÉRFI *Ezerszer mondtam már, hogy költözzünk vidékre. Egy nagy házba. De teveled?!*

A (6) párbeszéd topikja a pintyekhez kapcsolódik, a második fordulóban bekövetkezett topikváltást pedig a férj közvetett módon megfogalmazott mondata („*Ne állj itt, nem tudok tőled sétálni*”) indítja el. A társalgás fókuszába a lakás mérete kerül, s innentől kezdve a beszélgetés erről és a házvásárlásról folyik, az új téma pedig innentől válik explicitté. A szövegfókuszba kerülő *lakás* helyi hatókörrel irányítja a figyelmet egy új szövegösszetevőre, mely megszakítja a topikfolytonosságot, és egy **új topikot vezet be**.

A drámák másik tematikus jellemzője, a **szituatív témaváltás** esetén az első forduló topikjának hirtelen megváltozása figyelhető meg, melyre csak a szituációs kontextus összetevőinek ismeretéből lehet következtetni. Az ilyen topikváltás azt is bizonyítja, hogy a párbeszédes szövegek szemantikai összefüggései nem választhatók el a pragmatikai tényezőktől és a szövegalkotás kognitív műveleteitől sem. Erre jó példa látható a következő két drámai párbeszédben:

(7a) [H, 383]

NŐ Halkan. *Most már hagyd, jó? Felveszi a kötést, belekezd.*

FÉRFI Köt! *Jézus isten! Kötni fog!*

NŐ Csendes makacssággal. *Igen, kötni fogok. Nem ülök itt csak úgy.*

(7b) [H, 399]

FÉRFI *Jó, kész! Rendben! Elintéztük, kész. Nem kell! Idegesen le-fel járkál, megáll a kalitkánál. Most meg milyen csendben vannak. Elaludtak, vagy mi? Mért nem csiripelnek? Mi az isten ez a nagy csönd?!*

Az (7a) beszélgetés szövegtopikját a kézímunkázás elkezdése, az (7b) dialógusét a madarak viselkedése változtatja meg, mindkét topikváltás a paratextuális utalásokban megfogalmazott szituációs körülményekre vezethető vissza. A szövegfókusz által kiemelt új szövegösszetevő nem marad meg a helyi hatókör szintjén, hanem a **topikfolytonosságot megszakítva** egy teljesen **új topikot** vezet be.

A spontán és a tervezett beszélgetések tematikus kontextusának közös jellemzője, hogy mindkettőben hasonló gyakorisággal fordul elő a **nem asszociatív** témaváltás jelensége, mely a párbeszéd váratlan módon bekövetkező, közvetlenül semmilyen megelőző vagy követő témához, illetve szituációs körülményhez nem kapcsolható topikváltását jelenti. A következő beszélgetés az ilyen típusú topikváltásra hoz példát a spontán párbeszédéből:

(8a) [6, 1—5]

A: *Elkezdődött már a film? Történt valami?*

B: *Igen, egy nőt...*

A: *Már itt van a hullaházban?*

B: *Azt nem tudjuk!*

A: *Mikor jössz haza holnap, kicsim?*

Az (8a) dialógusban a szövegtopik a család közös esti tevékenységéhez, a tévénézéshez kapcsolódik, melyet a férj szakít meg az esti filmhez nem kapcsolódó szövegfókusz helyzetű kérdésével. Ez egy teljesen új szövegösszetevőre irányítja a figyelmet, és a társalgás a másnap délutáni eseményekről folyik tovább. A drámából származó (8b) példában hasonló jelenség figyelhető meg, a férj ábrándozását megszakítja a betegségére utaló mondattal, mely a beszélgetés további topikját is meghatározza.

(8b) [H, 396]

FÉRFI *Nagy vacsorák! Vadászatok! Hirtelen más hangon. Te, én azt hiszem, nem kellett volna azt a Colát...?*

A nem asszociatív témaváltásnak mindkét dialógustípusban többféle kísérőjelensége is megfigyelhető. Az egyik ilyen jellemző az **intonáció megváltozása**, melyet a spontán szövegekben a transzkripció, a drámákban a szerzői utasítás jelöl (pl. 8b). A másik ilyen kísérőjelenség az egyes módosítószók pragmatikai szerepben, ún. **diskurzuspartikulaként** (Németh T. 1996) történő gyakori előfordulása. A módosítószók közül általában a *tényleg* szerepel ilyen funkcióban, mely módosítószói jelentésében főként a beszélőnek a megnyilatkozás iránti elkötelezettségét, állásfoglalását jelöli. A párbeszédekben azonban gyakran tölt be pragmatikai szerepet is, ekkor elsődleges funkciója nem a bizonyosság megerősítése, hanem inkább a társalgás szervezése. A diskurzuspartikula a spontán társalgásokban mutathatja a hallgató figyelmének hirtelen felkeltését (9a), de jelölheti a beszélőváltás és a témaváltás helyét is (9b). A következő két példa a fenti funkciókat mutatja:

(9a) [15, 7—8]

A: *Jaj, most hogy így mondod, régi ismerősökkel is találkoztam, például nagyon örültem a Tündinek, mert mióta elballagtunk, talán kétszer láttam.*

B: *Tényleg? És ő most hol tanul?*

(9b) [5, 20—1]

B: *Bejött hozzám, és...*

A: *Tényleg, ma este az Audival mentél vissza?*

A *tényleg* a drámai szövegekben – ahogy az (9c) példában is megfigyelhető – leginkább az aktuális beszélő személyének megváltozását jelzi, mert a következő beszélő gyakran e partikula használatával ragadja magához a beszélés jogát:

(9c) [A, 149]

IMRUS *De azért félelmetes, nem? Félelmetes, hogy már fenn jártak a Holdon! És ki tudja, mi következik még ezután!*

DÖNCI *Tényleg, lesz még ma valami jó műsor?*

A téma megváltoztatásának különböző típusaiból és a fenti példákból is jól látható a témaváltás jelenségének alapvetően **skaláris jellege**. A témaváltás prototipikus megvalósulásának a nem asszociatív váltás tekinthető (8a-b, 9a-c), hiszen itt a legerősebb és legváratlanabb a beszélgetés témájának átmenet nélküli megváltoztatása. Legkevésbé prototipikus fajtája a visszatérő téma és annak különböző variációi (5a-c), mivel ezekben az esetekben az egyik fél szándékai és motivációi miatt valójában nem is történik meg a téma megváltoztatása, az csupán a másik fél intenciója. A kettő között képez átmenetet az implicit jelentéselemből transzformált (6) és a szituatív témaváltás (7a-b), melyben a téma megváltoztatása az indirekt tartalomhoz vagy a szituatív kontextushoz köthető, vagyis bizonyos fokig előre feltételezhető vagy kikövetkeztethető.

A téma ismerete szorosan összefügg a résztvevők világról való **előzetes tudásával** is, hiszen a szövegek értelmezéséhez az explicit formában kifejtett vagy a beszédhelyzetből kikövetkeztethető információkon kívül egyéb ismeretek is szükségesek. A résztvevők elméjében fogalmi rendszerekbe tömörülő tudás az adott szöveg beszédhelyzettől független értelmi összetevőinek létrehozását és megértését biztosítja a kommunikáció során. Az egyén nyelvi tudásának legfontosabb jellemzői a következők:

- lehetővé teszi a nyelvtanilag jól formált mondatok megalkotását
- biztosítja a nyelvi egységek morfológikus és holisztikus feldolgozását
- korlátozott, de nyitott, tanulás útján bővíthető rendszert alkot
- nem automatikus, hanem tudatos alkalmazkodás segítségével történő problémamegoldást nyújt
- hatékonyságát a begyakorlottság erősen befolyásolja
- társadalmi és kulturális normák orientálják (Tolcsvai Nagy 2001: 77–8)

A tudáshoz kapcsolódó egyik fontos alapegység a **fogalom**, melynek rendszerei a világ dolgairól való tapasztalatokat tárgyak és osztályok rendszerében tárolják, elrendezésükben az azonosság és a megfelelés elvét véve alapul. Az azonosság elve szerint egy adott dolgot különböző körülmények között is mindig ugyanúgy azonosítunk, a megfelelés elve pedig arra ad magyarázatot, hogy a nem azonos, de hasonló tulajdonságokkal rendelkező dolgokat miért soroljuk ugyanabba a kategóriába. Ez utóbbi átvezet a **prototípus-elmélet** alapvető gondolatához, mely szerint egy adott kategóriának a rá jellemző összes tulajdonságot hordozó példányoktól (prototípusok) kezdve a kevésbé jellemzőkig (kevésbé prototipikus) sokféle fokozatú eleme létezhet. A fogalmak elrendezésében jelentős szerepe van az alapszintű kategóriáknak is, mely az adott dologgal kapcsolatos teljesen általános és teljesen konkrét fogalmak középtáján helyezkedik el. Tudásunkban a fogalmak összetett reprezentációkban léteznek, melyet a **séma** kategóriájával nevez meg a szakirodalom (Yule 1996: 83—89; Tolcsvai Nagy 2001: 73—8). Az ágensek összetett tudásában lévő információk halmaza csoportosulhat egy központi fogalom köré, létrehozva egy olyan **tudáskeretet** (Van Dijk 1982), mely a szöveg nyelvi értelmezése mellett magában foglalja az ehhez szükséges előfeltételeket, szerepviszonyokat és kommunikációs körülményeket is. Ez a tudáskeret egy olyan statikus séma, mely a világ egy adott elemére vonatkozó ismereteinket foglalja magában. Az összetett tudás elrendeződhet dinamikus sémákban is, a mindennapi élet cselekvéssorainak, interakcióinak ismeretére épített **forгатókönyv** formájában, mely különböző események (pl. vizsga, szertartások, étterem, társalgás), eseménysorok szerveződésének ismeretét tartalmazza.

A vizsgált szövegek elemzésében a tudás különböző szerveződési módjainak kétféle szempontból van jelentősége. Egyrészt megfigyelhető, hogy a spontán társalgásokban az eredményes kommunikáció érdekében gyakrabban van szükség a **tudáskeretben** meglévő információk előhívására. Ez összefügg azzal a ténnyel, hogy mivel a beszélgetések résztvevői egymással közeli viszonyban vannak, tudáskeretük elemei között valószínűleg sok az átfedés, így gyakrabban alkotnak olyan szintaktikailag hiányos mondatokat, melyeket csak – a részben közös – előzetes ismeretek előhívásával lehet értelmezni. A tudáskeret működésére láthatunk példát a következő két spontán dialógusban:

(10a) [9, 10—1]

B: *Mit süssünk? Találj ki valamit!*

A: *Püspökkenyeret vagy egyensúly-süteményt.*

A (10a) példában az édesanya és lánya a hétféle sütés kérdésével zár le egy beszélgetést. A sütés fogalmához tudáskeretükben az általuk ismert összes fajta sütemény hozzákapcsolódik, melyek közül a második megnyilatkozás kétféle típust (*püspökkenyér*, *egyensúly-sütemény*) hívott elő. A beszélgetés és a későbbi cselekvés eredményességének feltétele, hogy a felek tudáskeretükben azonos ismeretekkel rendelkezzenek mindkét említett fogalomról. Mivel a beszélgetés ezzel a két fordulóval fejeződött be, feltételezhető, hogy felek előzetes tudásának előhívása eredményes volt.

(10b) [16, 20—4]

B: *Az este megint volt egy jó film, de elaludtam. Melyiken szokott lenni az X-akták?*

A: *A Viasat három.*

B: *Van nekünk olyan?*

A: *Van. Nagy hármas van a sarokban.*

B: *Olyan van.*

A (10b) beszélgetés értelmezéséhez szintén szükség van a tudáskeretben statikus sémákba tömörülő fogalmak előhívására. A második megnyilatkozó válaszából egyértelmű, hogy a *melyiken?* kérdést a televíziós csatornákra vonatkoztatta, az *X-akták*at pedig egy televíziós sorozat nevéként azonosította, holott csupán az első forduló kifejtett információiból vagy a beszédhelyzetből ez nem lett volna kideríthető. Hasonlóan működött a tudáskeret a negyedik fordulónál is, melynek értelmezéséhez szükséges a tudáskeretben meglévő ismeret a televíziós csatornák jelekkel történő azonosításáról.

A drámai dialógusokban ezzel szemben a résztvevők tudásában inkább a hétköznapi eseménysorok szerveződésére vonatkozó ismeretek lépnek működésbe, melyeket a szöveg valódi befogadója (a néző vagy az olvasó) nemcsak saját **forgatókönyve**, hanem a szerzői utasítások segítségével is követhet. Erre láthatunk példát az alábbi drámarészletben:

(11) [H, 400]

FÉRFI Gyermeki nyögéssel. *Te... ez a seb most jobban fáj, mint az előbb... mégiscsak...* A Nő szó nélkül leteszi a kötést, feláll, nem néz a Férfira, bizonyára a könnyeivel küszködik. Kihúzza egy fiókot, tablettát vesz elő, a kancsóból vizet önt a pohárba, némán odaviszi a Férfinak. Nyújtja. A Férfi felkönyököl, beveszi a tablettát, nehezen

nyeli le, arcán torz fintor. Visszaadja a poharat, feltekint a Nőre.

A (11) példában egy olyan mindennapi cselekedet forgatókönyvének követését figyelhetjük meg, mint a fájdalomcsillapító gyógyszer bevétele. A forgatókönyvet mindkét beágyazott résztvevő pontosan ismeri, és cselekvéseivel is követi, ez teszi lehetővé, hogy a cselekvés kommunikáció nélkül is eredményes legyen. A gyógyszer bevitelének forgatókönyvével a valódi befogadó is tisztában van, azonban annak előhívását a paratextuális utalások számára szükségtelenné teszik.

A vizsgált szövegekben másrészt az is megfigyelhető, hogy a tudás **forgatókönyv-szerű** elrendeződése szoros összefüggést mutat a dialógusok **tervezettségi fokával**. Ahogy az egyéb hétköznapi cselekvésekre, úgy a társalgásokra is jellemző, hogy egyes elemei forgatókönyv formájában raktározódnak a résztvevők tudásában. E forgatókönyv alapvető elemei a vizsgált szövegek alapján a következők:

- a partnerek kölcsönös üdvözlése
- felvezető téma
- a társalgás témái gyakori témaváltásokkal, visszatérésekkel
- a társalgás lezárásának előkészítése
- a társalgás lezárása, elköszönés

A spontán szövegek felépítésére is jellemző a résztvevők tudáskeretében meglévő fenti séma követése, azonban gyakori jelenség a társalgásra vonatkozó forgatókönyv egyes elemeinek módosulása vagy teljes elhagyása is. A spontán szövegek fontos sajátossága az is, hogy a séma bizonyos részeinek hiánya nem befolyásolja a társalgás eredményességét. A társalgás forgatókönyvének részleges követésére találunk példát az alábbi spontán dialógusban:

(12) [9, 1—11]

A partnerek kölcsönös üdvözlése: –

Felvezető téma:

A: *Tömegnyomor a vonaton. El voltam egyébként ájulva. Annyira régen utaztam vonattal! De most viccen kívül mondom, olyan koszos volt, hogy ilyen graffitivel van az ülés telefirkálva. Én már tényleg iszonyú rég utaztam vonaton. Talán amikor tavasszal voltunk fent Pesten, tudod?*

B: *Akkor sem lehetett sokkal jobb, csak biztos kifogtatok egy olyan fülkét.*

A: *Hát lehet, mert kívül, ahogy ki van dekorálva, az is csúcs, de belülről, az meg egyszerűen ocsmány.*

A társalgás fő témái gyakori témaváltásokkal, visszatérésekkel:

A: *És a másik az, hogy mindenhol, amerre jársz...*

B: *Igen?*

A: *A szeméttömeg, de ezt most komolyan mondom. (témaváltás) És arra fel, ahova busszal mentünk, az végül is valamikor régen egy nagyon szép villanegyed lehetett, mert most is vannak felújított villák ott, meg ilyen rezidenciák. Olyan, hogy fegyveres őr áll kint a ház előtt, tehát biztos, hogy nem akárhik laknak ott. (visszatérés az előző témára) És olyan, hogy egy ilyen, aztán egy olyan lepusztult, lerobbant ááá. Döbbenetese. (témaváltás) És valahol az a meglepő, hogy itt vagyunk a XXI. század elején, ugye, és Budapest, a főváros, így néz ki.*

B: (témaváltás) *Sok fajta ember lakik ott!*

A: *Hát sok fajta ember lakik, az biztos!*

B: (témaváltás) *Úgy látszik, nem tudnak mást csinálni.*

A: *Igen, igen.*

A társalgás lezárásának előkészítése:

B: *Mit süssünk? Találj ki valamit!*

A: *Püspökkenyeret vagy egyensúly-süteményt.*

A társalgás lezárása, elköszönés: –

A (12) példában jól látszik, hogy a társalgások forgatókönyvének több eleme is elmarad, ilyen például az üdvözlés és az elköszönés. Ennek egyik magyarázata lehet, hogy a beszélgetés szoros kapcsolatban lévő családtagok, anya és lánya között zajlott, így a formája kötetlenebb volt. A felvezető téma egy sajátos élménybeszámoló a közelmúltban tett utazásról, mely előkészíti a beszélgetés általános jellegű főtémáját, a főváros bemutatását. Ebben a részben gyakoriak a témaváltások, és megfigyelhető az előző témához való visszatérés is. A társalgás befejezésének előkészítése ugyan szerepel a beszélgetésben, de a főtémától teljesen különböző új téma bevezetésével történik, majd a párbeszédnek váratlanul vége szakad.

A tervezett szövegekben általában a spontán beszélgetésekhez képest erősebben megfigyelhető a sémához való igazodás törekvése. Az alábbi példa egy tervezett párbeszédén keresztül mutatja be a forgatókönyvben meglévő társalgási sémák pontos követését:

(13) [A, 121—4]

A partnerek kölcsönös üdvözlése:

Nyílik a bal oldali ajtó, belép Vanda. Harmincéves, csinosnak mondható nő, esőkabátban van, kezében nyitott ernyő.

VANDA Kis ingerültséggel. *Micsoda idő! És ez a sár itt a kertben! Gépiesen megcsókolja a szüleit. Csók, anya, csók, apa!*

Felvezető téma:

BÓDOGNÉ Óvatosan. *Esik?*

VANDA *Egy vacak lámpát már fel lehetne szerelni oda a ház sarkára. Az ember csak botorkál!*

BÓDOG *Annyi kiadásunk van úgyis!*

A társalgás témái gyakori témaváltásokkal, visszatérésekkel:

BÓDOG *Túlóráztál?*

VANDA *Nem. Megpergeti az ernyőjét.*

(témaváltás)

BÓDOGNÉ *Kislányom, a szőnyegre!*

VANDA *Csak víz. Mondtam, hogy esik.*

(témaváltás)

BÓDOG *Szerinted Lindbergh mit repült át?*

VANDA *Lindbergh? Melyik újságban volt?*

BÓDOGNÉ *Hogyan emlékezhetne rá Vanda? Hiszen ő még olyan fiatal.*

Elveszi Vandától az ernyőt, összecsukja. (visszatérés) Túlóráztál?

VANDA *Nem. Leveti magát egy fotelba, a halántékát masszírozza, unottan nézi a képernyőt.*

(témaváltás) *Nézitek ezt a borzalmat, mi?*

BÓDOG *Hogyhogy borzalmat? Ez a sivatag. Út is van ott...*

BÓDOGNÉ *Sebtiben kiviszi az ernyőt az előszobába. (témaváltás) Dönciék nem hívtak fel telefonon?*

VANDA *Ül mereven, nézi a tévét. Nem.*

BÓDOGNÉ *Az ajtóból. De jönnek?*

BÓDOG *Persze hogy jönnek! Saci megígérte. Egy csomó fontos dolgot meg kell beszélnem velük... Vandához. (visszatérés) Állandóan túlóráztok?*

VANDA *Nem.*

(visszatérés)

BÓDOGNÉ *Hirtelen felderült arccal tér vissza. Hát persze hogy az óceánt repülte át, hát persze!*

(témaváltás)

BÓDOG *Nézi a tévét. Ki az a pasi, aki ennyire érti ezeket a puccsokat meg az afrikai háborúkat meg mindent? Ki ez a pasi?!*

A társalgás lezárásának előkészítése:

VANDA *Tekintete a képernyőn. Be lehet menni a fürdőszobába?*

BÓDOGNÉ *Miért, megint elromlott a kilincs?*

VANDA *Csak azért kérdem, mert szeretném tudni, hogy ez az albérlő, ez a...*

BÓDOGNÉ *Emberfi?*

VANDA *Szóval, hogy az a szakállas, vézna fickó nem zuhanyozik-e éppen?*

BÓDOG *Nem zuhanyozik.*

BÓDOGNÉ *Megengedtem neki, hogy napjában egyszer zuhanyozhat.*

VANDA *Nem szeretnék véletlenül rányitni.*

BÓDOG *Ez nem zuhanyozik.*

(témaváltás)

VANDA *Pedig elég gyakran csoszog mezítláb. Még a konyhában is. Tegnap is: teát forralt, és ott állt mezítláb. De rám se nézett.*

(témaváltás)

BÓDOG *Na, éppen ezért kérdeztem.*

VANDA *Mit?*

BÓDOGNÉ *Mit, apa?*

BÓDOG *Amit az előbb mondtam. A fiúkkal kapcsolatban.*

BÓDOGNÉ *A fiúkkal kapcsolatban? Már nem emlékszem.*

(visszatérés)

BÓDOG *Hát hallod! Rá sem nézett Vandára.*

BÓDOGNÉ *Mit nézegetse? Csak nem akarod, hogy nézegetse?*

VANDA *Miért ne nézegetse?*

(témaváltás)

BÓDOGNÉ *Vanda, te elváltál, neked most egy jó partit kell csinálni! Vanda felnevet. Ezen ő nevet! Apa!*

BÓDOG *Én már nem szólok semmit. Kintről hangos autódudálás. (témaváltás) Na, ezek Dönciék!*

(témaváltás)

BÓDOGNÉ *És te még fel sem öltöztél!*

BÓDOG *Hozd ki a zakómat. Azt a csíkosat. Csak a zakómat kell felvennem.*

Bódogné kisiet a másik szobába, jobbra. *De ne a kockásat hozd! A csíkosat!*

A társalgás lezárása, elköszönés:

VANDA *Hát akkor én bevonulok a fürdőszobába. Indul balra.*

A (13) példában megfigyelhető a társalgás egyes elemeinek pontos követése, a beszélgetés indítása és befejezése igazodik a forgatókönyvhöz, a felvezetés és a lezárás előkészítése több fordulón keresztül történik. A társalgás lényegi részét a gyakori témaváltások teszik változatossá, és jellemző az egyes témák visszatérése is.

A kontextuális tényezők meghatározásában fontos szerepe van a szöveg és a beszédhelyzet közötti összhang megteremtését szolgáló **nyelvi normáknak** is. Ezek a normák a megnyilatkozások megformáltságára, azaz a **stílus** kérdésével vannak összefüggésben (Tolcsvai Nagy 1996: 50—132). A normák olyan szabályzó jellegű

vonatkozási pontok, melyek a közösség tagjainak viselkedését határozzák meg a közösség szerepelvárásainak megfelelően. A normákhoz való igazodás több tényezőtől is függ:

- a cselekvő normára vonatkozó internalizálásától
- a norma legitimitásától
- a norma megszegését kísérő szankciók súlyától
- a norma és a cselekvő céljainak viszonyától
- a normák lehetséges értelmezésétől
- a konfliktuskerülésre való törekvés mértékétől (Hillmann 1994: 616)

A fenti szempontok közül egy közösség tagjai általában azokhoz igazodnak, melyek leginkább megfelelnek pillanatnyi állapotuknak, és a céljaik elérése szempontjából hasznosnak bizonyulnak. A kommunikációs viselkedésben irányadó elveken belül az adott nyelv grammatikai szabályaitól meg kell különböztetni a szociokulturális normákat, melyek fő funkciója az interakcióban felmerülő koordinációs problémák megoldása (Bartsch 1985). A nyelvi norma tehát nem előíró, hanem inkább irányadó jellegű, azt mutatja meg, hogy egy sikeres megnyilatkozásnak egy adott közösségben, beszédhelyzetben és szituációban megközelítőleg hogyan kell megvalósulnia. Egy adott szituációban megjelenő, adott témáról szóló társalgási műfajhoz az adott beszélőközösség tagjai tipikus megformálási módokat társítanak, így a résztvevők más normákat követnek és várnak el egy kötetlen témájú spontán társalgásban és egy tervezett dialógusban. Mivel a családi társalgások szerepviszonyai kötetlenebbek, ahogy a (14) dialógus is mutatja, a beszélők gyakran élnek olyan eszközökkel, mint az **ugratás** vagy az **irónia** elve, melyet egy ilyen jellegű spontán társalgás nyelvi normái lehetővé tesznek:

(14) [17, 17—20]

A: *Te agyalágyult! Nem tudod, hogy a ginko-bilobát érzed? Meg a vadkörte. A vadkörte az illatát nem tudod milyen?*

B: *Hát nem. Brutális, mi?*

A: *Fantasztikus vagy. Ilyen tudatlan főleg.*

B: *Szerintem is. Aki nem tudja az orrával megkülönböztetni a fűrészpör szagot a ginko-bilobától.*

A (15) példához hasonlóan a drámai dialógusokban a szereplők inkább azokhoz a normákhoz igazodnak, melyek céljaik elérésében segítik őket vagy ahhoz szükségesek, és gyakran figyelmeztetnek explicit módon a **normák megszegésére** is.

(15) [A, 142]

VANDA Apa, *kérlek, ne foglalkozz mindig velem*. Feláll, ingerülten egy oldalsó fotelba telepszik.

BÓDOG *Mi az, hogy ne foglalkozzam veled? Nem szeretem az ilyen beszédet! Igenis, foglalkozom, igenis... az utolsó leheletemig!*

A kontextus tényezőinek összegzésekor azt is fontos figyelembe venni, hogy a kontextust megnyilatkozásról megnyilatkozásra kell felépíteni, vagyis a nyelvi tevékenység folyamatában kell létrehozni. A beszédhelyzetben érvényes szövegek létrehozása és megértése, a megnyilatkozás kontextuális értelmezésének folyamata. A kontextus létrehozásában fontos szerepe van a későbbi megnyilatkozások hatására módosított elképzeléseknek, pontosításoknak, átalakított értelmezéseknek, vagyis a **kontextualizációnak** (Verschueren 1999: 111—2). A spontán és a drámai szövegekben egyaránt megfigyelhető a kontextualizáció jelensége, de a résztvevői szerepek különbségéből adódóan van közöttük egy lényeges különbség. A (16a) párbeszéd megnyilatkozója az unoka, befogadója a nagymama, aki valójában csak nyugtázza unokája megnyilatkozásait. A párbeszéd első fordulójában kifejtett információ értelmezése a befogadó számára még többféle módon megtörténhet, a következő fordulók azonban fokozatosan kontextualizálják az első megnyilatkozást a következőképpen:

(16a) [2, 21—9]

A: *Tegnap megint volt edzésen a B í r ó.*

B: *Aha.*

Az első megnyilatkozás alapján az említett személyhez a befogadó többféle értelmezési lehetőséget kapcsolhat: lehet szó egy játékosról, az edzőről, egy szurkolóról vagy akár a játékvezetőről is.

A: *Most az utóbbi három edzésen o t t v o l t.*

B: *Aha.*

A: *Ez azt jelenti, hogy ebben az évben már négyszer volt edzésen.*

B: *Aha.*

Ez a forduló már valószínűsíti, hogy egy játékosról van szó, s ezt a következő megnyilatkozás erősíti meg.

A: *Szerintem, vissza akar kerülni a csapataba, mert mostanában nem játszott a Laci.*

B: *Aha.*

Az itt megjelenő újabb személy kilétét azonban csak a beszélgetés utolsó szakasza nevezi meg pontosan:

A: *Végülis a tehetsége megvan hozzá, csak... nem tudom, az edző szerint a szorgalom, a szorgalom az nincs meg.*

A drámában szereplő (16b) társalgásban megfigyelhető kontextualizáció azonban csak a tényleges megnyilatkozó (szerző) és befogadó (néző/olvasó) interakciójában valósul meg, a befogadó számára az egymást követő fordulókból fokozatosan fény derül a fiatalember személyére.

(16b) [A, 174—5]

BÓDOG Ünnepelesen. *Megkínálhatom szivarral, kedves... ööö...*

EMBERFI Barátságosan. *Ahogy tetszik, Emberfi vagy Krisztosz...*

Az első két megnyilatkozás alapján az olvasó egy különleges nevű, esetleg szivarozó, idősebb férfira gondolhat, nevének alakja és jelentése pedig elindítja a háttértudásában meglévő információk előhívását.

BÓDOG Nyújtja a szivart Emberfinek. *Csongor... Azelőtt Dózsát szívtam, de ez sokkal zamatosabb.*

EMBERFI *Köszönöm, nem dohányszom.*

A második szekvenciapár kizárja a szivarozás lehetőségét.

BÓDOGNÉ *Nagyon helyes, nagyon helyes! Egy ilyen fiatal ember, mint ön...
Hány éves is?*

EMBERFI *Harminchárom, asszonyom.*

Ez a szekvencia kizárja az idősebb férfi lehetőségét, a pontos kor megnevezése pedig összekapcsolja a tudáskeretben meglévő addigi információkat, és előhív egy állandósult nyelvi szerkezetet (Krisztosz, 33 év, krisztusi kor).

IMRUS *Hiába várva, hogy Emberfi neve a kellő hatást kiváltsa. Krisztosz!
Hát nem értitek?*

BÓDOG *Már hogyan értenénk! Á, vagy úgy! Ezek szerint ön görög?*

A záró fordulók a néző-befogadó számára egyértelművé teszik Emberfi kilétét, az utolsó megnyilatkozásból és a paratextuális szerzői utasításból azonban az is kiderül, hogy a drámai mű beágyazott résztvevői (Bódog, Szűcs) számára eredménytelen volt a kontextualizáció folyamata, ők nem voltak képesek a kontextualizációs utalások értelmezésére.

IMRUS *Hogy lenne görög? Hogy kérdezhetsz ilyet?*

SZÜCS *Mért? Nagyon sok görög él nálunk.*

A vizsgált párbeszédetek tematikus kontextusának összegzésekor elsőként a **témaváltások** módjáról kell említést tenni. A spontán és a tervezett szövegek egyik legjellemzőbb tulajdonsága a nem asszociatív témaváltás gyakorisága, melyet mindkét szövegben az intonáció megváltozása és a diskurzuspartikulák használata jelez. Emellett a spontán párbeszédre elsősorban a visszatérő téma megjelenésének különböző változatai, a drámai dialógusokra pedig az implicit jelentéselemből transzformált és a szituatív témaváltás jellemző. Mindkét szöveg fordulóinak létrehozásakor és értelmezésekor működésbe lépett a résztvevők **előzetes tudása**, de a spontán szövegekben a statikus tudáskeret, a drámákban a dinamikus forgatókönyv követése volt a gyakoribb. A társalgás forgatókönyvének elemeit és a kontextushoz tartozó **nyelvi normákat** egyaránt a drámák párbeszédei követték szorosabban, a **kontextualizáció** pedig a résztvevői szerepek beágyazottsága miatt a drámai dialógusokban csak korlátozottan érvényesült.

A párbeszédtek kontextuális tényezőit összegezve a vizsgált spontán és tervezett dialógusok között a szövegek külső kapcsolódási tartományában az alábbi hasonlóságok és különbségek figyelhetők meg:

- A spontán és a tervezett dialógusokra egyaránt jellemző az összetett **tér- és időszerkezet** megjelenése. Az egyik fontos különbség közöttük azonban az, hogy a spontán dialógusok résztvevői általában **azonos fizikai világban**, ugyanabban a térben és időben helyezkednek el, míg a drámák beágyazott és valós résztvevőire ez nem minden esetben érvényes. Emellett a spontán társalgások beszédhelyzetének tér- és időszerkezete jóval **változatosabb**, mint a drámáké, de nincs explicit módon jelölve a beszélgetések szövegében.
- A spontán és a tervezett szövegek **szociális világára** egyaránt jellemző, hogy a résztvevők viszonyainak jelölésére a szociális deixis különböző fajtáit használják fel. A spontán szövegekben viszont – a dráma beágyazott résztvevőivel ellentétben – minden esetben **működésbe lép** a másik fél **szociológiai és kulturális helyzetéről** kialakított kép.
- Mindkét párbeszédről elmondható, hogy nyelvi cselekvései más nem nyelvi cselekvésekkel egyidejűen bontakoznak ki, de míg a spontán társalgásokban a **cselekvés kontextusa** a résztvevők **szövegeiből**, a drámában a **szerzői utasításokból** lehet következtethető ki.
- A spontán és a tervezett párbeszédtek **tematikus kontextusára** egyaránt jellemzőek a gyakori, **nem asszociatív témaváltások**. Emellett azonban a spontán beszélgetésekben a több replikán keresztül kifejtett és később is **visszatérő téma**, a dráma szövegében pedig a szerzői utasításokból kikövetkeztethető **szituatív témaváltás** fordul elő leggyakrabban. A spontán társalgásokban a **központi fogalom** köré rendeződő tudásnak, a drámai szövegekben pedig a **forgatókönyvek** követésének van nagyobb szerepe.

4.3. A dialógus alapegysége, a forduló

A dialógusok alapegységei azok az egy beszélőtől származó megnyilatkozások⁸², melyek **forduló** néven váltak ismertté a vonatkozó kutatások szakirodalmában. A fordulók megnyilatkozásait ugyanaz a beszélő hozza létre anélkül, hogy közben átadná a szót valaki másnak. A dialógusok legalább két különböző beszélő által létrehozott megnyilatkozást tartalmaznak, melyek feltételezik egymás létét, és szerves egységet, ún. megnyilatkozásláncot alkotnak. A vizsgált párbeszédnek fordulói – főként a spontán és a tervezett jellegből adódó különbségek miatt – a megnyilatkozások többféle típusait tartalmazzák. A spontán társalgásokban is előfordulnak a **beágyazott megnyilatkozások**⁸³, amelyek egyenes, függő vagy szabad függő idézet formájában egy nagyobb megnyilatkozás részeként jelennek meg. Ennek variációjaként szerepelhetnek **beágyazott megnyilatkozásrészletek** és **-láncok** is, ez utóbbira jó példa a dráma szövege, amely a nevek megadásán túl lényegében csak ilyen beágyazott megnyilatkozásláncokból és fiktív megnyilatkozásokból épül fel (Tátrai é. n.).

A dialógusok egyik rendezőelve a megnyilatkozások állandó cserélődése, vagyis a **beszélőváltás** mechanizmusa⁸⁴. Ez minden élőszóbeli megnyilatkozásra jellemző, hiszen általában egyszerre csak az egyik fél ragadhatja magához a beszélés jogát. Előfordulhat a váltások átfedése és az egyes lépések közötti szünet is, melynek különböző funkciói lehetnek. Ezeket általában a hibák kategóriájába soroljuk, és sok esetben maguk a beszélők is törekednek a javítási mechanizmusok használatára. A fordulóváltás soha nem előre meghatározott helyen, forgatókönyv-szerűen zajlik, hanem az arra alkalmas pillanatban történik meg, melyet a beszélő jelei érzékeltetnek. Ilyen jel a téma lezárása, a szünet vagy a töltelék elemek használata, az intonáció jelei, de a verbális elemeken kívül nagyon fontos szerepet játszanak a nem nyelvi üzenetek is, mint a testtartás vagy a szemkontaktus. A több résztvevős társalgások esetén a beszélő **külső kiválasztással** kijelölheti azt a személyt, akinek át kívánja adni a szót, de a következő beszélő a szó magához ragadásával alkalmazhat **önkiválasztást** is (Iványi 2003). A társalgásokra ezen kívül gyakran jellemző a beszédjog megszerzésére és/vagy megtartására való törekvés, mely nyelvi és nem nyelvi

⁸² A megnyilatkozás a nyelvi tevékenység behatárolható szakaszaként értelmezendő, melynek határait a beszédalanyok váltakozása jelöli ki. A megnyilatkozás fogalma ebben az értelmezésben a produkcióra és a produktumra egyaránt használatos (vö. Tátrai é. n.)

⁸³ A beágyazott megnyilatkozás fogalmára l. Verschueren 1999: 131; és 78–82.

⁸⁴ A szó az angol turn-taking megfelelője, használatos még beszédlépésváltás, fordulóváltás v. sorváltás formában is (Iványi 2003).

jelekben is megnyilvánulhat. A beszédjog megszerzésének eszköze a szó erőszakos megragadása, a többszörös mellérendelésekkel bővített beszédlépés, a szomszédsági párok kerülése, a szemkontaktus elmaradása pedig arra ösztönzi a befogadót, hogy tovább engedje beszélni partnerét. A beszélőváltás mechanizmusával szoros összefüggésben áll a fordulók szerkezete, melyet a következő fejezet elemzései mutatnak be részletesen.

4.3.1. A fordulók szerkezeti jellemzői

A fordulók leírásakor a kommunikációban résztvevő beszédpartnerek jellemzőit és megnyilatkozásaik szerkezeti felépítését szükséges megvizsgálni. A kognitív felfogás szerint a dialógusban résztvevő **felekkel** kapcsolatos általános jellemzők a következők:

- A kommunikáló felek **egy térben és időben** helyezkednek el, melyről közös ismereteik is vannak.
- Ismereteik vannak saját és egymás **cselekedeteiről**.
- Általában ismerik egymás **korát, nemét, társadalmi státuszát**, egymáshoz való **viszonyukat**.
- Ismerik saját és társuk **nézőpontját és kiindulópontját** is, mely egymástól különböző.
- A dialógus **nyelvi kifejtettsége** nem haladja meg a felek által szükségesnek tartott mértéket.

Ezek a megállapítások a spontán társalgások résztvevőire és a drámai dialógusok szereplőire egyaránt érvényesek, azonban a drámai párbeszéd beágyazott résztvevői szerepei miatt a valódi megnyilatkozóra (szerző) és a tényleges befogadóra (néző/olvasó) nem feltétlenül jellemzőek.

A dialógus **fordulóinak** szerkezeti jellemzői az alábbiakban foglalhatók össze:

- A forduló a dialógus **elemi egysége**, mely egy beszélőtől származik.
- A forduló csak az őt megelőző és követő fordulók viszonylatában értelmezhető, tehát az értelmezés során a dialógus fordulói **összeadódnak**, és együttesen alakítják ki a párbeszéd értelemszerkezetét.

- A fordulók között van **koreferenciális kapcsolat**.
- A fordulók funkciója kettős: szerepük egyrészt **reprezentációs**, másrészt **szerkezeti jellegű** (pl. kezdeményező, reagáló vagy lezáró), mely érvényesülhet a párbeszéd elején vagy végén, illetve a párbeszéden belül egy adott téma indításánál vagy váltásánál is.
- A **legkisebb** dialógus a két fordulóból álló párbeszéd, ennek első fordulója kezdeményező, második része reagáló szerepű, funkciójuk nem cserélhető fel. Természetesen léteznek kettőnél több fordulóból álló párbeszéddek is.
- A kétfordulós párbeszéd gyakran állandósult formában megjelenő **szomszédsági párokat** alkot.
- Az első forduló erősebb vagy gyengébb intenzitással, gyakran **beszédaktus** formájában elvárás támaszt a második fordulóra szemben.

A kettőnél több fordulóból álló dialógusok szerkezetére többféle variációs lehetőség jellemző, mert a harmadik és az azt követő többi forduló nem feltétlenül úgy jelenik meg, mint a szomszédsági párok szabályos egymásra következése, hanem több irányba is elágazható, nyitott rendszert mutat. Ennek legalapvetőbb lehetőségei a következők:

- A nyitó forduló **válasz nélkül** maradhat.
- A fordulók közötti kapcsolat közbeékelés miatt **megszakadhat**, s csak a későbbiek folyamán folytatódik.
- A fordulókból a bekezdéshez hasonló **mezoszintű** szövegrészek alakulhatnak ki, melyek kiterjedését két kezdeményező jellegű forduló határozza meg (Tolcsvai Nagy 2001: 304—5).

A társalgások legkisebb része a két fordulóból álló **egységnyi**⁸⁵ **dialógus**, melynek részei szemantikailag és grammatikailag is szoros egységet alkotnak. Az egységnyi dialógus nyitó és záró része olyan szomszédsági párokat alkot, melyek láncszerűen kapcsolódva építik fel a dialógus ciklusait, epizódjait és tömbjeit. A dialógus tömbjeire jellemző a tematikus összhang, mivel a felek általában kölcsönös készséget mutatnak a közös téma megtárgyalására. A tömbök határait a kommunikatív témaváltások szabják meg, a bennük található dialógusok terjedelme pedig a felek aktivitásától függően lényeges

⁸⁵ Az egységnyi dialógus megnevezésére a vonatkozó szakirodalomban használatos a kétfordulós, az egyfokú és a kétláncszemű elnevezés is (Cs. Jónás 1999: 38—45).

különbségeket mutat. Ez alapján azokat a párbeszédeket, melyek két forduló alatt fejtenek ki egy adott témát **kétfordulós**, vagy a turn-számokat mélységi mutatóként felhasználva **egyfokú** (mikro) dialógusoknak nevezzük. A turn-szám fogalma alatt azoknak a fordulóváltásoknak a számát értjük, melyek az azonos témát kifejtő párbeszédekben szerepelnek, tehát az egyfokú dialógust két forduló és egy fordulóváltás építi fel. Ilyen egyfokú dialógus pl. a következő spontán és drámai szövegből vett párbeszéd, melyben az adott téma megtárgyalása a fentiek értelmében két fordulón és egy fordulóváltáson keresztül történik:

(1) **Egyfokú**, két fordulóból álló dialógusok:

(1a) [2, 1—2]

A: *Helló! Anyu hol van?*

B: *Fodrásznál.*

(1b) [H, 386]

FÉRFI *Minden olyan nehezedre esik.*

NŐ *Szelíden. Semmi sem esik nehezemre, tudhatod.*

A mélységi mutató (Deme 1971) meghatározza a szinteződési fok átlagát, így megállapítható az adott szöveg szerkesztési értéke. Ezt a mutatót általában arra használják, hogy a vizsgált szöveg mondatainak összetettségét meghatározzák. Ennek érdekében a mondatokat bonyolultsági fokuk szerint négyféle szinthez sorolják. Az egyszintű mondatok közé tartoznak az egyszerű mondatok és a két vagy több tagmondatból álló, mellérendelő összetételek. Kétszintű lehet a két tagmondatból álló alárendelés, vagy a több mellérendelő és alárendelő viszony kombinációja is. Három és négy szintű mondat lehet az előzőeknél bonyolultabb, többszörösen összetett alárendelés⁸⁶. Ez a módszer felhasználható a dialógusok szerkezetének vizsgálatában is. Ebben az esetben az egyszerű mondat kategóriájának a forduló felel meg, így egyfokú dialógus a kettő, kétfokú a négy, háromfokú a hat és négyfokú a nyolc fordulóból álló dialógus. A mélységi mutató pedig az a hányados, melyet az egyes dialógusszintek részesedésének és a csoport szintszámának

⁸⁶ A mélységi mutató meghatározására spontán beszédanyagon l. Keszler 1983; Boronkai 2006a.

szorzatából, valamint a dialógusok számából kapunk⁸⁷. A mélységi mutató felhasználási lehetőségeiről a dialógusok jellemzésében e fejezet végén még bővebben is lesz szó.

Az előszóbeli társalgás legelemibb formája az egyfokú, két fordulóból álló párbeszéd, mely a mindennapi kommunikáció jelentős részét teszi ki. Ennek oka, hogy a kötetlen beszélgetések szekvenciális rendezettségét a kérdés–válasz szomszédsági párok gyakori előfordulása határozza meg, melynek egyik következménye az egyfokú dialógusok előszóbeli gyakorisága. A kötetlen beszélgetéseknél azonban gyakran előfordul az is, hogy kettőnél több replika szükséges a téma kifejtéséhez, s a mélységi mutató értékét a kommunikatív szándék típusa és sorrendje is erősen befolyásolja. Ilyenkor a beszélők egy téma kifejtése alatt többször is magukhoz ragadják a szót, s így **kettőnél több fordulóból álló, két- és többfokú** (makro) dialógusokat alkotnak. A **kétfokú** dialógusra látható példa az alábbi spontán szövegből származó beszélgetésben (2a), mely az előző (1a) dialógus folytatásaként hangzik el az unoka és a nagymama társalgásában, illetve a drámából vett rövid beszélgetésben (2b):

(2) **Kétfokú**, négy fordulóból álló dialógusok:

(2a) [2, 3—6]

A: *Jó lett a fuszekli, amit csináltál.*

B: *Jó lett?*

A: *Este már abban aludtam, ... de aztán levettem, mert melegem volt.*

B: *Aha... hát már agyonra volt stoppolva a többi.*

(2b) [A, 136]

DÖNCI *Most megint divat lett a szmoking.*

BÓDOG *Ez Brüsszel. Ott, igen.*

DÖNCI *Itthon is. Szmoking. Neked még megvan a régi szmokingod?*

BÓDOG *Á, megették a molyok. Mi marad meg ebben a házban?*

⁸⁷ A mélységi mutató pl. az *Adáshiba* c. drámában a következő módon számítható ki:
$$Mkt = \frac{120 \times 1 + 92 \times 2 + 38 \times 3 + 6 \times 4}{256} = \frac{120 + 184 + 114 + 24}{256} = \frac{442}{256} = 1,72$$

A kétfokú dialógusok mellett a spontán szövegekben és a drámákban egyaránt szerepelnek három- és négyfokú párbeszéd is, melyekben az adott téma kifejtése hat ill. nyolc fordulón keresztül történik. Ezekre láthatunk példát az alábbi spontán és tervezett szövegekből származó párbeszédekben:

(3) **Háromfokú**, hat fordulóból álló dialógusok:

(3a) [1, 24—9]

A: *Terítsél, és akkor te ehetsz, az Évi meg készülődjön. Pénzt adjak neked a bevásárláshoz?*

B: *Nem kell, úgyis először elmegyek a nagyihoz, akkor megkérdezem, hogy mit kell csinálni, meg hogy kell... Majd utána.*

A: *Na jól van, akkor készülődjél!*

B: *Majd ő ad pénzt.*

A: *Készülődjél, és akkor lehet indulni, jó?*

B: *Jó.*

(3b) [A, 140]

IMRUS *Lelkesen. Ez már a Sas!*

BÓDOG *Sas? Miféle sas? Az valami készülék!*

IMRUS *A holdkomp! Abból fognak kiszállni.*

BÓDOG *Ha van benne valaki egyáltalán!*

IMRUS *Apa, hát abban vannak az űrhajósok!*

BÓDOG *Jó, jó...*

(4) **Négyfokú**, nyolc fordulóból álló dialógusok:

(4a) [1, 14—20]

A: *Mi újság a suliban?*

B: *...helyesírás...*

A: *Na de ez hogy lehet?*

B: *Jól van, na, de én nem akartam, mert ... olyan hosszú volt a szöveg. Két súlyos ... Ja, és az a poén az egészben, hogy így mondja nekünk, ilyen nagy büszkén,*

hogy ő bent marad délután, és nagyon szívesen írat másik helyesírást, de ezt sajnos be kell vállalni, ha ez rossz lesz, akkor rossz lesz.

A: *Akkor azt is beírja.*

B: *Mondtam neki, hogy akkor...*

A: *Jól van, akkor inkább egy elég.*

(4b) [A, 194]

VANDA Lassan Emberfihez megy. *Csak nézem magát, nézem magát, hogy miket csinál.*

EMBERFI Felrebben. *Dolgozik az ember, küzd, és hiába...*

VANDA *Mit vár tőlük? Megsajnálja. Maga nem hibás. Nem szabad elkeserednie, nem tehet róla. Látja, mi ez itt? Egy akvárium. (...)*

EMBERFI Vanda szavaiba kapaszkodik. *Ezt érzem, látja, hogy ez valahogy nem alkalmas hely (...)* Nem tudom őket magammal ragadni.

VANDA *Mit törődik velük?!*

EMBERFI Meglepetten. *Hát ez az én hivatásom... a foglalkozásom ...*

VANDA *Látja, hogy nem kíváncsiak magára.*

EMBERFI *Talán csak sok a dolguk...*

Ahogy a fenti példákból is jól látszik, a kettőnél több fordulóból álló dialógusokra az egyfokú párbeszédhez képest **bonyolultabb szerkesztési mód** jellemző. Az (1-4) példákban olyan **zárt** dialógusok szerepeltek, melyeknél mindkét résztvevő ugyanannyi alkalommal szólalt meg a társalgás során, vagyis a résztvevők megszólalása kiegyenlített volt. Emellett léteznek olyan **nyitott** dialógusok is, melyekben a nyitó forduló válasz nélkül marad, és az egyik (általában az első) résztvevő eggyel kevesebb alkalommal ragadja magához a szót, tehát az egyes beszélőktől származó megszólalások száma nem minden esetben egyezik meg egy adott téma kifejtésekor. Ha az első beszélő utolsó replikája válasz nélkül marad, vagyis a második beszélő különböző okok miatt eggyel kevesebbszer szólal meg, de a dialógus kommunikatív szempontból lezártnak tekinthető, nyitott dialógusról beszélhetünk. A nyitott dialógusok leggyakrabban a kettőnél több fordulóból álló párbeszédekben fordulnak elő, de a hétköznapi szövegekben megjelennek az egyfokú párbeszédekben is. A vizsgált szövegekben a megszólalás arányai (nyitott vagy zárt) és a dialógusok foka (egy-, két-, három- vagy négyfokú) alapján jellemző

dialógustípusokat figyelhetünk meg. Ezek a jellemző **dialógustípusok** a spontán szövegekben és a dráma nyelvében a következők:

Dialógustípusok a **spontán társalgásokban**:

(5a) **Egyfokú nyitott:**

[3, 51]

A: *Na jól van, megyek, csinálom a dolgom.*

(5b) **Egyfokú zárt:**

[1, 1—2]

A: *Helló! Anyu hol van?*

B: *Fodrásznál.*

(5c) **Kétfokú nyitott:**

[3, 33—5]

A: *Szerinted mennyi pénze lehet?*

B: *Hha! Ahogy én ismerem, az ötezerből maradt tán négy forint...*

A: *Nahát, csak nem. Még van két nap.*

(5d) **Háromfokú nyitott:**

[1, 5—9]

C: *Szia, anyu! Szia, itt vagyok.*

A: *Szia! Te ebédelsz? Melegíthetem az ebédet?*

C: *Mi az ebéd?*

A: *Most mondtam. Bableves meg palacsinta. Lehet?*

C: *Igen, kérek.*

Dialógustípusok a **drámákban**:

(6a) **Kétfokú nyitott:**

[H, 389]

FÉRFI *Mi az, már megint kötsz? Hát csak köss! Csak csináld... Sértődötten visszafekszik.*

NŐ *Ha nem csinálom, soha nem fejezem be. Maholnap beköszönt a tél...*

FÉRFI *Dünyögve. „Maholnap”... meg: „Beköszönt”... Ezek a kifejezések?!*

Csend. Most a madarak is hallgatnak, csak később kezdik újra a csivitelést. A Férfi feltekint, nézi a Nőt. Enyhülten. Látod, így szeretem a hajadat. Ha kicsit fel van emelve.

(6b) **Kétfokú zárt:**

[A, 116]

BÓDOG *A tévét nézve, mellékesen. Ki volt az?*

BÓDOGNÉ *Megint valami pasas. Valami horgász vagy micsoda.*

BÓDOG *Honnan tudod, hogy horgász vagy micsoda?*

BÓDOGNÉ *Olyan halszaga volt. És látszik is rajta. Ez is szakállas. Kerek fejű, szakállas... Mi megy a tévében?*

(6c) **Háromfokú nyitott:**

[A, 118]

BÓDOG (...) *Nézd csak azt a... azt az izét ott!*

BÓDOGNÉ *Mit, apa?*

BÓDOG *Türelmetlenül legyint. Már semmit!*

BÓDOGNÉ *Arra a nagy micsodára mondtad? Mi volt az?*

BÓDOG *Semmi! Mondom, hogy már nem érdekes! Mindig úgy kapkodják a képeket!*

BÓDOGNÉ *De mi volt az a nagy micsoda?*

BÓDOG *Semmi! Hagyjál, mert nem értek az egészből semmit!*

(6d) **Háromfokú zárt:**

[H, 388]

FÉRFI *Sört még nem ihatok?*

NŐ Kintről. *Nem.*

FÉRFI Kiáltva. *De azért tegyél sört a jégre, hátha jön valaki!*

NŐ Bejön, tálcán hozza a Colát. *Remélem, nem jön senki.*

FÉRFI Morogva. *Hagynak ittpusztulni.*

NŐ *Mennek a dolguk után. Nem érnek rá itt csücsülni az ágyadon.* Felnyitja a Colát, tölti, a Férfi figyel.

A kétfordulós és a kettőnél több fordulóból álló dialógusok szerkezeti elemzése a kétféle típusú szövegtörzs **mélységi mutatóinak** összehasonlításával tovább árnyalható. Ahogy a fentiekben már láthattuk, a dialogikus szövegekben a mélységi mutató az a hányados, melyet az egyes dialógusszintek részesedésének és a csoport szintszámának szorzatából, valamint a dialógusok számából kapunk. A spontán társalgások 1,15 értékű mélységi mutatója az **egyfokú**, két fordulóból álló dialógusok dominanciájáról árulkodik, míg a vizsgált két dráma értékei (Mkt *Adáshiba*=1,72 és Mkt *Ha itthon maradnál*=2,12) a **kétfokú**, tehát négy fordulóból álló dialógusok gyakori előfordulásáról tanúskodik. Mivel a mélységi mutató átlagos eredményt tükröz, értéke azt is jól mutatja, hogy bár a drámai dialógusok között is sok az egy- és kétfokú párbeszéd, mellettük többször megjelennek a három- és négyfokú dialógusok is. Az *Adáshiba* c. dráma 256 dialógusa között például 120 egyfokú, 92 kétfokú, 38 háromfokú és 6 négyfokú párbeszéd szerepelt.

A fentieket összefoglalva a fordulók szerkezeti jellemzőiről a spontán és a tervezett szövegek vizsgálata alapján a következőket lehet megállapítani:

- A spontán párbeszéd egy tematikus egységhez tartozó fordulónak száma általában kisebb, mint a drámai dialógusoké, a spontán szövegekben az **egy- és kétfokú**, a drámákban a **két- és háromfokú** dialógusok fordultak elő gyakrabban.
- A spontán szövegekben a **nyitott** dialógusok szerepeltek nagyobb arányban, míg a drámai szövegekben a **nyitott és a zárt** dialógustípusok egyenlő arányban fordultak elő.

4.3.2. A szomszédsági párok

Ahogy az előző fejezetben is látható volt, a párbeszédes szövegek az egyes fordulók egymásra következéséből, vagyis egy nyitó és egy záró szekvenciából álló **szomszédsági párból** épülnek fel. Ezeket a két különböző beszélőtől származó ún. párszekvenciákat egy

nyitó és egy **záró** egység építi fel, az utóbbi bizonyos formában megvilágítja az első tartalmát, az előbbi pedig általában hatással van arra, hogy mi következzen a másodikban⁸⁸. A szomszédsági párok⁸⁹ a **beszélőváltás** folyamán kapcsolódnak össze, majd nagyobb egységeket, ún. cselekvésláncolatokat (Sacks—Schegloff—Jefferson 1974: 36)⁹⁰ alakítanak, azok pedig periódusokat és epizódokat létrehozva építik fel a beszélgetések teljes struktúráját.

A vizsgált **spontán beszélgetések** szerkezetének legjellemzőbb alakítója, a **kérdések és válaszok** párosa összesen 152 esetben (86,85%) jelent meg a párbeszédekben. A kérdések nagy része konkrét információ megszerzésére irányuló zárt kérdés volt, a 126 ilyen típusú érdeklődés mellett csak 14 esetben tettek fel a beszélők olyan nyitott kérdéseket, melyek hosszabb kifejtést kívántak. A társalgásokra általában a gyors és rövid, minél egyszerűbb szerkezetű információváltás volt jellemző, sok esetben a feltett kérdést egyáltalán nem követte reakció, vagy a válaszok nem az adott kérdéshez alkalmazkodtak, felborítva ezzel a szöveg kohézióját és megszegve a konverzációs maximák szabályait. Erre látunk példát a következő (7) dialógusban:

(7) [3, 29—31]

A: *Vitorlázni is elmentek.*

B: *Igen? Kivel? A Mariann néni vitte őket?*

A: *Nem tudom, aki jelentkezett. 300 forint volt egy túra.*

A szomszédsági párok egyéb típusai jóval ritkábban jelentek meg a spontán társalgásokban. Az **üdvözlés–üdvözlés** aránya 7,42%, azonban ritkán fordul elő önálló szomszédsági párként, mivel mindkét megnyilatkozás párosulhat a társalgás témáját kijelölő, vagy felvezető jellegű kérdéssel is. A (8a) példában megfigyelhető a nyitó szekvencia üdvözléséhez tartozó kérdő megnyilatkozás, az (8b-c) szövegekben található kérdések pedig a záró szekvenciát egészítik ki:

(8a) [1, 1—2]

A: *Szia! Már itthon vagy?*

⁸⁸ vö. Schegloff 1979b: 267.

⁸⁹ A jelenség megnevezésére többféle kifejezést is használ a vonatkozó magyar nyelvű szakirodalom: szomszédsági pár (Pléh (szerk.) 1983: 341; Pléh—Siklaci—Terestyéni 1997: 440); szekvenciapár (Pléh—Siklaci—Terestyéni 1997: 439); párszekvencia (Iványi 2003). A dolgozat további része ebben az értelemben a szomszédsági pár elnevezést használja.

⁹⁰ Vö. Kallmeyer 1988: 1097; Streeck 1983: 76; Schegloff 1981: 75.

B: *Aha! Szia! Most elértem ezt a buszt. (...)*

(8b) [11, 1—2]

A: *Helló!*

B: *Szia! Már fél három van, hol voltál mostanig?*

(8c) [10, 1—2]

A: *Helló!*

B: *Helló! Hát te? Hogyhogy itt vagy? Kivel jöttél?*

A spontán társalgásokban az is gyakori, hogy az üdvözlő megnyilatkozáshoz a nyitó és a záró fordulóban egyaránt kapcsolódnak kérdések. Erre látható példa a következő (8d) spontán társalgás részletében:

(8d) [8, 1—2]

A: *Na szia Róbert! Csináljunk neked pudingot?*

B: *Szia! Pont ilyet?*

A spontán dialógusokban harmadik helyen a **kérés–teljesítés** fordul elő, melynek aránya 2,85%. A kérdés beszédaktusánál ezekben a szövegekben megfigyelhető az a jelenség is, hogy a nyitó szekvencia sohasem indukál elutasító, a beszélő számára nem preferált választ, mely feltehetően a társalgások bizalmas, informális jellegéből adódik. Az alábbi példák két különböző formájú kérést és a rá kapott válaszokat mutatják:

(9a) [10, 9—10]

A: *Tényleg? Mert a hétvégén festjük a padlástert, és meg akartalak kérni, hogy gyere át segíteni. El tudsz jönni?*

B: *Fú! Nagyon szívesen! Nem is gondoltam, hogy már itt tartotok. Mikor menjek?*

(9b) [6, 11—2]

A: *(...) Azt hiszem, az Ivettől kért kölcsön, és nem szeretem, ha tartozik. Adok 2000 forintot, fölrakod holnap a számlájára?*

C: *Persze!*

A példák közül az is jól látható, hogy a kéréseket gyakran kérdés formájában⁹¹ fogalmazták meg a résztvevők; a (9a) példában múlt idejű felszólítással kombinált kérdés, a (9b)-ben pedig egyszerű kérdő mondat áll a felszólítás helyett.

A hétköznapi spontán párbeszédekben 1,71%-ban előfordult az **ajánlat–elfogadás** szomszédsági párja is, melyre a következő részletben láthatunk egy jellemző, több fordulón keresztül kifejtett példát:

(10) [8, 29—33]

A: *Igyunk egy kakaót! Kérsz?*

B: *Nem, kösz. De te igyál!*

A: *Én csak veled iszok.*

B: *Hát akkor csinálj magadnak, azt majd iszok belőle.*

A: *Jól van.*

A (10) példában a nővér ajánlja fel a kakaót öccsének, aki először elutasítja, majd elfogadja az ajánlatot, tehát az udvariassági stratégiák követése miatt először valójában az ajánlat elutasítása valósul meg, s csak azt követi annak elfogadása. Ez gyakori jellemzője a spontán szövegekben szereplő, ajánlatot tartalmazó megnyilatkozások válaszszekvenciáinak.

Végezetül a spontán szövegekben legritkábban a (11) példában látható **parancs–engedelmesség** szomszédsági párral találkozhatunk, melynek megjelenési aránya csupán 1,14%-os volt.

(11) [1, 26—9]

A: *Na jól van, akkor készülődjél!*

B: *Majd ő ad pénzt.*

A: *Készülődjél, és akkor lehet indulni, jó?*

B: *Jó.*

A (11) dialógusban az anya nyomatékot ad a felszólításnak azzal, hogy nem használ enyhítő stratégiát, hanem egyszerű felszólító módot alkalmaz (*készülődjél*), és az utasítást kétszer is megismétli, a bizalmas szituáció miatt azonban a harmadik felszólítást (*lehet*

⁹¹ A szomszédsági párok arányainak meghatározásánál a kérdés formájában megfogalmazott, kérést tartalmazó mondatokat a kérés–teljesítés szomszédsági párhoz soroltam.

indulni) már enyhített formában, feltételes móddal és főnévi igenévvel kifejezve, kérdés formájában illeszti az első kettőhöz.

A dráma szövegeiben a **kérdés–válasz** szomszédsági pár megjelenése szintén a leggyakoribb jelenség, bár aránya (45,77%) jóval elmarad a spontán társalgásokétól. Lényeges különbség az is, hogy a drámai dialógusokban gyakrabban jelennek meg a hosszabb kifejtést kívánó, kiegészítendő típusú kérdések (26,15%), és a spontán beszélgetésekhez képest jóval ritkábban szerepelnek a rövid választ indukáló eldöntendő fajtájú kérdő mondatok (21,53%). Ilyen, hosszabb választ kiváltó kiegészítendő kérdésre láthatunk példát a (12a) beszélgetésben is:

(12a) [A, 188]

EMBERFI Idegesen. *De ha mást vár, mi az a más? Mi az? Mondja meg, mi az?*

VANDA *Jaj, ne tegyen úgy, mintha nem tudná! Kicsit kacérkodva. És így nem is tudom megmondani, ha olyan messze van. Miért nem jön egy kicsit ide, hozzám? Na, jöjjön ide! Emberfi zavartan körütekint, majd hozzálép. Vannak dolgok, amiket nehéz kimondani egy nőnek, de egy férfinak ki kell találni, hogy mit várnak tőle...*

A rövid választ kiváltó eldöntendő kérdések sorozatára pedig a (12b)-ben figyelhető meg egy tipikus, mindkét drámában gyakran előforduló dialógus, melyben a válaszok pontosan illeszkednek a kérdésekhez, mégsem követik az együttműködés szabályait:

(12b) [A, 152]

SACI *Azóta nem is találkoztatok?*

VANDA *Nem.*

SACI *Nem is telefonál?*

VANDA *Nem.*

SACI *És véletlenül sem találkoztatok? Sehogy sem?*

VANDA *Nem!*

A kérdés–válasz után a drámai szövegek második legjellemzőbb szomszédsági párja a **kérés–teljesítés/elutasítás** volt, ez a típus 23,23%-ban jelent meg a párbeszédekben. A kérés teljesítése ritkábban, elutasítása viszont jóval gyakrabban szerepelt a szövegekben, a

következő két (9a, b) drámai párbeszéd is ez utóbbira hoz példát. A spontán szövegekhez hasonlóan itt is megfigyelhető, hogy az első (13a) példában a kérés és az elutasítás egyaránt kifejtetlen formában jelenik meg, a (13b)-ben pedig a válaszoló szándéka kap burkolt megfogalmazást a szövegben:

(13a) [A, 189]

IMRUS Gyötrődve. *Csoda kell! Csoda kell ide!*

EMBERFI Fáradtan. *Már a szódavizet is átváltoztattam borrá!*

(13b) [A, 189]

SZŰCS *Jah, hát ezek akrobaták is, nemcsak színészek! Kedves Saci, ne üljön mindig elém! Már megbocsásson, de eltakarja a fejével... hehe... azzal a buksi fejével a képet.*

SACI *Hát üljön arrább, Szűcs bácsi.*

A drámákban a spontán társalgásokhoz képest jóval gyakoribb volt az **ajánlat-elfogadás/elutasítás** (20,6%) szomszédsági pár többféle variációban történő megjelenése. A (14a) példában a két résztvevő által is kifejtett ajánlatra elfogadó válasz érkezik, a (14b–c) példák viszont az elutasítást mutatják. A (14b)-ben az ajánlat teljesen kifejtetlen formában van jelen, csupán a paratextuális utasításokban olvasható gesztusokból lehet kikövetkeztetni, a (14c)-ben viszont mindkét megnyilatkozás explicit módon tartalmazza az ajánlatot és annak elutasítását is:

(14a) [A, 178]

BÓDOGNÉ *Van! Mit mondtam? Zavartan köhint, erőltetett nevetéssel. Egy kis borocskát, Van! Tölts a lakó úrnak egy pohárával...*

VANDA Emberfihez. *Iszik?*

EMBERFI *Talán egy kortyot...*

(14b) [A, 174]

BÓDOG *Nyújtja a szivart Emberfinek. Csongor... Azelőtt Dózsát szívtam, de ez sokkal zamatosabb.*

EMBERFI *Köszönöm, nem dohányzom.*

(14c) [A, 180]

BÓDOGNÉ *Egy kis szódát? Tessék!*

EMBERFI *Ó, nem köszönöm.*

A spontán társalgásokhoz hasonló arányban szerepelt a drámákban az **üdvözlés–üdvözlés** (5,08%) szomszédsági párja, azonban ezek sajátos jellemzője, hogy a válasz általában nem felelt meg a nyitó szekvencia elvárásainak, és nem tartalmazta az üdvözlés viszonzását. Ezt jól mutatja a (15a-b) dialógus is:

(15a) [A, 122]

VANDA Kis ingerültséggel. *Micsoda idő! És ez a sár itt a kertben! Gépiesen megcsókolja a szüleit. Csók, anya, csók, apa!*

BÓDOGNÉ Óvatosan. *Esik?*

(15b) [A, 168]

EMBERFI *Békesség e háznak és gazdájának!*

BÓDOG *No, valami baj van, kérem?*

Az előzőhöz hasonló arányú volt a **parancs–engedelmeskedés/elutasítás** (4,02%) szomszédsági pár előfordulása, melyre a következő szövegekben láthatunk példát. A (16a) válaszában az engedelmeskedés, a (16b) reakcióiban a tiltakozás jelenik meg, a példák közös jellemzője a parancs kategorikus, felszólító móddal történő, többszöri ismétléssel hangsúlyossá tett megfogalmazása:

(16a) [H, 382]

FÉRFI *Ne főzz vacsorát. Ülj itt, arra kértelek, hogy ülj itt!*

NŐ Csendes engedelemmel visszaül. *Jó, itt ülök. Tessék.*

(16b) [H, 386]

NŐ *Ne dugd ki a lábad.*

FÉRFI *Hát mit csináljak vele? Mi a fenét csináljak a lábammal?*

NŐ *Maradj veszteg.*

FÉRFI *A nyugalom a halálom! A halálom ez a fekvés!*

A drámai szövegekben legkisebb arányban a **bók–elfogadás/elutasítás** párosa jelent meg (1,3%), mely a spontán társalgásokban egyáltalán nem jelentkezett. A (17a-b) példa azt is mutatja, hogy a dráma szövegében a bókok esetében a kéréshez hasonlóan szintén gyakoriak a nyitó szekvenciára következő nem preferált, elutasító jellegű válaszok. A (17c)-ben ez az elutasítás odáig fokozódik, hogy a bókra egyáltalán nem érkezik semmilyen verbális reakció.

(17a) [H, 390]

FÉRFI *Látod, így szeretem a hajadat. Ha kicsit fel van emelve.*

NŐ *A bóktól zavartan. Meg kellene mosni.*

(17b) [A, 126]

BÓDOGNÉ *Sacihoz. Édes ez a kis ruhád.*

SACI *Á, elszábták! Tessék! A dereka két centivel rövidebb jobboldalt...*

(17c) [A, 178]

VANDA *Csendesen. Szép keze van.* Emberfi értetlenül nézi. *Mondom a keze... nagyon tetszik... Az öccséhez. Imrus, te nem iszol?*

IMRUS *Roszkedvűen. Nem!*

A spontán társalgások és a drámai dialógusok szomszédsági párjainak összehasonlítása alapján a két szövegtípus között az alábbi hasonlóságok és különbségek figyelhetők meg:

- Mindkét szövegtípusban a **kérdés–válasz** szomszédsági pár aránya a legmagasabb, a spontán szövegekben azonban kétszer annyi fordul elő belőle, mint a drámákban.
- A spontán társalgásokban az **eldöntendő**, a drámai szövegekben a **kiegészítendő** kérdések aránya a nagyobb.
- A spontán szövegekben a második leggyakoribb szomszédsági pár az **üdvözlés**, a drámában pedig a **kérés–teljesítés/elutasítás** volt.
- A drámákban többféle szomszédsági pár jelent meg, ezért szekvenciális rendezettségük **változatosabb**.
- A drámákban gyakoriak voltak az **elutasító** jellegű válaszszekvenciák.

4.3.3. A betétszekvenciák, a mellékszekvenciák és a közbevetések

A kettőnél több fordulóból álló párbeszédnek szerkezetét bonyolíthatja, hogy a fordulókat gyakran megszakítják az ún. **betét- és mellékszekvenciák** (Jefferson 1972) vagy a különböző funkcióban álló **kommunikatív közbevetések** (Cs. Jónás 2003: 34), és többször előfordul az is, hogy a fordulók közé egy hosszabb, általában narratíva formájában kifejtett **mezoszintű szövegrész** (Tolcsvai Nagy 2001) ékelődik. A következő elemzések ezeket a jelenségeket vizsgálják meg a hétköznapi társalgásokból és a drámai dialógusokból származó példák elemzésén keresztül a spontán és a tervezett szövegek közötti különbségek bemutatása érdekében.

A **betétszekvencia** a diskurzus szekvenciális rendezettségét megtörő, a társalgásba tematikusan nem illeszkedő beszédlépés, mely a kommunikációs célok megvalósításában nem tölt be releváns szerepet. A szekvencia egy szituatív körülményre való reagálással általában megtöri a társalgásban felépített szövegvilágot, és szoros kapcsolatban áll a hibajavítások társalgásszervező szerepével. A beékelődő szövegegység a spontán társalgásokra nagyon jellemző, de rendszerint csupán egy megnyilatkozásra korlátozódik. Az alábbi dialógusok a spontán társalgásokban szereplő betétszekvenciákra hoznak példát:

(18a) [4, 20—2]

D: *Na de ez nagyon szép, édesem, de...*

B: *Sonka eladó!*

D: *... Ha oda, drágám be fog rakódni a rittyó..., már bocsánat...*

(18b) [3, 38—40]

B: *Akkor jönnek haza?*

A: *Igen, kb. fél 7-kor. Jól össze lesznek fagyva...*

B: *Kaptam egy sms-t. Vonattal jönnek haza?*

(18c) [3, 15—7]

A: *Hát de én az ebédidő fél 12, amikor én kimegyek...*

B: *Basszus macska! Mi?*

A: *Az ebédidő fél 12-kor van.*

A (18a) példában a betétszekvencia egy harmadik résztvevőtől származik, a (18b) dialógusban az első, a (18c)-ben pedig a második megnyilatkozó használja egy külső körülmény ösztönös megnevezésére. A betétszekvencia a drámában ritkább jelenség, ha mégis előfordul, akkor témája szintén egy külső körülményhez, a beszélgetés szituációjához kapcsolódik, melyre a szerzői utasítás is utalást tesz. Erre láthatunk példát a következő drámai párbeszédben, ahol a betétszekvencia a résztvevők által folytatott párhuzamos cselekvéshez, a tévénzéshez kapcsolódik:

(19a) [A, 147]

BÓDOG *De hiszen nem is dohányzik! Imrus! Imrus, te dohányzol?*

IMRUS Izgatottan figyeli a tévét. *Most készülnek a felszálláshoz! – Dehogyan dohányzom!*

BÓDOG *Mondom, hogy nem dohányzik! Becsukja a dobozt.*

A dráma további sajátossága, hogy olykor előfordul benne a több szekvencián keresztül kifejtett betét is, mely a spontán szövegekre egyáltalán nem jellemző. Az ilyen hosszabb terjedelmű párbeszéd általában hat vagy nyolc fordulóból állnak, és gyakran kettőnél több résztvevőjük is van. Ez figyelhető meg a következő drámarészletben is:

(19b) [A, 155—6]

VANDA (...) *Annyira akartam, hogy jó legyen minden. És mégse sikerült. De hogy miért? Én nem is értem. Egyszer egy egész délután nem is tudtam, hogy otthon van, csak akkor vettem észre, amikor el akartam rakni az asztalról azt a sok dossziét. Ott kuksolt mögöttük!*

SACI *Jaj, de érdekes lehetett! Kuncog.*

VANDA *Érdekes?! Hogy előlem bujkált, az olyan érdekes?!*

DÖNCI *A tévére mutat. Na, ez igen! Egy ilyen garázst én is elfogadnék! Ahogy ezek tudnak építkezni!...*

SACI *Nekünk ilyen sosem lesz.*

DÖNCI *Várd ki a végét.*

SACI *Mindig ezt mondog, s közben használt téglákat vesz el.*

VANDA *Soha nem volt meg benne az az érzékenység, az a megértés, amire vágytam.*

A (19b)-ben Vanda és a sógornője beszélgetését megszakítja a négy fordulón keresztül kifejtett, tévéműsorral kapcsolatos betétszekvencia, melyet Vanda fivére folytat a feleségével.

A **mellékszekvencia** önálló szerkezetű kiegészítő rész, melynek célja lehet a megértés biztosítása, a magyarázatok, félreértések tisztázása, vagy a szókereső folyamatok jelölése. Kapcsolódik a fő témához, de nem konkurál annak aktivitásával, s nem folytatja szekvenciáját, hanem elhagyja vagy megszakítja a tematikus folyamatot, hogy valamilyen más aspektusra irányítsa a figyelmet. A mellékszekvencia lezárása után a beszélgetés, amelyet a mellékszekvencia csak kiegészített, zavartalanul folyik tovább. A mellékszekvencia lehetséges helye és használata pontosan meg van határozva a beszélőváltás rendszerének szekvenciális szerkezetében, kezdete és vége világosan felismerhető. A mellékszekvenciák szintén szoros kapcsolatban állnak a hibajavításokkal, hiszen azok szerves részét képezik a szöveg struktúrájának, és általában megváltoztatják a mondat szintaktikai szerkezetét, vagy a fő témához kapcsolódó, de azt nem folytató mellékszekvenciát hoznak létre. A javítás a diskurzus sajátos strukturális egysége, melynek meghatározott működési szabályai vannak. Ha a beszélő észlelte a hibát, általában már a szekvencia nyitó egységében megpróbálja korrigálni, és önjavítással a további hibaforrásokat elkerülni. A szekvencia záró egységének két funkciója a megértés tudatosítása vagy a javítás kezdeményezése. Ez utóbbi során a hallgató kívülről jelezheti a hiba kijavításának, az információ pontosításának igényét. Ezután alakul ki az a mellékszekvencia, mely a magyarázat, helyesbítés, körülírás után befejeződik, és a társalgás általában zavartalanul visszatér az eredeti téma folytatásához. A szekvenciális rendezettség ilyen típusú megtörése a spontán beszélgetések sajátja, erre láthatunk példát a következő párbeszédben is:

(20) [3, 47—51]

A: *Jó, akkor 4-kor találkozunk a szobornál.*

B: *Milyen szobor van ott?*

A: *A közhivatal sarkán, jó?*

B: *Ja, a szobor. Jó.*

A: *Na jól van, megyek, csinálom a dolgom.*

A (20) példa azt is bemutatja, hogy a spontán beszélgetésekben a mellékszekvencia gyakran kezdődik a megelőző megnyilatkozásra való rákérdezéssel, funkciója pedig az elmondottak magyarázata a megértés biztosítása érdekében.

A drámákban szereplő mellékszekvenciák általában szintén az előző fordulóra kérdeznek rá, vagy olyan jellel kezdődnek, mely arra utal, hogy a beszélő mellékszekvenciát akar indítani. Ilyen fordulat például az *egyébként*, az *(épp most) jut eszembe*, vagy az *apropó* kifejezések használata. A következő dialógusok a mellékszekvenciák e két típusára hoznak példát:

(21a) [A, 116—7]

BÓDOG *Ez már a tizenkettedik.*

BÓDOGNÉ *Ez a nő?*

BÓDOG *Nem. A horgász vagy kicsoda. Egy hónapja van nálunk ez a... mi is a neve?*

BÓDOGNÉ *Én is mindig elfelejtem. Várjál csak?... Emberfi!*

(21b) [A, 121]

BÓDOGNÉ *Pontosan emlékszem, hogy a Szuezi-csatornát.*

BÓDOG *Fehér ruhában vannak! A katonák fehér ruhában vannak! Micsoda marhaság! Csupa piszok lesz. Egy katona nem vigyázhat a ruhájára! – Mondom, hogy nem a Szuezi volt!*

BÓDOGNÉ *Hát kislány koromban... pontosan emlékszem...*

BÓDOG *A La... Na! A La... micsoda volt... Nem jut eszembe, mert folyton zavarasz!*

BÓDOGNÉ *Dehogy akarlak zavarni, apa! Tudod, hogy egész életemben csak arra vigyáztam, hogy ne zavarjalak... – Jaj, de szép az a pálmafa!*

A mentális lexikon aktiválása során gyakran kerülnek olyan szervesen **közbevetések** a spontán beszéd szövegbe, melyek a makro- és mikrotervezés összehangoltságának pillanatnyi zavaráról tanúskodnak. Ezek a szerkezetek az élőbeszédben folyamatosan jelen vannak, okuk a „bonyolult gondolatfolyam egyes részeinek előretörése az aktuális formai megvalósításban.” (Gósy 1999: 46). A közbeékelések általában látszólag funkciótlanak, vagy a kivitelezés során elkövetett **tartalmi és formai hibák** ösztönös **korrigálását** szolgálják, s így az adott megnyilatkozásban közölt kétféle, egymást érvénytelenítő

véleménnyel hozzájárulnak a spontán beszéd „rejtjelszerű” jellegének kialakításához (Gósy 2005). Erre a két funkcióra láthatunk példát a következő, spontán beszélgetésekből származó részletekben:

(22a) [2, 29]

A: *Végül is a tehetsége megvan hozzá, csak... n e m t u d o m , az edző szerint a szorgalom, a szorgalom az nincs meg.*

(22b) [1, 11]

B: *Én nem kérek, mert nekem szénhidrát ... j a n e m , ma keményítő napom van.*

A spontán társalgásokkal ellentétben a drámai dialógusok tervezett szövegében a fentiekhez hasonló közbevetéseknek tudatosan tervezett helye és szerepe van, mely szoros összefüggést mutat az együttműködési maximákhoz (Grice 1975/1997) való igazodás szándékával⁹². A konverzációs szabályokon alapuló homlokzatívó stratégiák fő célja a beszélő és a hallgató által mutatott homlokzattal (Goffman 1967/1990) való összhang megteremtése és fenntartása. A közbevetésekben megjelenő homlokzatfenyegető aktusok (Brown—Levinson 1978/1990) veszélyeztethetik mindkét fél negatív (távolító) és pozitív (közelítő) homlokzatát, az olyan negatív udvariassági stratégiák pedig mint a hazugság, a gúny vagy az irónia a minőségi alapelv követését hagyják figyelmen kívül. A drámai dialógusban a közbevetések általában a homlokzatívás célját, a beszélő pozitív homlokzatának megőrzését és az alapelvek enyhítését szolgálják. A mennyiségi, a viszony és a modor maxima kötelező érvényét csak néhány esetben enyhítik a különböző bevezető szók vagy módosítószók formájában megjelenő közbevetések. A mennyiségi maxima enyhítésének célja annak jelzése, hogy a beszélő megnyilatkozása nem tartalmazza a megértéshez szükséges, kellő mennyiségű információt, vagy ennek ellentéte, a bőbeszédűség és információhalmozás miatti mentegetőzés (*lényegében, egyszóval, röviden, nagyjából, körülbelül, alapjában véve, hozzátéve, végül is*). A viszony maxima enyhítése szorosan összefügg a témaváltások gyakoriságával (*most jut eszembe, nem érdemes erről beszélni, nem is mondtam még*). A megnyilatkozás nyelvi megformálására vonatkozó modor maximájának enyhítésére a kétértelműség, a zavaros, homályos fogalmazás és a rendezetlen szerkesztés miatt van szükség. A vizsgált drámai

⁹² Az együttműködési maximákról részletesebben l. a 2.2.2.2.2. *Interakció-elmélet* c. fejezetet.

dialogusokban előforduló közbevetések udvariassági funkciójuk miatt leggyakrabban a **minőség** maximájának enyhítését szolgálták, és a közölt információ igazságtartalmára vonatkoztak. A beszélő akkor használta ezeket a szerkezeteket, ha megnyilatkozására vonatkozóan nem rendelkezett kellő evidenciával, és ezt implicit formában kívánta hallgatója tudomására hozni (*valami, talán, én nem tudom, nem is tudom, azt hiszem/hittem, azt mondják, esetleg, szerintem, tudom is én, nem biztos, voltaképpen, mintha*). A közbevetések a maxima erősítésével a beszélő birtokában lévő információ bizonyosságának kiemelését szolgálták (*biztosan, az biztos, bizony, bizonyára, isten bizony, igazán*).

A társalgás szabályaihoz való alkalmazkodás intenciója leggyakrabban már a megnyilatkozás elején érvényesült, ezért a **minőségre** vonatkozó közbevetések beszerkesztésének leggyakoribb módja a **prepozicionális**, legritkább pedig a hátravetett, a tartalmas részt követő szerkesztési sorrend volt. A szekvenciák ötödében jelentkezett a beszédtervezés és beszéd kivitelezés paradoxonát (Gósy 1998) imitáló interpozicionális szerkesztés, mely a gondolathatáron, a tematikus és rematikus egységek váltásánál spontán módon elhelyezett fordulattal a drámai dialógusnak rögtönzött jelleget kölcsönzött. Az alábbi példák a minőség maximájának enyhítését ill. erősítését mutatják a drámai dialógusokban a háromféle sorrend alkalmazásával:

(23a) Prepozicionális:

[A, 161]

BÓDOGNÉ *Én nem tudom, de Imrus azt mondta, hogy egy bizonyos ügyben...*

(23b) Interpozicionális:

[A, 184]

VANDA *Valaki mesélte nekem, vagy a tévében láttam, már nem is tudom, hogy a Bahama-szigetekenél gyönyörű korallzátonyok vannak!*

(23c) Posztpozicionális:

[A, 154]

VANDA *Valaki ráhámozott a másik idegeire, az biztos...*

Ha a közbevetéseket a fenti szempontok szerint vizsgáljuk meg a spontán társalgásokban, azt tapasztaljuk, hogy szinte minden alkalommal a **modor** maximára vonatkozó enyhítő stratégiák alkalmazása figyelhető meg, melyek beszerkesztésére a kezdő helyett az **interpozicionális** és a **követő** helyzet túlsúlya jellemző. Erre láthatunk példát a következő két párbeszédben is:

(24a) Interpozicionális:

[5, 29]

A: *És még mást nem? Valami... i z é... t u d o d... vacsorának valót?*

(24b) Posztpozicionális:

[8, 22]

B: *Aj, de mekkorát, ekkorát, akkor hár... négy láb, ekkora, még négy láb, ekkora, hogy is mondjam...*

Összefoglalva az eddigieket, a több fordulóból álló spontán és drámai dialógusok szerkezetéről a betét- és mellékszekvenciákkal, valamint a közbevetésekkel kapcsolatban a következő fő különbségeket lehet megfogalmazni a vizsgált szövegek alapján:

- A **spontán** társalgásokra a drámai dialógusokkal ellentétben a **betétszekvenciák** gyakori előfordulása jellemző.
- A **mellékszekvenciák** a betétszekvenciákhoz képest jóval ritkábban, de hasonló arányban fordulnak elő mindkét dialógustípusban.
- A **közbevetések** fő funkciója a spontán beszélgetésekben a hibák utólagos korrigálása és a **modor** maximájának enyhítése, míg a dráma nyelvén a **minőségi** maxima erősítését és enyhítését szolgálják prepozicionális helyzetben.

4.3.4. A mezoszintű szövegrészek

A mezoszintű szövegrészekről azért érdemes e vizsgálat keretében beszélni, mert a párbeszédek hosszabban kifejtett fordulói és a résztvevői szerepek változatlanságával jellemezhető monologikus szövegek között több hasonlóság is megfigyelhető (Tolcsvai Nagy 2001: 299, 314). A párbeszédekbe gyakran beékelődnek hosszabb, monologikus, általában elbeszélő jellegű, narratívák formájában kifejtett **mezoszintű szövegrészek**. Ezek

a monologikus szövegek bekezdéseihez hasonlóak, mivel rájuk is jellemző, hogy nyelvi és retorikai szempontok szerint elkülöníthető, értelmi és funkcionális egységet alkotva jelennek meg a párbeszédes szövegek szerkezetében, és szoros kapcsolatban állnak a koreferencia és a fókusz-topik kérdésével is. Szerkezetükre általában a hármas tagolás jellemző, melynek fő elemei (Chafe 1987: 44) alapján a következők:

- bevezetés: a bekezdés megalapozása, témájának **összefoglalása**
- kifejtés: a bekezdés témájának részletes **kifejtése**, megfogalmazása
- lezárás: a téma „**becsomagolása**” az értékelést tartalmazó záró mondatokba

A vizsgált dialógusokban szereplő mezoszintű szövegrészek jellemzői az alábbiakban foglalhatók össze:

- Szerkezetüket valamilyen kiemelkedő, **előtérben álló téma** fogja össze, mely a szövegrész elején (esetleg a végén) jelenik meg.
- **Szövegfókuszai**k általában azonosak.
- A szerkezetükre jellemző **tematikus progresszió** néhol folytatódik, néhol a **mellérendelések**hez hasonlóan megszakad.
- A szövegrészek **nézőpont, tér- és időviszonyai** részlegesen változnak.
- Részben **elkülönülnek** a párbeszédes szöveg többi részétől, de ugyanakkor szorosan **kapcsolódnak** is az őket megelőző és követő fordulókhoz.
- A párbeszédes szövegek szerkezetében általában **narratívák** formájában jelennek meg, közlésmódjukra pedig az **egyenes és a függő beszéd** alkalmazása jellemző (Tolcsvai Nagy 2001: 296).

Az alábbi elemzések egy spontán társalgásból és egy drámából való, azonos beszélőtől származó, hosszabb szövegrészletet vizsgálnak meg a spontán és a tervezett dialógusok közötti legfontosabb különbségek bemutatása céljából:

Spontán beszélgetés:

(25a) [16, 18—20]

B: *De szépek ezek! Láttam sok helyen, ez a margarétaformás. Az is szép, ültetni egy párat.*

A: [1] *Beszéltem én is a Nórával.* [2] *Akarom a férjét, mondtam neki.* [3] *Azt mondta, megkapom.* [4] *Mondtam neki, kell egy elosztó a padlásra.* [5] *Mert így a Bea meg a Hanna mindig vitatkoznak.* [6] *Barátom, ez se jó, ennyiféle.* [7] *Nekem legjobban a természetvédelmis tetszik.* [8] *Az a legjobb!*

B: *Az este megint volt egy jó film, de elaludtam. (...)*

A (25a) példában jól megfigyelhető a narratívák szerkesztési szempontjainak alkalmazása. A szövegrész implicit módon megjelenő **témája** a tévézés, mely azonban a szöveg egyik mondatában sincs kifejtve, csak egyes, hozzá tematikusan kapcsolódó információkból (*elosztó*) és a későbbi beszélgetésből lehet rá következtetni. A szövegrész második, témakifejtő részének mondatai között végig fennáll a kapcsolatos vagy magyarázó **mellérendelő viszony**. A szövegrész **nézőpontviszonyai** folyamatosan változnak, az 1-2. és a 4-8. mondatban a referenciális központot az aktuális beszélő helyzete határozza meg, és hozzá tartozik a tudatosság szubjektuma is. A két hasonló egységet megszakító 3. mondatban a tudatosság szubjektuma áthelyeződik az 1. mondatban megnevezett személyre (*Nóra*), aki e mondat erejéig az információ tartalmáért is felelős. A szövegrész **tér- és időviszonyai** szintén kettősségre épülnek, a beszélgetés két tere a társalgás helyszíne és a 4. mondatban említett távolabbi tér (*padlás*), ideje pedig egyrészt a referenciális központhoz tartozó beszédidő, a beszélgetés pillanatnyi ideje, másrészt a beszélő által hivatkozott referenciaidő (múlt). A vizsgált szövegrész nem áll közvetlen **kapcsolatban** az előző fordulóval, mivel annak témáját megszakítja azzal, hogy egy teljesen új témát vezet be, a követő forduló azonban a filmnézés említésével részben folytatja a szövegrész értelem-összetevőit. A szövegegység csak részben tartalmaz történetmesélést, közlésmódjára pedig az egyenes beszéd mellett a **függő beszéd** alkalmazása a jellemző. Ilyen a 2-4. mondat, melyben az idézett szövegek szintaktikailag illeszkednek a beszélő szövegébe, ezért az eredetihez képest grammatikai változásokon mennek keresztül. A 2. és 4. mondatban a tudatosság szubjektuma a referenciális központhoz kötődik, a közjük ékelődő 3. mondatban viszont nézőpontváltozás következik be, és az információ tartalmáért az említett személy lesz felelős. A folyamatos

nézőpontváltás oka egy korábbi beszélgetés fordulójának függő beszédben történő felidézése. A többi mondat egyenes beszédű, így a tudatosság szubjektuma az aktuális beszélő által létrehozott referenciális központhoz köthető. A narratíva a megnyilatkozó értékelő jellegű befejező mondatával [8] zárul.

Drámai dialógus:

(25b) [H, 395—6]

FÉRFI (...) Nőies hangon. *Jaj, jaj, jaj, a tánci-tánci!*

NŐ Elrévedve. [1] *Szerettem táncolni.* [2] *És tudtam is...* [3] *Versengtek értem.* [4] *Még ma is van a faluban egy ember, egy nagyon szolid, rendes iparosember, az még ma is mondja...* [5] „*Jaj, maga milyen gyönyörűen táncolt, de én soha nem merészeltem felkérni kegyedet...* [6] *Csak néztem...*” [7] *Na, soha semmi kétértelműség, csak udvariasan: „kezit csókolom”, és meghajol...*

FÉRFI Harsányan nevet. *Jaj, jaj, jaj, a tánc! Lobogás! A nagy lobogás!...*

Az (25b) példa bevezető eleme és kiemelkedő, **szövegfókuszban** álló témája a *tánc*, mely már a szövegrész elején megjelenik, ez határozza meg az egész egység értelemszerkezetét. Ez a téma a szöveg kifejtő részében többször is említést kap; egy négy tagból álló koreferencialánc reprezentálja: ([1] *táncolni* – [2] *tudtam* (E/1. tárgyas igei sz. rag.), [3] *táncolt* – [4] *felkérni*). A mondatok között végig fennálló kapcsolatos **mellérendelő viszony** és a **lineáris tematikus progresszió** a 3. és a 4. mondat között, a rövid történetmesélő rész elején szakad meg. A szövegrész **nézőpontviszonyaira** jellemző, hogy a referenciális központot a történetet elmesélő személy (a NŐ) helyzete jelöli ki, a tudatosság szubjektuma az 5. mondatban azonban áthelyeződik arra a személyre, akit a beszélő a 4. mondatban kijelöl (*iparosember*). A nézőpontviszonyok a 7. mondatban – az idézett rész kivételével, melyre az 5. mondat viszonyai érvényesek – ismét visszaalakulnak. A szövegrész **tér- és időviszonyai** kettősségre épülnek, a szöveg egyik tere a szoba, ahol a beszélgetés folyik, ideje pedig a referenciális központhoz tartozó beszédidő, az elbeszélés jelen ideje, a másik tér a falu, melyre a szövegben többször is történik utalás, ideje pedig az elbeszélt eseményben érvényesülő múlt idejű eseményidő. Az elbeszélt szöveg **kapcsolatban áll** az előző fordulóval, hiszen annak értelemösszetevőit folytatja (*tánci-tánci*), és ugyanez érvényes a következő fordulóra is (*tánc*). A narratíva formájú szövegrészre jellemző az **egyes beszéd** különböző módjainak

alkalmazása. Az 1-4. mondatok egyenes beszédben vannak, itt a közölt információért az aktuális beszélő a felelős, az 5. mondatban bekövetkező nézőpontváltozás miatt a tudatosság szubjektuma azonban két mondat erejéig áttevődik az idézett személyre. A 7. mondat közlésmódja az idézett rész kivételével – mely ún. szabad egyenes beszédben (Tátrai 2005: 222) íródott – ismét az egyenes beszéd, a nézőpontviszonyok pedig az első négy mondat viszonyaival egyeznek meg. A narratíva végén a megnyilatkozó értékelő jellegű befejező mondata elmarad.

A vizsgált dialógusok mezoszintű szövegrészeinek elemzését a fenti példákkal illusztrálva a kétféle dialógustípus jellemző különbségeiről a következőket lehet elmondani:

- Mindkét típus mezoszintű szövegrészeit valamilyen kiemelkedő, fókuszban álló téma határozza meg, de a spontán beszélgetésekben ez általában **kifejtetlen**, míg a dráma szövegében gyakran **kifejtett** formában van jelen.
- A szövegek mondatai közötti **mellérendelések** mindkét típusban többször **megszakadnak**.
- A szövegrészek **nézőpont, tér- és időviszonyai** mindkét típusban gyakran változnak.
- A spontán társalgások szövegrészei általában **nem kapcsolódnak** a megelőző és a követő fordulókhoz, míg a dráma szövegében ez a **kapcsolat** általában jelen van.
- A spontán társalgásokra jellemző a narratívák hármass **szervezeti tagolása**.
- A spontán társalgásokra inkább a **függő beszéd** alkalmazása a jellemző, míg a dráma szövegében gyakoriak az **egyes beszédű narratívák**.

4.3.5. A beszédaktusok

A beszédaktus-elmélet egyes képviselői szerint a beszédaktusoknak a párbeszéd szerkezetét is befolyásoló szerepe van (Franke 1990). Az elmélet szerint a tipikus kezdeményező aktusok a kérdés, a kérés, a vélekedés és a javaslat, a tipikus reagáló aktusok pedig a beleegyezés, az ígéret, a megtagadás és az elutasítás. A beszédaktus-elmélet megkülönbözteti a direkt és az indirekt aktusokat is, így a nyitó forduló közvetlen vagy közvetett módon támaszthat elvárást a válaszfordulóval szemben. A vizsgált párbeszédet ez alapján a nyitó szituáció beszédaktusának explicit és implicit funkciói

szerint három alapvető típusba sorolhatjuk; a kérdéssel, a felszólítással és a közléssel induló párbeszédet különíthetjük el. A spontán és a tervezett dialógusok között feltehetően ebből a szempontból is különbség várható, ezt több dialogikus szövegre vonatkozó korábbi vizsgálat eredménye is alátámasztja (ld. 4. táblázat).

	Beszélt nyelvi dialógusok	Tankönyvi dialógusok	Csehov drámai dialógusai	Filmforgatókönyv dialógusai
Kérdő	42,5%	72%	44,5%	11%
Közlő	26,3%	7%	36%	30%
Felszólító	31,2%	21%	19,5%	26%

4. táblázat: A dialógusok tipizálása a nyitó szituáció beszédaktusa alapján

A táblázat adataiból jól látható, hogy a beszélt nyelvi dialógusok esetében legjellemzőbb a kérdéssel induló, ezt követi a kérést vagy felszólítást megfogalmazó akaratnyilvánítás, és harmadik helyen a közlést tartalmazó nyitó forduló áll. A tervezett dialógusokból álló Csehov drámák vizsgálata (Cs. Jónás 1999) ehhez képest más arányokat mutat; a közléssel induló beszédhelyzetek a második, az akaratnyilvánítással kezdődőek pedig csak a harmadik helyen állnak. Az orosz tankönyvi dialógusok vizsgálati eredményei (Klaudy 1974) Izarenkov (1981) beszélt nyelvi adataival mutatnak rokonságot, míg a csehovi drámák mutatói erősen összeesengenek egy filmforgatókönyv vizsgálatakor kapott adatokkal (Klaudy 1974). Ez a tény is a spontán és a tervezett dialógusok között várható különbséget támasztja alá.

A vizsgált dialógusokban a **kérdés beszédaktusával** induló dialógusok vizsgálatánál mindkét szövegtörzset megfigyelhetünk funkciótartó és funkcióváltó típusokat. A funkciótartó kérdések között főként a szemantikai és szintaktikai szabályok tükrében megkülönböztethetünk eldöntendő, választó, kiegészítendő és nyitott kérdéseket (Kiefer 1983), a vizsgálat során tapasztalt funkcióváltások pedig elsősorban a sugallt kérések, felszólítások, fatikus elemek, köszönéspótlások vagy attitűdváltások kifejezését szolgálják. A **funkciótartó** típusba tartozó eldöntendő kérdés során a hallgatónak két lehetőség közül kell választania, a válaszalmazó tehát mindössze két elemből, az igenlő és a tagadó feleletből épül fel. A két proposíció szemantikailag kizárja egymást. A választó kérdés megválaszolásához egy többelemű halmaz áll a hallgató rendelkezésére, választhatja

mindkét lehetőséget, akár egyidejűleg is, tehát a proposíciók nem zárják ki egymást. Ez a típus az eldöntendő kérdéssel csak szintaktikailag mutat rokonságot, a szemantika síkján lényeges a különbségük. A kiegészítendő kérdésre adható válaszlehetőségek tárháza sokkal nagyobb, mint az előző két esetben, de mégsem végtelen. A válaszalmaz tagjait szintaktikai és szemantikai szabályok határozzák meg, melyek a kérdőszó függvényében változnak. A válaszalmaz potenciálisan végtelen, de pragmatikailag az adott beszédhelyzet által meghatározott, vagyis véges. Mivel a társalgásokat általában információszükséglet hívja életre, e kérdéstípus előfordulása igen jelentős. A nyitott kérdés feleleteinek lehetősége potenciálisan szintén végtelen, melyet a pragmatikai tényezők valamelyest korlátoznak. A proposíciók azonban nem mutatnak grammatikai megszorítást, szerkezetük meghatározatlan, de jellemző rájuk bizonyos szemantikai kötöttség. Mivel nehezen megválaszolhatók, a társalgási nyelvben viszonylag ritkák, általában klisészerűek, kérdezőjük nem vár valódi választ, inkább diskurzusszervező szerepűek. A társalgási nyelv legjellemzőbb kérdéstípusa az eldöntendő kérdés, amely a hallgató számára a legegyszerűbb nyitó szekvenciát jelenti, és a privát kommunikációra jellemző konkrét kérdés gyakoriságával áll összefüggésben. A társalgási nyelv jellemzőit ismerve az eldöntendő kérdések magas előfordulásának okát abban is kereshetjük, hogy a hallgató szempontjából sokkal egyszerűbb egy eldöntendő kérdés megválaszolása, vagyis a beszélő itt is alkalmazza az udvariassági stratégiákat. A másik ok a közös háttértudás, hiszen az egymással közeli kapcsolatban álló embereknek jóval több előfeltevésük és elvárásuk van a potenciális válasszal kapcsolatban, mint az idegeneknek. Gyakran ezeket az elvárásokat építik be a beszélők a kérdés szekvenciájába, s ezért fordulhat elő, hogy a válasz mindkét kérdéstípusnak megfelelő információt tartalmaz. Ugyancsak diskurzusszervező az olyan kérdések funkciója, melyre a beszélő nem vár a hallgatótól választ, hiszen az eseményről csak ő rendelkezik a kért információval. Ezek a kérdések a beszédjog megtartásának legnyilvánvalóbb eszközei, hiszen az ilyen esetekben a szomszédsági pár második tagja is a beszélőhöz kapcsolódik. A funkciótartó kérdések arányát a kétféle dialógustípusban az 5. táblázat adatai szemléltetik. Ezekből jól látható a beszélt nyelvi eldöntendő és kiegészítendő, illetve a drámai viszontkérdések dominanciája.

Főtípus	Aránya a beszélt nyelvi dialógusokhoz	Aránya a drámai dialógusokhoz	Altípusok	Aránya a főtípushoz a beszélt nyelvben	Aránya a főtípushoz a drámákban
Kérdés	29,91%	45,77%	eldöntendő	45,35%	21,53%
			választó	3,76%	-
			kiegészítendő	37,39%	26,15%
			nyitott	6,98%	4,61%
			viszontkérdés	-	24,61%
			echokérdés	-	10,76%
			szónoki kérdés	-	12,3%

5. táblázat: A kérdés beszédaktusával induló dialógusok arányai a spontán és a tervezett párbeszédekben

A beszédaktusok vizsgálatában fontos szempont a **funkcióváltó** kérdések használata az egyes dialógustípusokban, melyek közvetett beszédaktusként jelennek meg a párbeszéd szövegeiben. Ebben az esetben az indirekt aktusok formailag és funkciójukat tekintve eltérést mutatnak, mivel a mondatfajtától eltérő propozícionális tartalmú kifejezést, egy másik illokúciós aktust használnak. A kérdő formájú beszédaktusok leggyakrabban sugallt kérést vagy felszólítást hordoznak, és gyakran állnak fatikus funkcióban is (pl. köszönéspótlások). Az ilyen beszédaktusok elsősorban a társalgási nyelvre jellemzőek, de a drámákban is megtalálhatók. Az alábbi példák a kérdéssel megfogalmazott közvetett beszédaktusok főbb típusait mutatják elsőként a spontán társalgásokban, majd a dráma nyelvében:

Kijelentő módú ige használata:

(26a) [3, 37]

A: Tényleg, *k i j ö s s z* velem *p é n t e k e n* az állomásra?

(26b) [A, 123]

BÓDOGNÉ *Mit nézege*se? *Csak n e m a k a r o d*, *hogy nézege*se?

Ható igével megfogalmazott felszólítás:

(27a) [1, 6]

A: *Szia! Te ebédelsz? M e l e g í t h e t e m a z e b é d e t ?*

(27b) [A, 130]

SACI *Hétezer difiért? Mért, mi csak úgy k i d o b h a t j u k a p é n z t a z a b l a k o n ?*

A **képesség meglétére** irányuló kérdés:

(28a) [10, 9]

A: (...) *E l t u d s z j ö n n i ?*

(28b) [A, 153]

VANDA *Dönci, te sokat utazol külföldre, n e m t u d n á l n e k e m m a r i j u á n á t s z e r e z n i ?*

Feltételes módú ige használata:

(29) [10, 15]

A: *Hát akkor szombaton olyan nyolc körül r á é r n é l ?*

A **közlés** beszédaktusával induló dialógusok aránya a spontán társalgásokban nagyobb, és általában valamilyen új információ közlését szolgálja. Emellett közvetett módon a kérés vagy a felszólítás helyett is állhat udvarias formában, melyre a tervezett szövegekben láthatunk több példát. Itt gyakori a közlések értékelő funkciója is. A közlés beszédaktusával induló dialógusok arányait a spontán és a tervezett szövegekben a 6. táblázat adatai szemléltetik.

Főtípus	Aránya a beszélt nyelvi dialógusokhoz	Aránya a drámai dialógusokhoz	Altípusok	Aránya a főtípushoz a beszélt nyelvben	Aránya a főtípushoz a drámákban
Közlés	54,47%	30,98%	új tény közlése	94,04%	68,18%
			kérés vagy felszólítás	3,45%	15,9%
			értékelés	1,48%	22,72%

6. táblázat: A közlés beszédaktusával induló dialógusok arányai a spontán és a tervezett párbeszédekben

A táblázatból jól látható, hogy a spontán szövegekhez képest a drámai dialógusokban még gyakoribb a közlés illokúciós tartalmának megjelenése, a sugallt kérdés, vagy felszólítás, melyet ilyenkor általában személytől elvonatkoztatva, beágyazott performatívum (Szili 2002) alkalmazásával fejez ki a beszélő. A beágyazott performatívum használatakor a kérdés szándékát jelölő ige módosult formában jelenik meg valamilyen modális igével, vagy egyéb (pl. *kell*, *akar*) segédigeszerű elemekkel. Ebben a dialógustípusban a kijelentő módú ige gyakran a direkt felszólításnál is nagyobb intenzitással fejez ki kategorikus parancsot, így a ható igével, feltételes móddal vagy ezek kombinációjával történő felszólítás is gyakori formája a lokúció és illokúció különválásának. A társalgási implikaturákban a felszólítás gyakori formája a múlt idejű kijelentés is. A közlés beszédaktusával induló, felszólítást tartalmazó dialógusok főbb típusai a spontán és a drámai szövegekben a következők:

Beágyazott performatívum (kell + infinitívusz):

(30a) [4, 29]

C: Le kell fertőtleníteni, nem mehet be semmi.

(30b) [A, 121]

BÓDOGNÉ Lindbergh, Lindbergh. Én is azt mondom. Nem kell folyton kijavítani engem.

Ható ige alkalmazása:

(31a) [3, 46]

B: *A Norbi volt, fél kettőkor végez. Na, akkor nem találkozunk holnap, úgyhogy holnap is ráérek, ha gondolod. Holnap e l m e h e t ü n k.*

(31b) [A, 199]

BÓDOG *Még m e g v á r h a t j á t o k a híradót. Szűcs úr? Maga is megy?*

A **ható ige és a feltételes mód** kombinációja:

(32a) [8, 27]

A: *Na akkor menjél átöltözni, utána s e g í t h e t s z !*

(32b) [A, 147]

BÓDOG *Pedig ünnepélyes alkalmakkor néha úgy s z i v a r o z g a t h a t n á l.*

A **felszólítás beszédaktusával** induló dialógusok a világ egy lehetséges állapotának létrehozására irányulnak, modális alapértékük tehát a másik félre vonatkozik, hisz a beszélő tőle várja a kívánt állapot megteremtését. Ez a megszólított főként egyes vagy többes szám második személyű, vagy többes szám első személyű alany lehet. A mondat általában emocionális jellegű, erősségét a szórend is befolyásolhatja, hiszen az elrekesztő szórend a kategorikus felszólításhoz hasonló intenzív jelleget ad a megnyilatkozásnak. A felszólítással induló beszédaktusok arányait a vizsgált korpuszokban a 7. táblázat adatai szemléltetik.

Főtípus	Aránya a beszélt nyelvi dialógusokhoz	Aránya a drámai dialógusokhoz	Altípusok		Aránya a főtípushoz a beszélt nyelvben	Aránya a főtípushoz a drámákban
Felszólítás	3,5%	23,23%	direkt felszólítás		44,06%	45,45%
			kategorikus parancs		3,38%	6,06%
			indirekt	előkészítő stratégia	22,03%	-
				javaslattevő forma	11,86%	27,27%
				beágyazott performatívum	8,47%	12,12%
				engedélykérés	3,38%	9,09%
				múlt idejű tényközlés	3,38%	-
				érzelmi lokúció	3,38%	-

7. táblázat: A felszólítás beszédaktusával induló dialógusok arányai a spontán és a tervezett párbeszédekben

A táblázat adataiból látható, hogy a direkt felszólítás, melyben a beszélő a felszólító módú ígét vagy annak funkcionális megfelelőit használja az illokúció kifejezésére a legközvetlenebb és leggyakoribb akaratnyilvánítási stratégia. Kevésbé udvarias jellege ellenére a spontán társalgásokban szereplő felszólító illokúciójú mondatok csaknem fele tartalmaz ilyen származtatott megnyilatkozási módot, mely főként a felnőtt-gyermek interakcióban jelenik meg. Az indirekt felszólítások gyakori kifejezési lehetősége a származtatott mód és az előkészítő stratégia (Szili 2002a), melyek közül az utóbbi a vizsgálat eredményei szerint a spontán társalgásokban is vezető szerepet tölt be. A származtatott mód közvetlenebb stratégia, melynek illokúciós erejét a megnyilatkozásban megjelenő grammatikai mód, leggyakrabban a felszólító mód határozza meg. Az illokúciós erőt emellett a felszólító mód funkcionális megfelelői, például a főnévi igenév, vagy némely elliptikus mondat szerkezet is képviselheti. Az előkészítő stratégia pedig azoknak a

konvencionálissá rögzült alakzatoknak az összefoglaló neve, melyek valójában a megnyilatkozó elutasítástól való félelmének bizonyítékai. A megnyilatkozó ellenőrizheti a megnyilatkozás befogadójának képességét, tesztelheti hajlandóságát, és érdeklődhet a megvalósítás lehetősége iránti is. A spontán dialógusokban harmadik helyen szerepel az a javaslattevő forma (Szili 2002a), mely a hallgató cselekvési képességére vagy szándékára kérdez rá konvencionálissá vált nyelvi formákkal, a drámákban pedig még nagyobb szerepe van a kérések kifejezése során. A drámai dialógusokban ezen kívül gyakori a beágyazott performatívum is, melyben a kérés szándékát jelölő ige módosult formában vagy segédigékkel együtt van jelen. A többi felszólítást vagy kérést kifejező beszédaktus, az engedélykérés, a kategorikus parancs, a múlt idejű kijelentés és a felkiáltással érzelmet kifejező lokúció egyenlő arányban alkotja az indirekt felszólítások csoportját. A felszólítás beszédaktusával induló dialógusok főbb típusait a következő spontán és drámai dialógusokból származó példák mutatják:

Származtatott mód felszólító módú igével vagy annak funkcionális megfelelőivel:

(33a) [9, 10]

B: *Mit süssünk? Találj ki valamit!*

(33b) [A, 124]

BÓDOG *Hozd ki a zakómat. Azt a csíkosat. Csak a zakómat kell felvennem. Bódogné kisiet a másik szobába, jobbra. De ne a kockásat hozd! A csíkosat!*

Előkészítő stratégia:

(34a) [10, 9]

A: (...) *El tudsz jönni?*

(34b) [A, 122]

VANDA *Egy vacak lámpát már fel lehetne szerelni oda a ház sarkára. Az ember csak botorkál!*

Beágyazott performatívum a kérés szándékát jelölő ige módosult formájával modális igével vagy más segédigeszerű elemekkel:

(35a) [16, 7]

A: *Csak kéne bele tenni egy kis trágát.*

(35b) [H, 397]

FÉRFI *Telefonálni kellene, talán Pistának ráérnének egy pillanatra, vagy Dénes...*

Javaslattevő forma:

(36a) [11, 16]

B: *Jó. Menj, tedd le a táskád, mert lemehetnénk a mamához. Nemrég hívott, azt mondta, süített valami finom sütit.*

(36b) [H, 400]

FÉRFI Gyermeki nyögéssel. *Te... ez a seb most jobban fáj, mint az előbb... mégiscsak... Ha itthon maradtál holnap... most szép ősz van... Ha itthon maradtál...*

Az elemzések során a vizsgált spontán és tervezett dialógusok beszédaktusai között az alábbi fő különbségeket lehet megállapítani:

- A spontán dialógusok kérdéssel induló beszédaktusai általában **sugallt kérést vagy felszólítást** hordoznak.
- A közlés beszédaktusa a spontán társalgásokban inkább **referenciális** funkcióban áll, míg a drámai dialógusokban **beágyazott performatívum** formájában kérést, felszólítást vagy értékelést fejez ki.
- Mindkét dialógustípusra jellemző a **származtatott móddal** kifejezett felszólítás, a közvetett beszédaktusok közül pedig a dráma nyelvén a **javaslattevő forma**, a spontán társalgásokban pedig az **előkészítő stratégia** a gyakoribb.

Összefoglalva az eddigieket, a vizsgált spontán és tervezett szövegek dialógusainak fordulói között a fordulók szerkezetére, a szomszédsági párokra, a közbeékelődő szövegrészekre és a beszédaktusokra vonatkozó elemzések alapján a következő főbb különbségeket lehet megfogalmazni:

- A fordulók szerkezetét tekintve a spontán szövegekben az **egy- és kétfokú**, a drámákban a **két- és háromfokú** dialógusok fordultak elő gyakrabban. A spontán szövegekben a **nyitott** dialógusok szerepeltek nagyobb arányban, míg a drámai szövegekben a **nyitott és a zárt** dialógustípusok egyenlő arányban fordultak elő.
- A dialógustípusok szekvenciális rendezettségére mindkét esetben a **kérdés–válasz** szoros pár volt a legjellemzőbb, de a spontán társalgásokban az **eldöntendő**, a drámai szövegekben a **kiegészítendő** kérdések aránya volt a nagyobb. A drámákban gyakoriak az **elutasító** jellegű válaszszekvenciák, szekvenciális rendezettségük azonban **változatosabb**.
- A **spontán** társalgásokra a **betét- és mellékszekvenciák** gyakoribb előfordulása jellemző. A kommunikatív **közbevetések** funkciója a kétféle dialógustípusban eltérő.
- A spontán beszélgetések mezoszintű szövegrészeinek témája **kifejtetlen**, a drámai szövegeké **kifejtett** formában van jelen. A spontán társalgások szövegrészei általában **nem kapcsolódnak** a megelőző és a követő fordulókhöz, míg a dráma szövegében ez a **kapcsolat** általában jelen van. A spontán társalgásokra inkább a **függő beszéd** alkalmazása a jellemző, míg a dráma szövegében gyakoriak az **egyenes beszédű narratívák**.
- A közvetett beszédaktusok közül a spontán társalgásokban az **előkészítő stratégia**, a dráma nyelvében pedig a **javaslattevő forma** a gyakoribb.

4.4. A dialógus mikroszintű elemei és azok makroszintű vonatkozásai

A dialógusok szövegvilágának két fő összetevője a szituációs és a nyelvi kontextus⁹³, melyek szoros összefüggésben állnak egymással és a szövegek két alapvető mikroszintű műveletével (Laczkó 2008). Az egyik ilyen tipikus, pragmatikai jelenséggént is

⁹³ A nyelvi kontextus fogalma alatt itt - a korábban (l. 80. o.) használt tágabb kontextus-értelmezéssel ellentétben - a megnyilatkozásban szereplő szavak nyelvi környezete, a szöveggörnyezet vagy szövegtér (kotextus) értendő (vö. Yule 1996: 21—2; Verschueren 1999: 104—6; Tátrai 2004).

értelmezhető műveleti forma a **deixis**, amely szerkezetileg egy entitás és egy névmás kapcsolataként jellemezhető, megkonstruálását pedig a kontextus irányítja. A deixis elsősorban a személyi viszonyok kialakításában, valamint az idő- és térvizonyok hálózatának megteremtésében játszik kiemelkedően fontos szerepet. Ezek a viszonyok általában nem választhatók el a megnyilatkozó és/vagy a befogadó által alkalmazott nézőpontoktól, ezért a deixis a nézőpont fogalmával is szoros összefüggést mutat. A fejezet első része a spontán társalgásokban és a drámai párbeszédekben alkalmazott nézőpontok, idő- és térvizonyok bemutatására törekszik, az elemzésekben pedig a fenti jelenségeknek a deixissel való kapcsolatára helyezi a hangsúlyt. A fejezet második része a másik mikroszintű művelettel, a **koreferenciával** foglalkozik, melynek megszerkesztésében a közvetlen nyelvi környezet (kontextus) játszik fontos szerepet. Az elemzések a koreferencia kidolgozott és sematikus fogalommal kifejezett (Tolcsvai Nagy 2006a) megjelenési módjait vizsgálják a két szövegtípusból vett példák segítségével, és arra is választ keresnek, hogy a két jelenség mely pontokon mutat szoros összefüggést, és a szövegtípológiai kutatásokban hogyan használható fel szövegtípológiai változóként.

4.4.1. A deixis

A deixis fogalma *deiktikos* 'mutatás' értelemben már az ógörög grammatikákban is megjelenik. Általános értelmezése szerint azokat a nyelvi lehetőségeket foglalja magában, melyek az egyes megnyilatkozások körülményeinek különböző aspektusaira vonatkoztathatók, a deiktikus nyelvi elemek pedig azok a formák, amelyek segítségével a nyelvhasználat kontextusára, annak bizonyos összetevőire lehet utalni (Lyons 1989; Levinson 1992; 1994). A deixis a kognitív nyelvészeti felfogásban Langacker (1987: 126; 1991: 91) nyomán olyan mikroszintű rámutatás, mely a kommunikáló felek által kialakított és értelmezett szövegvilágban érzékelhető dolgokra, személyekre, tér- és időviszonyokra, módokra és állapotokra, minőségekre és mennyiségekre (Tolcsvai Nagy 2001: 175—180), vagy egy másik szövegelemre utal, s az utalás során a külső dolgot a szövegvilágba beemelve annak feldolgozott részévé teszi. A deixis tehát olyan nyelvi művelet, mely során a beszélő úgy kapcsolja össze az utalt entitást a beszédhelyzettel, hogy a befogadó ahhoz mentálisan (lehetőleg a legkisebb mentális erőfeszítéssel) hozzáférhessen (Janssen 2002: 152). A fentiekből az is következik, hogy a deixis a beszélt nyelvi, dialogikus szövegek egyik legjellemzőbb utaló eszköze. A következő spontán társalgásokból és drámai szövegekből származó példákban megfigyelhető, hogy a dialogikus szövegek deiktikus

utalásaiban csak sematikus reprezentációról beszélhetünk, mert az egyes viszonyokat prototipikusan a mutató és a személyes névmások, kevésbé prototipikusan a határozószók vagy az egyéb lexikai és grammatikai eszközök jelölik:

(1) **Dolgokra és személyekre** vonatkozó deixisek:

(1a) [1, 14—6]

A: *Mi újság a suliban?*

B: *...helyesírás...*

A: *Na de e z hogy lehet?*

(1b) [A, 137]

BÓDOGNÉ Jön a tálakkal, leteszi. *Na, gyorsan, amíg meleg... Apa, neked ezt a szép szeletet... Döncikém... e z a tiéd...* Tálal, közben ő is a tévére pillant.

(1c) [3, 21—2]

A: *Hát ez egy nagyon jó iskola, ide én is szívesen járnék.*

B: *Hha, t e csak gondolod!*

(1d) [A, 120]

BÓDOG *Kicsoda?!*

BÓDOGNÉ *Ő! A lakónk! Lehet, hogy ő is éppen egy fajüldöző.*

(2) **Hely- és idődeixisek:**

(2a) [1, 3—5]

A: *Ebédre? Bablevest főztem meg palacsintát. Orsi nem jött veled?*

B: *De jött. Orsi, hol vagy?*

C: *Szia, anyu! Szia, i t t vagyok.*

(2b) [A, 124]

DÖNCI *Á, jól kinn álltam meg... – Gálaest Brüsszelből? Na, jól kifogtuk!*

Szerintem dög unalmas lesz. Anya?

BÓDOGNÉ Jön a másik szobából a csíkos zakóval. *Itt vagyok, itt vagyok! Szervusztok, puszi, puszi... Megpuszilják egymást.*

(2c) [4, 15—8]

C: *Tényleg nem fáj.*

B: *Neeem!*

C: *...most kezd egy kicsit...*

D: *Ja, most!*

(2d) [A, 149]

IMRUS *Most fognak indulni! Most! Figyeljete!*

DÖNCI *Ki van az számítva, csak semmi izgalom.*

(3) **Módokra és állapotokra** vonatkozó deixisek:

(3a) [4, 28—9]

A: *Az övé, hát! Figyelj, ezt meg tudja úgy emelni alulról... ki tudja tisztítani.*

C: *Le kell fertőtleníteni, nem mehet be semmi.*

(3b) [A, 192]

BÓDOG A telefonhoz megy, felkapja, és beül Szűcs tolószékébe. *Majd én megmondom nekik! A múlt héten egy fél napig pizsmogott vele itt egy kiállhatatlan alak! Így megcsinálni!*

(3c) [4, 99—100]

D: *Na jól van, akkor az Isten áldjon meg! Így is szép vagy!*

C: *Jó!*

(3d) [A, 173]

BÓDOG *Ha fáj a fejed, miért nem maradsz a másik szobában? Emberfihez. Kicsit fáj a feje, ledőlt és...*

VANDA *Megáll közöttük. Már nem fáj a fejem. Nézi Emberfit.*

IMRUS *A nővérenek. Még te hiányoztál ide éppen! És így!...*

(4) **Minőségekre és mennyiségekre** vonatkozó deixisek:

(4a) [2, 8—10]

B: *Anyád lehozta, átkötöm, mert így úgyse tudod meghordani, hogy ilyen...*

A: *Hát ja, mer' mindig ...*

B: *Fölcsúszik...*

(4b) [A, 116]

BÓDOGNÉ *Megint ez a bemondónő! Fántásztikus! Ilyen frizurával odaengedni! Felfújja az arcát, mintha utánozná.*

(4c) [13, 23—4]

A: *És akkor most mennyivel lógok?*

B: *Ennyivel.*

(4d) [A, 165]

SZÜCS *Gyorsan bekocsizik középre. Ez a locspocs is az úton. Ennyi eső! Csak ülök az ablaknál egész nap...*

BÓDOGNÉ *Leveszi Szücs válláról a plédet. Az ernyőt is, szomszéd úr...*

SZÜCS *Az ernyőt?! Ja, persze, tessék... Ó, összecsapogtettem a padlót...*

A párbeszédekben szereplő rámutatások feldolgozásakor a résztvevők folyamatosan észlelik az őket körülvevő környezet legfontosabb összetevőit (szereplők, tér, idő, cselekvések), melyek fokozatosan beépülnek a szöveg világába. A deixis alkalmazásával a beszélő egy nyelvi és egy vizuális reprezentáció között hoz létre kapcsolatot, melynek érvényessége az adott beszédhelyzetre és az adott szövegvilágra korlátozódik. A hallgató a korlátozott feltételek mellett dekódolja a létrehozott kapcsolatot, és megérti a rámutatást. Ezt segíti az is, hogy a deiktikus szerepben használt névmások sokféle viszony kifejezésére alkalmasak, ezért képesek a reprezentált elemet jól behatárolhatóvá tenni. Mivel e fejezet vizsgálati tárgya a deixis és nézőpont valamint a tér- és időviszonyok kapcsolata, a továbbiakban a deixisek fent felsorolt fajtái közül elsősorban a személy-, hely- és idődeixisekre koncentrálok.

A párbeszédekben szereplő rámutatás leggyakrabban **exoforikus** jellegű (Halliday—Hasan 1976; Tolcsvai Nagy 2001: 175—180), tehát a szövegen kívüli

elemekre utal, leggyakoribb formái pedig a **személy-, hely- és idődeixisek**. Az utalás mindig egy meghatározott nézőpontból, a deiktikus centrumból történik, alapvető eszközei általában a személyes és mutató névmások. A **személydeixisekben** szereplő mutató névmások közül a vizsgált szövegekben elsősorban az első és második személyű alakok fordultak elő, melyek funkciója nem tekinthető egyértelmű helyettesítésnek, mivel deiktikus jellegük miatt a beszélőre vagy a megszólítottra vonatkoznak, és a beszédhelyzet ismerete által válnak értelmezhetővé. Az ilyen párbeszédekben a beszélők az előzetesen ismert tér-idő kontinuumban tudják elhelyezni az adott névmások referensét. Az alábbi spontán és drámai párbeszédemből származó példák a személydeixis legjellemzőbb eseteire, a személyes névmásokkal kifejezett utalásokra hoznak példát:

(5a) [1, 10—1]

A: *Évi, t e eszel?*

B: *É n nem kérek, mert nekem szénhidrát ... ja nem, ma keményítő napom van. Akkor bablevest azt eszek, de palacsintát azt nem.*

(5b) [H, 382]

NŐ *Szenvedsz?! Ugyan! Mikor nem szenvedsz t e ?*

FÉRFI *T e szenvedsz, t e ! Mert kérek tőled valamit! Az már áldozat. Egy kicsit korábban hazajönni, itt lenni velem, a beteggel...*

NŐ *É n boldogan jövök, de t e...*

Az (5a-b) dialógusokban szereplő első személyű alakok (*én*) a beszélőre mutatnak, és arra a térbeli helyzetre, amit a beszélők a beszélés pillanatában elfoglalnak, a második személyű névmás (*te*) mindegyik esetben közelre, a megszólítottára mutat, a beszélőváltás során alkalmazkodva a nézőpont kiindulópontjának folyamatos megváltozásához.

Az exoforikus deixisek másik két jellemző típusáról, a **hely- és idődeixisről** a rámutatások idő- és térjelölésben betöltött szerepe miatt a következő (4.4.1.2.) fejezetben lesz részletesen szó.

Az exoforikus deixisekkel kapcsolatban még fontos megemlíteni az **autodeixis** és a **heterodeixis** (Bencze 1993: 44; Tolcsvai Nagy 2001: 178) közötti alapvető különbséget. Autodeixisről akkor beszélünk, ha a térbeli kijelölés a beszédeseemény konkrétan meghatározott terében, heterodeixisről pedig akkor, ha ez a rámutatás a valós tértől eltérő helyen, pl. televízió képernyőjén, fényképen, könyvben történik. Az autodeixisre láthatunk

példát a következő drámarészletben, ahol a rámutatás a beszédesemény valós terében, a szobában szereplő résztvevőkre (*haverok*) vonatkozik:

(6a) [A, 119]

BÓDOGNÉ: *Mindenesetre egyszerű ember. És ezek a haverok is, vagy kik... ezek is olyan egyszerűfélék.*

A (6b) példában viszont a heterodeixis lép működésbe, mert a mutató névmással kifejezett rámutatás (*ezek*) a televízió képernyőjén megjelenő emberekre vonatkozik:

(6b) [A, 152]

VANDA Nézi a tévét. *Na, ezek ott a híd alatt... ezek legalább nem törődnek semmivel.*

Az auto- és heterodeixis több ponton is kapcsolatba hozható a koreferenciával, ezért a téma a (4.4.3.) fejezetben kap részletes kifejtést.

Egyéb, elsősorban a részben vagy egészében előre megtervezett szövegtípusokban (pl. tudományos, publicisztikai szövegek) gyakran előfordul az **endoforikus** rámutatás is, amely a folyamatban lévő diskurzus egészére vagy annak egyes részeire utal. Ennek gyakori eszközei a **diskurzusdeixis**ként (Levinson 1983: 54, 85—94) használt **melléknévi vagy igenévi jelzők** (pl. *alábbi, következő, fenti*). Ezek a vizsgált dialógusok közül sem a spontán, sem a tervezett drámai szövegekre nem jellemzőek, helyettük a drámai szövegekben a hasonló funkcióban álló **közelre mutató névmások** (pl. *ez, ezek*) és a hozzájuk kapcsolódó **főnevek** töltik be ezt a szerepet, melyek a szöveg korábbi vagy későbbi részeire utalva, gyakran anaforikus vagy kataforikus utalásokkal kombinálódva válnak a diskurzusdeixis fontos eszközévé. A deixis jelensége ezen a ponton is szorosan összekapcsolódik a koreferencia kérdésével, ezért kapcsolatukról bővebben a (4.4.3.) fejezetben lesz szó.

A beszélt nyelvi és a drámai dialógusokban a műfaji és szövegtipológiai jellemzőkből adódóan viszonylag ritka az endoforikus utalás, ehelyett az (1-5) példákban is bemutatott mutató névmásokkal és határozószókkal kifejezett exoforikus idődeixisek vannak túlsúlyban, melyek legfontosabb szerepe a beszélőket körülvevő valódi világ és az általuk teremtett szövegvilág közötti közvetlen, érzékelésen alapuló kapcsolat megteremtése. Mivel a szövegtipológiai kutatásokban a deiktikus elemek előfordulási gyakorisága

szövegtipológiai változóként is értelmezhető (Tolcsvai Nagy 2006b), a vizsgált drámai dialógusokban viszonylag gyakran szereplő exoforikus jellegű deiktikus elemek jelenléte erősen hozzájárult ahhoz, hogy a fiktív szépirodalmi szöveg a hétköznapi társalgásokra jellemző nyelvhasználatot reprezentálja, s ezáltal a spontán társalgások szövegtipológiai jellemzőit is magán hordozza.

4.4.1.1. A deixis szerepe a nézőpont változatainak jelölésében

A szövegvilág egyik legfontosabb összetevője minden típusú szöveg esetében a **nézőpont**, vagyis az a helyzet, ahonnan a beszélő elvégzi az őt körülvevő szövegvilág eseményeinek feldolgozását. A dialogikus szövegekben az aktuális beszélő alapvetően a saját szemszögéből teremti meg és értelmezi a szövegvilágot, vagyis a szövegbeli deiktikus elemek szerveződése egocentrikus jellegű. A deiktikus centrum középpontja az origó (Bühler 1934), az „itt” és „most” helyzete, mely a szövegvilág tér- és időbeli viszonyaival is szoros összefüggést mutat. Ez a középpont két fontos összetevőből épül fel, melyek a következők:

- a kiindulópont, ahonnan minden dolog reprezentálódik
- a dolgok reprezentációja, amely a kiindulópontból való szemlélet eredményeképpen jön létre

A kiindulóponthoz képest történő reprezentációt általában a rámutatás különböző nyelvi elemei, a határozószók, az igekötők, bizonyos igepárok és a deiktikus viszonyok jelölik, így a deixis gyakran válik a nézőpont és a nézőponton belüli kiindulópont-változás jelölésének eszközévé. A kiindulópontnak több fajtája is megkülönböztethető (Tolcsvai Nagy 2001: 126), melyek kombinációi többféle nézőpont kialakulását eredményezhetik. A legfontosabb lehetséges variációk az alábbiak:

- A kiindulópont megegyezik a **semleges kiindulóponttal** (K): a (K) az E/1. személyű beszélő kiindulópontja, mely abban az értelemben semleges, hogy független a szöveg aktuális tér-idő rendszerétől.
- A kiindulópont megegyezik a **referenciális központtal** (R): az (R) az éppen beszélő kiindulópontja, melyben a beszélő lehet kifejtett vagy kifejtetlen formájú.

- A kiindulópont megegyezik a **tudatosság szubjektumával** (S): az (S) az a személy, aki felelős az információ propozicionális tartalmáért.

A párbeszédes szövegek mondataiban nemcsak a beszélő, hanem az egyéb résztvevők nézőpontja is érvényesülhet, így egy igen összetett nézőpontszerkezet jön létre, melyben különböző kiindulópontok működhetnek. A kiindulópont leggyakrabban a diskurzus egy adott, aktivált eleméhez, ritkábban az aktiválható elemek közül előhívható valamely referenshez köthető. A kiindulópont egyes esetekben kapcsolódhat a társalgás elején megnevezett új referenshez is (Langacker 1987). A párbeszédekben az egyes szám első és második személyű kiindulópont deiktikusan konceptualizálható, a harmadik személyű kiindulópont azonban ez nem minden esetben érvényes. A különböző kiindulópontok egyidejű érvényesülése különböző nézőpontok kialakulását eredményezi (Tolcsvai Nagy 2006b). A referenciális központ a mindenkor beszélő kiindulópontja, a „tudatosság szubjektuma” az információért felelős személy, a semleges kiindulópont pedig a mondatban szereplő valamely személy nézőpontja, melynek nincs feltétlenül köze a diskurzus fizikai világához (vö. Sanders—Spooren 1997). A dialógusok során a kommunikáló feleknek folyamatosan bele kell helyezkedniük egymás nézőpontjába, mely a fordulók váltakozásával együtt állandóan változik, ehhez pedig az ingerek aktív befogadására, feldolgozására és a hozzájuk való alkalmazkodás képességére van szükség.

A vizsgált szövegekben a nézőpontok többféle kombinációjára is találhatunk példát. A spontán társalgásokban leggyakoribb az az eset, amikor a **semleges kiindulópont egybeesik a referenciális központtal és a tudatosság szubjektumával** is. A következő példában a beszélő személye és a semleges kiindulópont egyaránt az anya, aki egyben az általa kimondott információ tartalmáért is felelős. Az R és az S az E/1. személyű igeragban reprezentálódik:

(7) [3, 59]

A: *Na jól van, megyek, csinálom a dolgom.*

A másik gyakori eset, melyben a **semleges kiindulópont különbözik a referenciális központtól és a tudatosság szubjektumától** is. Ezek a szövegben általában csak implicit formában jelennek meg, és csak néhány esetben válnak nyelviileg is jelöltté. Viszonylag ritka az olyan megnyilatkozás, amelyben a semleges kiindulópont és a tudatosság szubjektuma esik egybe, és ezektől eltér a referenciális központ, vagyis a beszélő

személye. A következő anya és lánya között folyó beszélgetésben mindhárom típusra találunk példát:

(8a) [3, 23—5]

A: *Jaj, a Lackó telefonált a táborból.*

B: *Na!*

A: *Nagyon jól érzi magát, négyen vannak egy szobában...*

(8b) [3, 26]

B: *Na, szegény, meghal a gép nélkül, gondolom.*

(8c) [3, 27]

A: *Dicséri a kaját is. Azt mondja, jobb, mint az iskolában.*

A (8a) példában a mondatbeli semleges kiindulópont az említett testvér, *Lackó* személye, a referenciális központ és a tudatosság szubjektuma pedig a beszélő maga, jelen esetben az anya, aki nyelvileg jelöletlen marad. Ugyanez a helyzet figyelhető meg a (8b) példában is annyi különbséggel, hogy a beszélő személye, s így az R és az S is a *gondolom* ige segítségével nyelvileg jelölt formában is reprezentálódik. A (8c)-ben pedig arra találunk példát, hogy a beszélő személye, vagyis az anya eltér a semleges kiindulóponttól és az információ felelőségétől is, mely jelen esetben a fent említett *Lackó* személye, akire a szövegben a beszélő az *azt mondja* főmondattal utal vissza.

Ezekhez hasonló esetek a drámai dialógusokban is megfigyelhetők, a fiktív szövegek miatt azonban itt még nagyobb hangsúly helyeződik a **tudatosság szubjektumának** kérdésére. A drámai párbeszédekben a megnyilatkozás tartalmáért és megszerkesztéséért felelős személy leggyakrabban maga a megnyilatkozó, aki vagy nyelvileg jelöletlen, vagy a spontán társalgásokhoz képest jóval gyakrabban jelölt formában van jelen, ezen kívül lehet a diskurzus nyelvileg mindig jelölt valamely más szereplője is. A következő drámai dialógusokból vett példák a fenti lehetőségeket mutatják be:

(9a) [A, 117]

BÓDOGNÉ *Vanda még nem jött haza...*

(9b) [A, 127]

DÖNCI *Sacinak mondom... azok a kék meg vörös abroszok, a Cinzano-reklám az utcán... a teraszokon... Róma! Nyár! Azok a színek!*

(9c) [A, 127]

SACI *Döncinek azt mondták, kilépett. Hogy rumlizott valakivel, vagy micsoda...*

A (9a) példában a tudatosság szubjektuma az anya (*Bódogné*) nyelvileg jelöletlen formában szerepel, személye csak a megnyilatkozást bevezető névből derül ki, míg a (9b)-ben a megnyilatkozó (*Dönci*), aki egyben a tudatosság szubjektuma is, az E/1. személyű igei személyraggal (*mondom*) nyelvileg is jelöli mondanivalóját. A (9c) példa megnyilatkozója az egyik szereplő (*Saci*), a tudatosság szubjektuma azonban áttevődik a T/3. személyű igei személyraggal (*azt mondták*) jelölt személyekre, Vanda munkaadóira.

A drámára jellemző beágyazott diskurzusok megnyilatkozójának kérdése azonban a fenti példákhoz képest is jóval bonyolultabb, hiszen az egyes megnyilatkozásokhoz beágyazott résztvevői szerepek kapcsolódnak. Ennek értelmében másodlagos vagy akár harmadlagos perspektivizációról⁹⁴ is beszélhetünk, hiszen a példákban nem a szereplők, vagy a szereplők által utalt személyek, hanem elsődlegesen a szerző lesz a tudatosság szubjektuma, a beágyazott megnyilatkozók, vagyis a szereplők nevével jelölt személyek (*Bódogné*, *Dönci*, *Saci*) csak másodlagosan, az általuk idézett megnyilatkozók pedig csupán harmadlagosan válnak azzá.

A drámai dialógusokkal kapcsolatban ezért fontos kitérni a **perspektivizáció** (Sanders—Spooren 1997: 86—95) kérdésére, melynek során az aktuális beszélő a közölt információért valaki mást tesz meg felelősnek. A megnyilatkozások propozicionális tartalmáért vállalt felelősség így áttevődik a tudatosság szubjektumáról az aktuálisan megszólaltatott szereplőre, vagyis a perspektivizáció folyamán az író átruházza a közölni szándékozott információk értékelését és érvényességét az általa megszólaltatott megnyilatkozóra. A perspektivizáció a drámai dialógusok mindegyikének egyik legfőbb jellemzője. Bár a perspektivizáció jelenségével néha a spontán társalgásokban is találkozhatunk (vö. 9c), az ilyen típusú megnyilatkozásokra inkább a szubjektivizáció jelensége jellemző.

⁹⁴ A másodlagos perspektivizáció fogalmára l. még Csontos—Tátrai 2008: 87.

A **szubjektivizáció** „az aktuális beszélőnek arról a felelősségvállalásáról szól, amely az elmondott információ értékelését vagy érvényességét érinti” (Sanders—Spooren 1997: 86). A következő részletek a szubjektivizáció lehetséges módjait mutatják, melyekre a spontán beszélgetésekben sok példát találunk:

(10a) [2, 27]

A: *Szerintem, vissza akar kerülni a csapatba, mert mostanában nem játszott a Laci.*

(10b) [13, 25]

A: *Na, jól van, azt hiszem, elmegyek. Átmegyek a szomszédba, őket is régen láttam, majd jövők.*

(10c) [2, 15]

A: *Tegnap azért nem gondoltam, hogy ilyen rossz idő lesz. Reggel kinéztem az ablakon, mondom elmegyek, futok egy jót. Úgy döntöttem, futok ma 8 kilométert, de hát... de hát futok 3 kilométer óta, azt még mindig fázik a kezem. Mondom, nem futok többet, mert teljesen átfagyok.*

A (13a–b) példákban a *szerintem* és az *azt hiszem* ígés szerkezetekkel a beszélő személy nyelvileg is megfogalmazza, hogy a közölt információért való felelősség hozzá kötődik. A (13c)-ben egy fordulóban többször is megfigyelhető (*mondom*), hogy a szubjektivitás kifejezése a megnyilatkozóhoz kapcsolódik. Ez a típusú szubjektivizáció fordult elő leggyakrabban a spontán beszélgetésekben.

A nézőpont jelölésének fenti módjai mellett a spontán megnyilatkozások a közlés módjában is különböznek a drámai dialógusoktól (Boronkai 2006d). A hétköznapi párbeszéd legjellemzőbb közlésmódja az **egyenes beszéd**, melyben a semleges kiindulópont a beszélő személye, a referenciális központot az ő tér- és időbeli pozíciója jelöli ki, és ő a felelős a közölt információ propozicionális tartalmáért is. Erre láthatunk példát a következő spontán dialógusban, mely a nagymama és az unokája között zajlik le:

(11a) [2, 1—2]

A: *Helló! Anyu hol van?*

B: *Fodrásznál.*

Ehhez képest ritkábban, de a spontán szövegekben szintén megfigyelhető a **függő beszéd** is, melyben a megnyilatkozó csak a propozicionális tartalomra figyel, az eredeti formára nem. Ezt mutatja a szintén a fenti társalgásból származó alábbi dialógus is:

(11b) [2, 17—8]

A: *Apu mikor jön haza... nem tudod?*

B: *Nem tudom, édesem. Mikor elment, akkor azt mondta, hogy 5 óra körül.*

A spontán társalgások narratív jellegű részeinek⁹⁵ jellemző sajátos formája az **egyenes és függő beszéd** folyamatos **váltogatása**, mely együtt jár a szubjektivizáció és a perspektivizáció állandó váltakozásával is. A beszélt nyelvi mintában szereplő történetmesélő részek szinte kivétel nélkül ezt a szövegszerkesztési eljárást alkalmazzák, így jól követhető bennük egy fordulón belül is a nézőpontok folyamatos változása. Erre láthatunk példát a következő monologikus részletben, melyben a lány meséli el szüleinek az üveggel folytatott beszélgetését:

(11c) [14, 1]

A: (...) *És akkor kérdezte hogy ... vagyis hát mondta, hogy az ilyen akváriumoknál, hogy a vezeték kilógjon, ahhoz így le szokták vágni a sarkát. Hát mondom, nekem madárpókhoz kellene, nem éppen vezetéket kiengedni rajta. Aztán mondta, hogy mérjem le a pontos méreteit az akváriumnak, és akkor ööö... úgy levágja a sarkait, hogy a pók se tudjon kijönni, de viszont levegőt is kapjon rajta. Ja! És akkor végül is bevittük az akváriumot, biztos, ami fix!*

A (11c) szövegben mondatról-mondatra változik a perspektíva, a referenciális központot a történetet elmesélő személy helyzete jelöli ki, a tudatosság szubjektuma azonban folyamatosan áthelyeződik arra a személyre, akit a főmondat utalása kijelölt. A tudatosság szubjektumának állandó áttevődése miatt a közölt információért az egyik mondatban az aktuális beszélő, a másokban az általa említett másik szereplő tartozik felelősséggel. Az egyes mondatok aktuális nézőpontjait a váltakozó igei személyragok jelölik, így nincs

⁹⁵ A témáról bővebben és más szempontból a 4.3.4. *A mezoszintű szövegrészek* c. fejezetben esett szó.

szükség a deiktikus elemként szolgáló E/3. és E/1. személyű személyes névmások használatára sem.

A **szabad függő beszéd**, más néven átélt beszéd a függő beszédhez hasonlít, de a hagyományos felfogás szerint általában elmarad belőle az idézést bevezető főmondat vagy a kijelentést jelölő ige, és nem épül bele a narratív mondatokba szintaktikailag, emiatt gyakran hiányzik belőle a tudatosság szubjektumának jelölése is (Tátrai 2005: 223). Ebben az esetben a referenciális központ csak részben tevődik át, és a tájékozódás centrumát általában az aktuális és a beágyazott megnyilatkozó személye, helye és ideje együttesen jelöli ki. Azokra a szabad függő beszédű idézetekre, melyek nem tartalmazznak idéző mondatot, a metapragmatikai tudatosság alacsony foka jellemző, így ez a forma kívánja meg a legkisebb mentális erőfeszítést a megnyilatkozótól, és a legnagyobbat a befogadótól. Ez lehet az oka annak is, hogy a szabad függő beszéd alkalmazására a spontán társalgásokban számos példát találhatunk. Ez a közlésmód jellemző az alábbi párbeszédre is:

(12) [3, 27—9]

A: *Dicséri a kaját is. Azt mondja, jobb, mint az iskolában.*

B: *Hha!*

A: *Vitorlázni is elementek.*

A (12) példa aktuális megnyilatkozója az anya, aki a fiával folytatott telefonbeszélgetést idézi fel, az első fordulóban függő, a másodikban szabad függő beszédben. A tájékozódás centruma továbbra is az anya személye, a tudatosság szubjektuma azonban az idézet propozicionális tartalmának erejére áttérjed a fiúra. Az anya második megnyilatkozására (*Vitorlázni is elementek*) alacsony metapragmatikai tudatosság jellemző, hiszen itt már nyelvtanilag nincs jelölve a felidézett megnyilatkozó kiléte. Az idézés e formája a megnyilatkozótól minimális, a befogadótól nagyobb mentális erőfeszítést követel.

A fenti variációkhoz hasonlóan a szépirodalmi művek szereplőinek megszólaltatására az író hagyományosan három beszédmód közül is választhat. A drámákban az egyenes, a függő és ritkábban a szabad függő beszéd a megnyilatkozások visszaadásának három legalapvetőbb formája (Kocsány 1996). A dráma egyik legjellemzőbb közlésmódja az **egyenes beszédmód** alkalmazása, melynek egységnyi elemeiből épül fel a drámai mű struktúrája. Ez a közlésmód olyan kognitív eljárást igényel az írótól, melyben folyamatosan változtatnia kell az elbeszélői nézőpontra és a szöveg kronotopológiai

jellemzőin (Bahtyin 1986). Ezt szemlélteti a következő, drámai szövegből származó példa is:

(13) [A, 146]

BÓDOG (...) *Hol a szivarosdobozom? Imrus, nincs ott melletted?*

IMRUS Türelmetlenül. *Nincs, itt nincs...*

BÓDOG (...) Meglátja a szivarosdobozt a komódon. *Anyá, add ide a szivarosdobozomat!*

A (13) példában jól látható, ahogy a térbeli nézőpont a beszélőváltással együtt változik, és minden beszélő a saját térbeli nézőpontját érvényesíti. Ez biztosítja a drámai mű viszonyrendszerének felépülését, vagyis a perspektíva folyamatos változása alakítja át az írói narrációt dialogizált narrációvá.

A drámai szövegek gyakori jellemzője az idézetként beágyazódó nyelvi reprezentációk megjelenése. Ilyenkor a megnyilatkozó általában referenciális kapcsolatot hoz létre saját szövege és a felidézett diskurzus között, mely biztosítja az idézet hitelességét. A drámában gyakran előfordul, hogy az egyenes beszédet a szó szerinti idézés eszközeként is felhasználja az író. Ezt az idéző mondattal bevezetett kötött idézési formát egyenes idézésnek nevezzük⁹⁶. Ilyenkor az egyik szereplő közvetlenül, szó szerint idézi fel egy másik személy szavait, ezért a referenciális központ az idézés befejezéséig teljesen áttevődik az idézett személyre, és az ő pozíciója jelöli ki a tájékozódási középpontot is. Az egyenes idézés együtt jár a tudatosság szubjektumának teljes áthelyeződésével, vagyis az ilyen szövegekben az információ propozicionális tartalmáért nem az aktuális, hanem a felidézett megnyilatkozó lesz a felelős. Ebből következik az is, hogy az egyenes idézés a perspektivitáció egyik tipikus formája. Az egyenes idézésre – a függő idézéshez hasonlóan – nagyfokú metapragmatikai tudatosság is jellemző, melynek nyelvi jelölői az idézet tényét explicitte tevő bevezető mondatok. Minél kifejtettebbek az idézést jelölő mondatok, annál nagyobb a metapragmatikai tudatosság, így annál nagyobb az idézéshez, és annál kisebb a megértéshez szükséges mentális erőfeszítés mértéke (Csontos—Tátrai 2008: 82—88, 94—5). A fentiekre látható példa a következő párbeszédben:

⁹⁶ A beszédmódokhoz hasonlóan az idézésben is megkülönböztethetünk egyenes, függő és szabad függő idézést. A témáról bővebben funkcionális kognitív pragmatikai keretben l. Csontos—Tátrai 2008.

(14) [A, 119]

BÓDOG (...) *Apám megkínált, és azt mondta: „Fiam, tizennyolc éves lettél, és...”*

BÓDOGNÉ *És?*

BÓDOG *Türelmetlenül. Mit tudom én már, hogy mit mondott?! Negyvenhárom éve!*

A (14) példában az idéző forma, vagyis az idézetet bevezető mondat („*Apám megkínált, és azt mondta*”) a szóbeli közlésben is nyilvánvalóvá teszi az idézés tényét, s ezáltal azt is, hogy az idézés tartama alatt a tudatosság szubjektuma az idézett szereplőre, jelen esetben a beszélő édesapjára helyeződik át. A szó szerinti idézés másik változatának, a „szabad egyenes beszédnek” (Tátrai 2005: 222) is nevezhető formának fő jellemzője éppen az idéző mondat elhagyása. Itt az idézés ténye csak abban az esetben egyértelmű, ha a drámai mű nem színpadi előadásban, hanem olvasott szöveggént kerül a befogadóhoz. Ekkor a különböző írásjelek, a gondolatjel, a kettőspont, vagy a példában is szereplő idézőjel egyértelművé teszik, hogy a közölt információ propozicionális tartalmáért nem az aktuális beszélő, hanem az idézett szereplő a felelős. Erre szolgáltat példát a következő drámai párbeszéd:

(15) [H, 396]

FÉRFI (...) *A faluban is az lenne a lényeg: a csend, a visszavonultság, az elmélyülés... Az élet valósága... A víz... a nagy vizek... „Nekem csak ez jutott, a hangtalan jelenlét az idők nagyvize felett...”*

Beleborzong. A fák! A madarak...

NŐ *A kalitkára mutat. Itt vannak neked a madarak.*

Az előbeszéd másik kötött idézési módja a **függő beszéd**, mely során a történetben elhangzó szövegek szintaktikailag illeszkednek a narratív szövegbe, a narrációban megjelenő beszéd az eredetijéhez képest pedig grammatikai változásokon megy keresztül. Ebben a formában a megnyilatkozó csak a felidézett diskurzus propozicionális tartalmának közvetítésére törekszik, és nem célja a szöveg szó szerinti visszaadása. Ebben az esetben az aktuális megnyilatkozó a referenciális központot magánál tartja, és a tájékozási középpontot is az ő személye jelöli ki. Ezzel szemben a tudatosság szubjektuma áthelyeződik a felidézett diskurzus megnyilatkozójára, akire az idézetet bevezető

főmondatban történik utalás. Ez az áthelyezés azonban csak az idézet propozicionális tartalmára érvényes, formájára nem. A függő idézés (Csontos—Tátrai 2008: 88—89) az elbeszélő szövegek, novellák, regények sajátja, de gyakran megjelenik a drámai művekben is egy az adott párbeszédet megelőző dialógus megnyilatkozásainak felidézését szolgálva. A korábbi párbeszéd résztvevői általában a felidézőkön kívüli személyek, de a beszélők a saját korábbi mondataik beemelésével is megteremthetik a szövegek közötti párbeszédet. Erre a két esetre hoz példát az alábbi két dialógus is:

(16a) [A, 171]

DÖNCI *Nem detektív, csak a barátja!*

SACI *De, igenis, azt mondtá, ő a detektív!*

(16b) [A, 147]

BÓDOGNÉ *Óvatosan. Azt mondtad, ma este megkínálok, mert...*

BÓDOG *Soha nem mondtam, hogy megkínálok szivarral.*

A (16a) példa aktuális megnyilatkozója Saci, a felidézett szöveg pedig a televízióban nézett film egyik szereplőjéhez kapcsolódik, akire az idézetet bevezető főmondat (*Azt mondtá*) utal. Lehetséges eredeti formája (*Én a detektív vagyok*) az aktuális beszélő szempontjából értelmeződik, ezért grammatikai változáson megy át (*Ő a detektív*). Mindezekből az is következik, hogy a tudatosság szubjektuma az idézet erejéig a felidézett szöveg megnyilatkozójára tevődik át, azonban csak szövegének propozicionális tartalmára vonatkozik, eredeti formájára nem. Ugyanez mondható el a (16b)-ről is, azzal a különbséggel, hogy a felidézett szöveg nem egy harmadik személyhez, hanem a diskurzus egyik megnyilatkozójához kapcsolódik. Az idézést bevezető mondatok megléte miatt mindkét szövegre jellemző a metapragmatikai tudatosság, az idézés tényének felismerése nem kíván különösebben nagy mentális erőfeszítést a befogadóktól.

A **szabad függő beszéd** a drámai dialógusokban viszonylag ritkán jelenik meg, akkor is inkább más közlésmódokkal kombinált módon. A (17) példa a függő és a szabad függő beszéd alkalmazását mutatja a drámai dialógusban, és arra hoz példát, hogy az újabb kutatások szerint (Kocsány 1996) a szabad függő beszéd nemcsak a fenti jellemzőkön, hanem a referenciális központ összetettségén is alapulhat.

(17) [H, 380]

NŐ Türelmesen. *Akkor kelj fel. A kórházban is mondták, hogy most már felkelhetsz.*

FÉRFI *Azt mondták, lábadoznom kell. Ha felkelek, az nem lábadozás.*

Ha felkelek, kimegyek az utcára. Kimegyek és telefonálok.

A (17) példa első és második megnyilatkozásában egyaránt megfigyelhető a bevezető főmondat (*A kórházban is mondták*, ill. *Azt mondták*), mely kijelöli a tudatosság szubjektumát (*ők 'orvosok'*), a referenciális központ megváltozását, vagyis az aktuális megnyilatkozók nézőpontjához való alkalmazkodást pedig több helyen nyelvi is jelöli (*most*, *felkelhetsz*, *lábadoznom*). Az első megnyilatkozás a bevezető főmondat megléte ellenére azonban szabad függő beszédként is értelmezhető, hiszen az időviszonyokra utaló deiktikus elem (*most*) a szereplő jelen idejére utal, abból indul ki. A szabad függő idézés funkcionális értelmezésében fogalomkörébe beletartozhatnak azok az idézési módok is, melyek különböznek ugyan a fenti példától, de az egyenes és a függő beszédétől eltérő stratégiákat alkalmaznak (Csontos—Tátrai 2008: 89—90).

Az egyes közlésmódok jellemző használata mellett a fenti példák azt is jól mutatták, hogy az egyes nézőpontok és beszéd módok egyidejűleg, párhuzamosan és egymással váltakozva is érvényesülnek a beszélt nyelvi és a drámai dialógusokban. Ezeket a viszonyokat olyan mikroszinten kifejtett, de makroszinten ható nyelvi elemek hordozzák, mint a határozószók és az igekötők, bizonyos igék, igepárok és a különböző deiktikus viszonyok, melyeket az integrált beszélő/hallgató (Herrmann 1995) mentális műveletei segítségével képes interpretálni. A **deixis** tehát nagyon fontos szerepet játszik a dialógusok összetett nézőpontviszonyainak jelölésében is. A következő párbeszédben arra láthatunk példát, hogy a spontán társalgásokra jellemző összetett nézőpontviszonyokat, a nézőpont fordulóról-fordulóra történő változását különböző deiktikus elemek jelölik:

(18) [1, 1—6]

A: *Szia! Már itthon vagy?*

B: *Aha! Most elértem ezt a buszt. De figyelj, sietek, mert mennem kell a nagyihoz. Mi van ebédre?*

A: *Ebédre? Bablevest főztem meg palacsintát. Orsi nem jött veled?*

B: *De jött. Orsi, hol vagy?*

C: *Szia, anyu! Szia, itt vagyok.*

A: *Szia! Te ebédelsz? Melegíthetem az ebédet?*

A (18) példa hat fordulóból álló párbeszédében három nézőpont is érvényesül, az anya beszélget az iskolából hazatérő lányával, s a beszélgetésbe később a másik lány is bekapcsolódik. Az ágensek nézőpontjának fő kifejezőeszközei a hely, és időhatározósók (*ittthon, már, most*), az irányt kifejező igék megfelelő alakjai (*mennem, jött*), a névmási határozósók (*veled*), a névmások (*itt, ezt, te*) és az igeragozás (*vagy, vagyok*).

A spontán szövegekhez hasonlóan a drámai párbeszédekben is jól megfigyelhető a perspektíva folyamatos változása, és jelen vannak a nézőpontváltozás nyelvi kifejezőeszközei is. Ezt mutatja a következő, drámából származó dialógus is:

(19) [H, 382]

FÉRFI *Biztosan lázam van.*

NŐ *Hát akkor tedd be a hőmérőt, és mérd meg.*

FÉRFI *Már régen ideadhatta volna. Ahogy azt a hőmérőt rázod!*

A (19) példában az ágensek egy térben és időben vannak, nézőpontjuk mégsem azonos. Az első mondatban a referenciális központ és a tudatosság szubjektuma egybeesik, a következő mondatban pedig a másik beszélőhöz kapcsolódó kiindulópont kidolgozása, majd a fő téma (a *hőmérő*) bevezetése figyelhető meg. Mindketten erre a tárgyra utalnak megnyilatkozásaikban, először és a forduló végén explicit módon kifejtett köznévi, majd bennfoglalt Ø formával, mert az *ideadhatta* tárgyas személyragozása a szekvenciaváltás ellenére is pontosan referál az implikált fogalomra. A térbeli pozícióhoz kapcsolódó nézőpontváltozás kifejezőeszköze a központi igéhez (*ad*) kapcsolódó igekötő (*ide*).

Összefoglalva a fenti elemzések eredményeit elmondható, hogy a deiktikus elemeknek a spontán és a drámai dialógusokban egyaránt nagy szerepe van a nézőpontok különböző kombinációinak kifejezésében. A vizsgált szövegek alapján a spontán és a drámai dialógusok főbb jellemzőit a nézőpont és a deixis szempontjából az alábbiakban foglalhatjuk össze:

- A spontán társalgásokban a megnyilatkozó személye gyakran megegyezik a **tudatosság szubjektumával**, míg a drámai művek beágyazott diskurzusaira leginkább a **tudatosság szubjektumának áthelyezése** jellemző.

- A spontán társalgásokra a **szubjektívizáció**, a drámai dialógusokra a **perspektívizáció** jellemző.
- A spontán társalgásokban leggyakrabban az **igei személyragok** használatosak a nézőpontok lehetséges variációinak jelölésére, a **személyes névmások** pedig jóval ritkábban fordulnak elő deiktikus funkcióban, mint a drámai dialógusokban.
- A beszélt nyelvre az **egyenes beszéd** és a **szabad függő idézés**, a történetmesélésben pedig az egyenes és a függő beszéd kombinációjának használata a legjellemzőbb, míg a dráma nyelvében gyakrabban találkozhatunk a **függő beszéd** alkalmazásával.

4.4.1.2. A deixis szerepe a tér- és időbeli viszonyok reprezentálásában

A nézőpont mellett a szövegvilág másik fontos összetevője a **tér** és az **idő** jelölése, melyet mikroszinten szintén a deixis különböző nyelvi elemei fejeznek ki. A téri és időbeli viszonyok folyamatos változásának jelölése alapvető elem a nyelvi reprezentációk metaforikus rendszerében (Lakoff 1987), mely a dialógusban mindig a beszélő nézőpontjának megfelelő viszonyokban realizálódik, és egymással szoros összefüggésben járul hozzá a szövegvilág létrehozásához és értelmezéséhez. A térbeli kiindulópont (l. 8. táblázat) a dialógusok beszélőváltásával együtt változik, nyelvi reprezentálói pedig a sematikus (pl. igekötők, határozószók, személyes névmások) és a kidolgozott (pl. főnév) fogalommal kifejezett elemek, melyek vonatkozásait mindig a deiktikus centrumhoz viszonyítva értelmezzük. Ez azt jelenti, hogy a diskurzusok deiktikus nyelvi elemei egocentrikus módon szerveződnek, vagyis a középponti személyhez és annak társadalmi státuszához viszonyítjuk a szövegvilág egyéb résztvevőit, a középponti helyhez a többi elem térbeli elrendeződését, és a középponti időhöz a diskurzus eseményeinek tényleges idejét. Ezért a folyamatos tér- és időkijelölés a dialógusok állandó eleme, hiszen a fordulók váltásakor a viszonyítási pont is állandóan változik, vagyis az egyes kijelölések hatóköre korlátozott.

Bühler (1934)	Levinson (1983)
a mindenkori beszélő („én” - ego)	a középponti személy (beszélő)
	társadalmi középpont (a beszélő státusza és rangja)
a beszélés helye („itt” – hic)	a középponti hely (ahol a beszélő a beszéd alatt tartózkodik)
a beszélés ideje („most” – nunc)	a középponti idő (a beszélő beszédének az ideje)

8. táblázat: A referenciális központ (térbeli kiindulópont) modelljei

A dialogikus szövegek **tér- és idő kijelölése** mikroszintű elemek segítségével történik, melyek hozzájárulnak a teljes szöveg értelemszerkezetének és koherenciájának kialakításához is. Mivel a deixis legjellemzőbb eszköze a mutató névmás⁹⁷, a mutató névmások legalapvetőbb funkciója pedig a térjelölés (Laczkó 2008), a deixisnek kiemelkedő szerepe van a párbeszéd tér- és időviszonyainak reprezentálásában.

A spontán és a tervezett dialógusok jellemző eleme a **névmásokkal** történő rámutatás, mely az exoforikus **hely- és idődeixisek** kifejezőeszközeként általában az elhelyezés (prototipikusan: *itt, ott*) vagy az irányadás (prototipikusan: *ide, oda, innen, onnan*) szerepét tölti be, és irányultsága a hallgató számára gyakran más forrásokból is kiegészíthető (Vater 1991: 46). Ezek a diskurzus világán kívüli külső források lehetnek különféle mozgásokkal, általában a tekintet irányításával, az arc és a kéz mozdulataival kapcsolatos kinezikus jelek, vagy a szöveg szemléltetését szolgáló gesztus metronómok⁹⁸. A névmások használatára láthatunk jellemző példákat a hely- és idődeixisek kifejezésében az alábbi spontán és tervezett szövegekből való példákban:

(20) Elhelyezés:

(20a) [8, 9—10]

A: *És nem osztályozta le? Vagy i t t nincs ilyen osztályzás?*

B: *De van, csak még nincs meg az ellenőrzőm.*

⁹⁷ Ez az értelmezői keret a főnévi, melléknévi és számnévi mutató névmás mellett a mutató névmások kategóriájába tartozónak tekinti a hely-, idő- és módhatározószókat helyettesítő mutató névmásokat (*itt, ott, ide, oda, innen, onnan, ekkor, akkor, így, úgy*), más néven névmási határozószókat is (Laczkó 2008).

⁹⁸ A *gesztus metronóm* a szöveg szemléltetésére szolgáló nonverbális eszközök összefoglaló neve, fajtái: rámutatás (tárgy kiemelése), iránymutatás (tárgy téri viszonyok közé helyezése), kinetográf (mozgás leképezése), piktográf (képmás, körvonal rajzolása) (Buda—László 1981).

(20b) [H, 389]

FÉRFI (...) *Ott az adjunktus szobájában néztem a belgyógyászati könyvben. Magyaráz, mutogatja. Van eset, amikor egészen hátrakunkorodik. Bekúszik alattomosan a belek alá, be egészen hátra. Ilyen alakban. Ujját begörbíti, mutatja.*

(21) **Irányadás:**

(21a) [12, 9—11]

A: *Az igen! És kap valamilyen bizonyítványt?*

B: *Kap. Ilyen oklevelet. Számítógép kezelőit.*

A: *O d a én is jártam.*

(21b) [H, 391]

FÉRFI Nyöszörögve. *Sétálnom kellene egy kicsit. Add i d e a papucsomat.*

A hely- és idődeixisekkel kapcsolatban fontos megjegyezni, hogy a spontán szövegekben csak ritkán fordul elő a nyelvileg kifejtő rámutatás, melyben a mutató névmás értelmezését részben elvégzi a vele egy főnévi csoportba tartozó főnév, és csak a rámutatás iránya marad kérdéses. Sokkal gyakoribb a teljesen kifejtetlen változat, melyben a résztvevőknek más forrásokból (gesztusok, tekintet) kell kikövetkeztetniük a rámutatás tárgyát és irányát. Erre láthatunk példát a következő megnyilatkozásban:

(22) [4, 20]

D: *Na, de e z nagyon szép, édesem, de...*

Fontos megjegyezni azt is, hogy a névmásokkal történő utalás teljes mértékben általában csak a konkrét beszédhelyzet szereplőinek, valamint tér- és időviszonyainak ismeretében válik értelmezhetővé. Ez figyelhető meg a következő, spontán szövegekből származó példákban, ahol a névmások (*most, oda, ide*) jelentése csak a beszélgetés kontextusának ismeretében értelmezhető:

(23a) [1, 10—2]

A: *Évi, te eszel?*

B: *Én nem kérek, mert nekem szénhidrát ... ja nem, ma keményítő napom van.
Akkor bablevest azt eszek, de palacsintát azt nem.*

A: *És m o s t mész is, vagy mi?*

(23b) [4, 22]

D: *Ha o d a drágám, be fog rakódni a rittyó, ... már bocsánat...*

(23c) [4, 58—61]

D: *És Livike, a szem... szemöldökbe való? Az is van?*

C: *Azt i d e rakják!*

A: *Azt majd a fiúja rakat!*

D: *I d e i d e ? Nyelvedet dugd ki! Na jól van, nyelvben nincs még.*

A (23a–b) példában szereplő *most* és *oda* jelentése a szövegben lévő elemekből nem fejthető meg, csak a beszédhelyzet viszonyainak ismerete alapján válik értelmezhetővé. A (23c)-ben megjelenő *ide* névmás vonatkozásának megértését pedig a megnyilatkozás későbbi része (*nyelvben nincs még*) teszi lehetővé. A fenti példákban az is megfigyelhető, hogy a spontán dialógusokban az exoforikus rámutatások az elhelyezés és az irányadás kategóriájában egyaránt megjelennek.

A mutató névmásokat a térjelölésben a drámai dialógusok is felhasználják, ez látható a következő, három fordulóból álló drámarészletben is:

(24) [A, 150]

BÓDOG:... *Na, h o l a R á d i ó ú j s á g ? Mindig eldugdostok mindent! Szeretném tudni, hová lehet elsüllyeszteni egy rádióújságot? Hát i t t sincs! Anya, nem láttad?*

BÓDOGNÉ: *Talán o t t van...*

BÓDOG: *O t t van, o t t van!... De h o l ?*

A (24) példában szereplő párbeszéd zárt tere a szoba, ennek origója az első beszélő perspektívájához kapcsolódó *itt* névmással kifejezett deiktikus, a szövegvilágon kívüli helyszínre utaló helyzeti összetevő, melyre saját megnyilatkozásának elején a *hol?* kérdő névmással kérdez rá a beszélő. A válaszban szereplő *ott* a második beszélő nézőpontjának megfelelő hely szerinti deiktikus összetevő, mely a keresés szempontjából elégtelen

információt közöl, hiszen nem tartalmaz semmilyen referenciát az irányadás és dimenzionálás kategóriáira. Ezért veszi át az első beszélő a záró szekvenciában partnere térbeli perspektíváját, megismételve a rákérdést a párbeszéd elején az elhelyezés kategóriájában szereplő hely szerinti deiktikus összetevőre. A dialógusban a keresés sémája vonul végig, a művelet pedig a szöveg fókuszában álló *rádióújságra* irányul.

Mivel a spontán beszélgetések jellemző szomszédsági párja a kérdés–válasz szomszédsági pár, a térjelölő funkciójú rámutatásokban gyakran találkozhatunk a **kérdő névmások** alkalmazásával. Ezek a rámutatás helyett annak lehetséges irányára kérdeznek rá, melyet a válaszok fejtenek ki gyakran szintén rámutatással, ritkábban a tartalmas elem megnevezésével. Mindkettőhöz szükséges a konkrét beszédhelyzet ismerete. Ezt mutatják a következő, két barátnő ill. egy testvérpár spontán beszélgetéséből származó példák is:

(25a) [16, 2—5]

B: *Mondom neki, hogy hozzon pár tövet. Most már majd lehet ültetni. Most már majd nem tapossák ki talán.*

A: *H o v a akarod?*

B: *O d a . A h á z e l é .*

A: *Mondjuk ott jó, szerintem, ... ott a ház előtt. Látsszon!*

(25b) [8, 23—6]

A: *Ilyen magas torta?*

B: *Ühüm... Egy, kettő, három, és a negyedik a teteje, fönt meg a menyasszony és a vőlegény.*

A: *É s h o l láttad?*

B: *O t t , a K u l t ú r h á z n á l . Ott így ... üüü ... bele is fékezett. Az öregasszonyt meg elhúzta az öreg, majdnem beleestek a tortaiba. Majdnem elütötte a busz.*

A fenti példákból is jól látható, hogy a névmási határozószók mindkét dialógustípusban előfordulnak, a kérdő névmások használata a hely- és idődeixisekben azonban elsősorban a spontán társalgások jellemző elemei.

A szövegek **időrendszerét** (Bull 1968) az esemény időtartama, a kezdő, középső és befejező szakasz ideje, az esemény iránya (kezdet/vég) és a szekvencialitás megléte vagy hiánya alakítja ki, mely három, egymástól elkülöníthető, de egymáshoz viszonyuló idősíkból áll. A beszédidő (BI) a referenciális központhoz tartozó, a mindenkori beszélő

szerinti jelen idő, az eseményidő (EI) az elbeszélte eseményben érvényesülő idő, a referenciaidő (RI) pedig az előzőektől különböző hivatkozott idő síkja (Reichenbach 1947, Vater 1991, Kiefer 1992). Az időjelölés grammatikai kifejezőeszközei, az időjelek, az esetragok és névutók, az igeképzők, az igekötők, a határozószók, a fogalmi tartalmú szókészletbeli elemek és szintaktikai szerkezetek erősen hozzájárulnak a szövegvilág makroszintű értelmezésének megteremtéséhez.

A spontán dialógusokban nagyon gyakori a **többféle idősík** párhuzamos megjelenése, valamint az idősíkok fordulóról fordulóra történő váltakozása, melyre a következő anya és lánya között folytatott párbeszédben láthatunk példát:

(26) [3, 33—46]

A: Szerinted mennyi pénze lehet?

B: Hha! Ahogy én ismerem, az ötezerből maradt tán négy forint...

A: Nahát, csak nem. Még van két nap.

B: Szerintem...

A: Tényleg, kijössz velem pénteken az állomásra?

B: Akkor jönnek haza?

A: Igen, kb. fél hétkor. Jól összelesznek fagyva...

B: Kapta m egy sms-t. Vonattal jönnek haza?

A: Persze.

B: Mért nem busszal?

A: Hát, mert a vonat olcsóbb.

B: Ja.

A: Most így kétszer át kell szállni...

B: A Norbi volt, fél kettőkor végez. Na, akkor nem találkoznak holnap, úgyhogy holnap is ráérek, ha gondolod. Holnap elmehetünk.

A (26) dialógus első beszédlépése a referenciaidővel indul, mely az anyához tartozó beszédidőt, a jelent a *lehet* igével fejezi ki. A jelen idejű igékből (*ismerem*, *van*) jól látható, hogy a következő három forduló is a beszédidővel folytatódik, s ez az idősík a társalgás folyamán többször is visszatér. A második és a harmadik beszédlépésben elkezdődik az idősíkok bonyolódása is, a második a referenciális központhoz képest korábbi, a harmadik későbbi eseményekre utal a múlt idő (*maradt*) és egy határozószó (*még*) segítségével. Ezt az elbeszélte eseményben érvényesülő idősík, a jövő idő követi, melyre egy fogalmi elem

(*pénteken*) és a létige megfelelő alakja (*lesznek*) utal. A következő forduló betétszekvenciája megszakítja az eseményidőt, és egy mondat erejéig visszatér a beszédidő jelenéhez, melyet a közelmúltra utaló igealakokkal fejez ki (*kaptam*). A betétszekvencia a diskurzus szekvenciális rendezettségét megtörő, a társalgásba tematikusan nem illeszkedő beszédlépés, mely a kommunikációs célok megvalósításában nem tölt be releváns szerepet, és szoros kapcsolatban áll a hibajavítások társalgásszervező szerepével is. A betét után folytatódik az elbeszélt eseményben érvényesülő jövő idő, melyet azonban nyelvileg jelen idejű igealakok (*jönnek*), és jelenre utaló időhatározósók (*most*) hordoznak. A záró szekvenciában háromféle idősíkkombinációja figyelhető meg. A betétszekvencia közeli múlt idejére utal vissza a létige (*volt*), az összes eddigtil különböző hivatkozott közeli jövő időt pedig a referenciaidőre vonatkozó időhatározószó (*holnap*) háromszoros ismétlése és a jövőre vonatkozó jelen idejű igei személyragok (*végez, találkozunk, ráérek, elmehetünk*) jelölik.

A spontán beszélgetésekhez hasonlóan a vizsgált drámákra is jellemző a többféle idősíkk megjelenése, de a dráma szövegében az is gyakori, hogy az idősíkok egyetlen beszélő szövegében is folyamatosan változnak. Ezt illusztrálja a következő drámarészlet is:

(27) [A, 190]

BÓDOGNÉ Zavart nevetéssel. *Ó, még mindig azt hiszem... tudja, Krisztosz úr, egy anya soha nem tudja elfelejteni a kisgyermekéi sírását... Amikor még kicsik voltak, bizony, Vanda, Dönci meg Imrus... Éjszakánként felriadtam, nyitott szemmel aludtam, szinte nyitott szemmel... Jaj, a kis takarója lecsúszott, ó, most köhög, jaj, most rosszat álmodott... – Magának nincs gyereke, Krisztosz úr?*

A dráma szövegéből származó (27) példában egyszerre figyelhető meg a többféle idősíkk megjelenése. A *még mindig* jelen időre utaló időhatározós szerkezet és a jelen idejű igealakok (*tudja, nincs*) hordozzák a beszélő szerinti jelen időt, a *soha* időhatározószó a hivatkozott múltra és jelenre is utal, a múlt (*voltak, felriadtam, aludtam, lecsúszott, álmodott*) és jelen idejű igealakok (*köhög*), valamint a jelenre utaló időhatározószó (*most*) az elbeszélt esemény idejét jelölik. A példában megfigyelhető a deiktikus centrum részleges áthelyezése az elbeszélt esemény valamelyik szereplőjére, mely érinti a megnyilatkozás időviszonyait is. A beszélő a múlt idejű igealakok használatával a megnyilatkozás idejét jelöli ki referenciális központnak, melyhez az egész diskurzus

időviszonyai igazodnak, a *most* időhatározószóval ez az idő mégis áthelyeződik az elbeszélte esemény jelen idejére. A dialógusok szekvenciáiban gyakran alkalmazott idődeixisek tehát szoros összefüggésben állnak a nézőpont folyamatos megváltozásával, áthelyeződésével is.

Az elemzések alapján a tér- és időviszonyok deixissel való összefüggéseiről a következőket lehet megfogalmazni:

- A spontán szövegekben a hely- és idődeixisek kifejezésére a **mutató névmások** mellett gyakran használatosak a **kérdő névmások** is, míg a drámai párbeszédekben ezt a szerepet főként a **mutató névmások** töltik be.
- A közelre mutató névmás + főnév kombinációjával kifejezett **endoforikus deixis** jellemzően csak a tervezett drámai dialógusokban fordul elő.
- A spontán és a drámai dialógusokra egyaránt jellemző az **idősíkok** fordulóról fordulóra történő **folyamatos változása**, mely a drámai szövegekben az egy beszélőhöz tartozó narratívákban is gyakran megjelenik.

A fenti két fejezet példáinak elemzése jól mutatja, hogy a spontán és a drámai szövegek nézőpontviszonyait, hely- és idővonatkozásait, illetve ezek részleges vagy teljes áthelyezését, ezzel együtt a referenciális központ megváltozását elsősorban a deiktikus nyelvi elemek hordozzák. A szövegtani elemzések alapján a vizsgált párbeszédesszövegekben a deixis szerepével kapcsolatban összefoglalva a következő megállapítások tehetők:

- A vizsgált szövegek deiktikus utalásaira a **sematikus reprezentáció** jellemző, mivel az egyes viszonyokat főként **névmások** jelölik.
- A drámai dialógusok és a spontán társalgások nézőpontviszonyai között a legjelentősebb különbség a **tudatosság szubjektumának** kérdésében jelentkezik.
- A drámai dialógusok legfőbb jellemzője a **perspektivizáció**, míg a spontán társalgásokban a **szubjektívizáció** több formája a gyakori jelenség.
- A spontán társalgásokban leggyakrabban az **igei személyragok**, a drámai szövegekben pedig a **személyes névmások** használatosak a nézőpontok lehetséges variációinak jelölésére.

- A beszélt nyelv legjellemzőbb közlésmódja az **egyenes** és a **szabad függő beszéd**, míg a dráma nyelvében sokkal gyakoribb a **függő beszéd** alkalmazása.
- A spontán párbeszédekben szereplő rámutatások leggyakrabban **exoforikus** jellegűek, fő eszközeik pedig a névmási határozószók és a kérdő névmások. A drámai dialógusokban előfordulnak az **endoforikus** funkcióban szereplő közelre mutató névmások és a hozzájuk kapcsolódó főnevek is.

4.4.2. A koreferencia

A mikroszintű szövegtani formák között a deixis mellett a másik fontos művelet, a **koreferencia**, melynek jelentése 'együtt utalás, azonos vonatkozás'. A koreferencia megkonstruálását a nyelvi kontextus irányítja, mely során a szövegben valamely két vagy több egység ugyanarra a szövegvilágbeli dologra (referensre) vonatkozik (referál), vagyis egy kidolgozott fogalommal (leggyakrabban teljes főnévvel) és egy sematikus fogalommal (általában névmással) kifejtett elemnek ugyanaz a referáltja (Halliday–Hasan 1976). A koreferencia a deixishez hasonlóan jelentős szerepet játszik a szövegvilág (Tolcsvai Nagy 2001: 121—3) megteremtésében.

A spontán társalgásokban a koreferenciának az egyes fordulók közötti kapcsolat megteremtésében van szerepe, a szépirodalmi szövegekben pedig kettős funkcióban is jelentkezik. A drámai párbeszédekben a koreferencia műveletei a szerző alkotómódszereként a kompozíció szintjén éppúgy működnek, mint az egyes megnyilatkozások között, vagyis az utalások részben túllépnek a koreferencia mikroszintű határán, és az egész szöveg mezo- és makroszerkezetét is befolyásoló tényezővé válnak. Ennek megfelelően a drámai dialógusban a visszautalásnak és az előreutalásnak kétféle értelmezése különíthető el: az egyik funkciója, hogy a visszaemlékezéseket és a jövőre utalásokat a jelenhez kapcsoló alkotói nézőpont stratégiájaként a jelen eseményeinek magyarázatára használja, s így kihat a szöveg makroszerkezetére is, a másik pedig, hogy a dialógus replikáinak egymáshoz tartozását mondat- és szövegszinten jelölje, biztosítva ezzel a mezoszintű összefüggéseket is.

A kognitív felfogásban a koreferencia szempontjából nem az utaló elemből történő kiindulás, vagy másképpen az utalás iránya (anafora vagy katafora) a meghatározó, hanem a referáló elemek **kifejtettségének** kérdése. Ebben az értelemben akkor beszélhetünk koreferenciáról, ha a szövegben két nyelvi egység ugyanarra a szövegvilágbeli dologra referál, és a koreferens szerkezet két nyelvi kifejezése között valamilyen jelentéstani

viszony is fennáll. A legfontosabb kérdés ilyenkor az, hogy mindkét szövegbeli elem kifejtő és fogalmi jellegű-e, vagy csak az egyik ilyen. Ez alapján megkülönböztethetünk teljesen kifejtő, **kidolgozott fogalommal** (pl. főnévvel) kifejezett (Tolcsvai Nagy 2006a) és részben kifejtő, **sematikus fogalommal** (pl. névmás vagy morféma, gyakran zéró) kifejezett koreferenciát. A kidolgozott fogalommal kifejezett koreferens szerkezet mindkét dialógustípusban meglehetősen ritkán fordul elő, leggyakoribb fajtája pedig a teljes főnévi koreferencia, melyre a következő, spontán társalgásból származó megnyilatkozásban láthatunk példát:

(28) [4, 40—1]

D: *Ööö... hallod... ő meg akarja a testével hódítani a férfiakat. Mindenáron felhívni magára a figyelmet... a kanoknak... nem a nőknek... a fiúknak!*

C: *Nem!*

A (28) példában az antecedens teljes főnév (*férfiak*), erre utal vissza a második mondatban szereplő kidolgozott fogalmakkal kifejtett két szinonima (*kanok*, *fiúk*).

A jóval gyakrabban megjelenő, sematikus fogalommal kifejezett koreferencia kifejezőeszközei lehetnek a különböző névmások, a személyt és számot jelölő ragok és jelek, valamint ide tartozhat a határozottság és az egyeztetés jelölése is. Ezekre láthatunk példát a következő spontán dialógusokban:

(29a) [4, 81—2]

D: *És anyunak?*

B: *Legközelebb ő jön már!*

(29b) [2, 7—8]

A: *A fűszőmet azt megtaláltad?*

B: *Anyád lehozta, átkötöm, mert így úgyse tudod meghordani, hogy ilyen...*

A koreferencia másik fontos szempontja a kognitív felfogásban a kifejtő említés **elhelyezkedése** a koreferens szerkezetben. A korábbi kifejtő említés esetében anaforikus, a későbbi kifejtő említés esetében kataforikus viszonyról beszélhetünk. Ezek alapján a

dialogikus szövegekben (is) általában kétféle tipikus koreferens szerkezetet lehet megkülönböztetni:

A **referens—antecedens—anafora** szerkezetben a referens az a dolog, amire a szövegbeli elem referál. Az antecedens az a tartalmas kifejezés, leggyakrabban főnév, mely fogalmilag reprezentálja a referenst, az anafora pedig részleges reprezentációval visszaautal az antecedensre, és rajta keresztül referál a referensre. Az alábbi (30) példában ez a szerkezet egy névmási koreferens viszonyban jelenik meg, melyben a referens a *Viasat 3* televíziós csatorna elméleti reprezentációja, az antecedens a *Viasat 3* teljes nyelvi reprezentációja, az anafora pedig az *olyan* mutató névmással kifejezett részleges nyelvi reprezentáció.

(30) [16, 20—2]

B: (...) *Melyiken szokott lenni az X-akták?*

A: *A Viasat három.*

B: *Van nekünk olyan?*

A **referens—katafora—posztcedens** szerkezetben a referens az a dolog, amire a szövegbeli elem referál. A katafora részleges reprezentációval az antecedenshez viszonyítva előre utal a posztcedensre és rajta keresztül referál a referensre. A posztcedens az a tartalmas kifejezés, amely ebben a viszonyban fogalmilag reprezentálja a referenst. A (31) példában megfigyelhető névmási koreferenciában a referens a *mese* mint fogalom elméleti reprezentációja, a katafora az *azt* mutató névmással kifejezett részleges nyelvi reprezentáció, a posztcedens pedig a *mese* köznévvvel kifejezett teljes nyelvi reprezentáció.

(31) [16, 26—8]

B: *Csak a Laci meg ne lássa a Scooby Doo-t, mert akkor mindig azt kell nézni! Mesét!*

A: *Ja.*

B: *Kutyást!*

A következő fejezetek elemzései elsősorban a kidolgozott fogalommal és a sematikus fogalommal kifejezett koreferencia jellemző előfordulási eseteit, valamint a szövegek

nézőpont-, szövegtopik- és fókuszviszonyainak jelölésében betöltött szerepét vizsgálják a spontán társalgásokban és a drámai szövegekben, és arra is választ keresnek, hogy a szövegek között van-e számottevő különbség a korábbi vagy a későbbi kifejtő említés meghatározó jellege között.

4.4.2.1. A koreferencia szerepe a nézőpontviszonyok jelölésében

A koreferencia tárgyalásakor különösen a dialogikus szövegek esetében fontos szempont a **nézőpont** kérdése. Az ilyen típusú szövegekben gyakori a nézőpontváltás, a semleges kiindulópont és a referenciális központ áthelyeződése, mely maga után vonja a tudatosság szubjektumának áttevődését is. Ezt jól mutatja a következő drámarészlet:

(32) [H, 390]

FÉRFI (...) *Látod, így szeretem a hajadat. Ha kicsit fel van emelve.*

NŐ A bóktól zavartan. *Meg kellene mosni.*

FÉRFI Felcsattan. *De ne mosd meg! Most végre jó a haja, és ő meg akarja mosni!*

NŐ Halkan. *Nem mosom meg.*

A (32) példában mindkét koreferens viszony (a referens—antecedens—anafora és a referens—katafora—posztcedens) megjelenik, és több példát is láthatunk a nézőpontviszonyok megváltozására. Az *így* névmás utal a következő mondatban kifejtett tartalmas részre (*ha kicsit fel van emelve*). A mondat kataforikus viszonyt tartalmaz, de emellett utal a szövegen kívüli tényezőkre is, ezért diskurzusdeixisként is értelmezhető. Az első nézőpontváltás a második fordulóban következik be, ahol a semleges kiindulópont, a referenciális központ és a tudatosság szubjektuma áttevődik a női szereplőre, a tárgyas igei személyragozással kifejezett anaforikus viszony (*kellene mosni*) pedig visszautal az első mondatban megnevezett szövegbeli enitásra (*haj*). A következő fordulóban a referenciális központ és a tudatosság szubjektuma ismét áttevődik az előző szereplőre, az anaforikus utalás pedig kétféleképpen jelenik meg; először részleges morfematikus formában (igei személyragozással: *mosd meg*), majd teljes fogalmi (*haja*), végül ismét részleges reprezentációval (*akarja mosni*). A forduló nézőpontszerkezetét még összetettebbé teszi a nézőponton belüli kiindulópontváltkozás, mely az E/2. személyű formák helyett az E/3. személyű alakok használatában nyilvánul meg teljes és részleges reprezentációval. Az

utolsó forduló anaforikus viszonyának antecedensére (*haj*) ismét morfematikus részleges reprezentációval (*mosom meg*) történik utalás. Mivel a fenti példa drámai szövegből való, fontos megjegyezni, hogy a referenciális központ és a tudatosság szubjektuma valójában minden esetben a drámaíró, a semleges kiindulópont pedig a darabban szereplő nő és férfi, így a nézőpontviszonyok folyamatosan átrendeződnek.

A dialogikus szövegekben – ahogy a fenti példában is láthattuk – a nézőpontváltás gyakorisága, a semleges kiindulópont és a referenciális központ áthelyeződése, valamint a tudatosság szubjektumának áttevődése miatt a koreferencia szoros összefüggést mutat a nézőpont kérdésével. A párbeszédes szövegek szövegtani jellemzőiből adódóan a vizsgált dialógusokban a koreferens viszonyok közül leggyakrabban az **E/1. és E/2.** személyű koreferencia jelent meg, hiszen a fordulók megformálása az aktuális beszélő nézőpontjához igazodott. Emellett a szövegek koreferenciaviszonyai az **anaforikus** szerkezetek uralkodásáról tanúskodnak, hiszen a társalgások jellemzője az előzőleg már említett dolog helyettesítésének szükségszerűsége és gyakori előfordulása.

Az **E/1. anaforikus koreferencia** esetén a semleges kiindulópont (K) egyenes idézet esetén E/1., a referenciális központ (R) az aktuális beszélő, tehát szintén E/1., a tudatosság szubjektuma (S) pedig általában a beszélő (E/1.), de más ágens is lehet. Az E/1. személyű anaforikus koreferencia nézőpontviszonyai tehát a legtöbb esetben a három kiindulópont egyezését mutatják ($K=R=S$). Ez jellemző a (33) párbeszéd második fordulójának nézőpontviszonyaira is:

(33) [A, 141]

BÓDOGNÉ *Sacikám, nem kérsz még egy kicsit?* (K: E/2. $\neq$ R: E/1. = S: E/1.)

SACI *Jaj, én úgy jóllaktam.* (K: E/1. = R: E/1. = S: E/1.).

Az **E/2. anaforikus koreferencia** semleges kiindulópontja E/2. személyű, referenciális központja az aktuális beszélő személye, tehát ebben az esetben E/1., a tudatosság szubjektuma pedig vagy E/1. (maga a beszélő, aki nincs nyelvileg jelölve), vagy E/2. Az E/2. személyű anaforikus koreferencia nézőpontviszonyai tehát soha nem egyeznek meg, mert az E/2. személyű alakok minden esetben E/1. személyű beszélőtől származnak ($K \neq R=S$). A következő példában egy ilyen típusú párbeszéd nézőpontviszonyai láthatók:

(34) [A, 131]

DÖNCI *Akad valami új helyed?* (K: E/2. $\neq$ R: E/1. = S: E/1.)

VANDA *Munkahelyre gondolsz? Nincs, de nem baj.* (K: E/2. ≠ R: E/1. = S: E/1.)

Az E/1. és E/2. személy szövegtani megvalósulása a magyar nyelvben kétféle lehet. Amennyiben az E/1. és az E/2. személy az adott forduló háttérelme, vagyis szövegtopikja, jelölése morfematikus (Ø + INFL). A következő (35) dialógusban az E/1. személyű beszélő (Vanda) szövegtopik szerepben áll, ezért nyelvi kifejtettsége Ø + INFL, vagyis a személy reprezentálása névmási jelölő nélkül, igei személyraggal történik:

(35) [A, 154]

SACI *Volt köztetek valami difi? (...) Talán nem találtad meg a számításodat...*

VANDA *Hát, látod, azt nem találtam meg. Kerestem, kerestem, de nem találtam sehol...*

Abban az esetben viszont, ha az E/1. vagy az E/2. a párbeszédek kiemelkedő, szövegfókuszban álló eleme, akkor minden esetben névmási koreferenciáról beszélhetünk, vagyis a személyek jelölése PRO. Az alábbi párbeszéd második fordulójában az E/1. személy (*nekem*) a mondat fókuszában áll, ezért nyelvi (PRO) jelölést kíván:

(36) [A, 151]

VANDA *Mért nem nézed inkább a tévét, kisfiam? Nézd csak, milyen szép városokat mutatnak! Álpátossal. A messzi városok a legszebbek!*

DÖNCI *N e k e m ne mondd mindig azt, hogy kisfiam!*

A fentiek alapján az **E/1. és E/2. személyű koreferencia** következő **főbb típusait** és funkcióit figyelhetjük meg a spontán és a drámai dialógusokban:

E/1. anaforikus koreferencia **szövegtopik** szerepben (Ø + INFL), **megegyező kiindulópontokkal**.

E/2. anaforikus koreferencia **szövegtopik** szerepben (Ø + INFL), **eltérő kiindulópontokkal**.

(37a) [3, 19—20]

A: *Ja, na jól van. A diákigazolványt pénteken el kell i n t é z n i...* (K: E/1. = R: E/1. = S: E/1.)

B: *Ja, nem is m o n d t a m neked, pénteken nincs megint órám, úgyhogy ...*
(K: E/2. ≠ R: E/1. = S: E/1.)

(37b) [H, 380]

FÉRFI (...) *Ha felkelek, az nem lábadozás. Ha felkelek, kimegyek az utcára. Kimegyek és telefonálok.* (K: E/1. = R: E/1. = S: E/1.)
NŐ *Ki a csudának telefonálnál?* (K: E/2. ≠ R: E/1. = S: E/1.)

A (37a) és (37b) dialógusokban mindkét típusra találunk példát. A szövegben mindkét személy (E/1. és E/2.) topik helyzetben áll, ezért jelölésükre az igei személyragok (*felkelek, kimegyek, telefonálok, telefonálnál*) elegendőek. Az első forduló nézőpontviszonyaiban a kiindulópontok egyezése figyelhető meg, míg a következőben a válasz nézőpontváltása miatt a semleges kiindulópont és a referenciális központ eltér egymástól.

E/1. anaforikus koreferencia **szövegfókusz** szerepben (PRO), **megegyező kiindulópontokkal**:

(38a) [12, 19—21]

B: *Hogy mit csinálok? Én most egy könyvet olvasok, az a címe, hogy Továbbélők.* (K: E/1. = R: E/1. = S: E/1.)

A: *Azt én is olvastam, de már jó régen.* (K: E/1. = R: E/1. = S: E/1.)

(38b) [A, 165]

SZŰCS (...) *Egész nap ülök az ablaknál... Én ennyi esőt még nem láttam! Csak esik, esik...* (K: E/1. = R: E/1. = S: E/1.)

BÓDOG *Aztán meg majd a hó.*

A (38a) és (38b) példa első fordulójának anaforikus koreferenciája a fókuszpozíció miatt névmási (*én*), és mivel a semleges kiindulópont is egyenes idézet, az E/1. mindhárom kiindulópontban megegyezik.

E/2. anaforikus koreferencia **szövegfókusz** szerepben (PRO), **eltérő kiindulópontokkal**:

(39a) [12, 27—8]

A: *Bocs, majd máskor megvárlak. Mit csinálsz ma este?* (K: E/2. ≠ R: E/1. = S: E/1.)

B: *Szerintem tanulni fogok, és utána tévézek. És t e mit csinálsz?* (K: E/2. ≠ R: E/1. = S: E/1.)

(39b) [A, 151]

SACI *Elég rossz bőrben vagy mostanában.* (K: E/2. ≠ R: E/1. = S: E/1.)

VANDA *Viszont t e remekül nézel ki, drágám!* (K: E/2. ≠ R: E/1. = S: E/1.)

A (39a) és (39b) példa nézőpontviszonyai mindkét fordulóban a kiindulópontok eltérését mutatják, azonban az első forduló koreferenciája nem névmási, hanem morfematikus (igei személyrag: *megvárlak*, ill. a létige E/2. személyű alakja: *vagy*), ezért a példák a második típushoz egyaránt besorolhatók.

E/2. kataforikus koreferencia **szövegfókusz** szerepben (PRO), **eltérő kiindulópontokkal**:

(40a) [6, 13]

A: *T e , Lujzi! Ne őrvíts meg, fél szemmel ne leskelődj!* (K: E/2. ≠ R: E/1. = S: E/1.)

(40b) [A,123]

BÓDOGNÉ *T e , Vanda, elváltál, neked most egy jó partit kell csinálni!*

Vanda felnevet. *Ezen ő nevet! Apa!* (K: E/2. ≠ R: E/1. = S: E/1.)

BÓDOG *Én már nem szólok semmit.*

A (40a) és (40b) nézőpontviszonyai szintén eltérő kiindulópontokat mutatnak, mivel a beszélő referenciális központja nem egyezik meg a semleges kiindulóponttal. A személyes névmással kifejezett kataforikus koreferencia (*Te*) posztcendense a két tulajdonnévvel jelölt személy (*Lujzi, Vanda*), de az (40b) dialógus második felében egy fogalmi

koreferencia is megfigyelhető. Ennek kataforája fogalmi jellegű (N: *apa*), posztcedense pedig egy személyes névmással jelölt személy (PRO: *én*).

Fontos megjegyezni, hogy a nézőpontazonosságot mutató első és harmadik esetekben a referenciális távolság és a topikállandóság nincsen korlátozva, potenciális interferencia pedig nem lehetséges, mivel a szövegben nincs több potenciális antecedens. Ez a helyzet mindig csak az azonos beszélőktől származó szomszédsági párok esetében érvényes, a beszélőváltással új helyzet áll elő, de amíg az fennáll, a fenti jellemzők ismét érvényesek lesznek.

A vizsgált szövegekben az előző esetekhez képest jóval ritkábban fordul elő az **E/3. személyű koreferencia**, melynek szövegbeli értelmezése jóval nyitottabb, így a beszédhelyzetben értelmezhető deiktikus viszonyok sem tudják minden esetben egyértelműen megadni a referenst. Ennek a viszonyoknak a főbb típusai azokban a szövegrészekben fordulnak elő, amelyekben a beszélők egy harmadik személyről vagy személyekről folytatnak társalgást. A spontán beszélgetésekben és a drámákban az E/3. koreferencia leggyakrabban a következő formákban fordul elő:

E/3. **anaforikus** koreferencia (**PRO**):

(41a) [7, 24—5]

B: *Hát, a Gyuri meg elmegy szombaton, de ha lehet, akkor ott maradna vasárnapig.*

A: *Ő is ott aludna?*

(41b) [A, 170]

BÓDOGNÉ *Igazán, mindig figyelmeztetjük Imrust, hogy ne lógjon a maga nyakán. Maga is pihenni akar, ha itthon van.*

IMRUS *Ő nem pihenni akar! Ő...*

A (41a) és (41b) példák antecedense az egyik szereplő (N), melyet a tulajdonnév (*Gyuri*) és a személyes névmás (*maga*) és jelöl meg, ezekre pedig a következő fordulóban az *ő* személyes névmás utal vissza névmási anaforikus koreferenciával.

E/3. **anaforikus** koreferencia ($\emptyset$ + INFL):

(42a) [5, 22—3]

B: *Én nem, hát apa elment vele. Akkor holnap hogy taxizna?*

A: *Ja, akkor reggel jön haza érted, mi?*

(42b) [A, 117]

BÓDOGNÉ *Vanda még nem jött haza...*

BÓDOG *Biztosan túlórázik.*

A (42a) és (42b) párbeszéd koreferens viszonyában egyaránt igei személyrag szerepel (*jön, túlórázik*), a szerkezet antecedense pedig az előző beszélő által említett 3. személyű. köznévvel (N: *apa*) ill. tulajdonnévvel (N: *Vanda*) megjelölt személy.

E/3. **kataforikus** koreferencia ($\emptyset$ + INFL):

(43a) [17, 8—10]

B: *Megkérdezte, hogy mi van a szatyorban. Meg hogy milyen gagyi szatyrom van.*

A: *Ki?*

B: *Hát a Lilla. Akiről a múltkor meséltem.*

(43b) [A, 126]

DÖNCI *És most hol fog elhelyezkedni?*

BÓDOG *Kicsoda?*

DÖNCI *Vanda. Valami munka kellene neki, nem?*

A (43a) és (43b) dialógusokban nemcsak kataforikus, hanem anaforikus viszonyra is találunk példát. Az első forduló $\emptyset$ + INFL-val kifejezett kataforái (*volt, fog elhelyezkedni*) a harmadik fordulóban megnevezett posztcedensekre (*Bíró Attila, Vanda*) utal. A posztcedens az első dialógusban a névmási és morfematikus (*akiről, lőtte*), a másodikban pedig a személyes névmási (*neki*) anafora miatt antecedenssé is válik.

A névmási és morfematikus koreferencia mellett csak ritkán találunk példát a **kidolgozott fogalmi** koreferenciára (FOG). Ebben a szerkezetben mindkét tag teljes nyelvi

reprezentációt ad, a koreferencia pedig – ahogy a (44) példa is mutatja - minden esetben anaforikus jellegű, szó szerinti ismétlésen alapuló és 3. személyű.

(44) [A, 131]

BÓDOG *D ö n c i megengedheti magának. Meddig tart ez a szünet?*

SACI *Apuka egyáltalán nem tudja, mit engedhet meg magának D ö n c i !*

A szövegtani elemzések alapján a vizsgált párbeszédes szövegek koreferenciális viszonyairól a nézőponttal összefüggésben a következő megállapítások tehetők:

- A dialógusokban szereplő koreferens viszonyok közül leggyakrabban az **E/1. és E/2. személyű koreferencia** jelent meg.
- A vizsgált szövegek koreferenciaviszonyaira leginkább az **anaforikus** szerkezetek dominanciája volt jellemző.
- A beszélt nyelvi szövegekben a sematikus fogalommal kifejezett **névmási (PRO)** és a **morfematikus (Ø + INFL)** koreferencia jóval gyakrabban fordult elő a kidolgozott fogalmi jellegű reprezentációk egyes típusainál.
- A névmási koreferencia elsősorban a **szövegfókusz** kiemelésében játszott fontos szerepet, mely a dialógusok nézőpont-, szövegtopik- és szövegfókuszviszonyainak szoros összefüggését eredményezte.
- A párbeszédes szövegek nézőpontviszonyainak folyamatos változása a **kiindulópontok eltérése**vel mutatott összefüggést.
- A koreferencia és a nézőpont összefüggéseinek tekintetében a vizsgált **dialógustípusok között nem mutatkozott jelentős különbség.**

4.4.2.2. A koreferencia és a szövegtopik – szövegfókusz viszonyok

A nézőpont mellett a koreferencia szoros összefüggést mutat a dialógusok **szövegtopik – szövegfókusz** viszonyaival is. A topik és fókusz kategóriája a mondaton és a szövegen belül is meghatározható, a szövegtopik (diskurzustopik TD) és szövegfókusz (diskurzusfókusz FD) dinamikus jellege miatt azonban csak részben egyezik meg a mondatfókusz (FM) és mondattopik (TM) kategóriáival. A szövegtopik fogalmán az ismert, már említett, ezért sok esetben jelöletlen, a tudáskeretből vagy a szövegből

könnyen hozzáférhető információt értjük, mely alapszerű, vagyis a háttér jellemző eleme (Tolcsvai Nagy 2003), a szövegfókusz pedig a még nem említett, ezért jelölt és kevésbé hozzáférhető, figuraszerű elemeket jelenti, melyekre a szövegprodukción és percepción során az előtérbe helyezés (foregrounding) művelete jellemző. A folyamat során az információhoz kapcsolódó tudás a hosszú távú memóriából a munkamemóriába kerül, ahol az új és a régi tudás összekapcsolódása, s annak nyelvi reprezentációja építi fel a téma-réma kettősségét hordozó mondatszerkezetet. Mivel a dialogikus szövegekre jellemző az entropikus szerkesztés, az elemi kapcsolásokat is biztosító figura-szerű elemek gyakrabban előfordulnak, mint a monológokban vagy a narratívákban. Az alapszerű elemekre ezzel szemben általában részleges utalás történik névmási, morfematikus vagy zéró formában, így a koreferencia és a dialógus szövegtopik-szövegfókusz viszonyai szorosan összekapcsolódnak. Ez figyelhető meg a következő, drámából vett példákban is:

(45a) [A, 122]

BÓDOGNÉ: Sebtiben kiviszi az ernyőt az előszobába. *Dönciék nem hívtak fel telefonon?*

VANDA: Ül mereven, nézi a tévét. *Nem.*

BÓDOGNÉ: Az ajtóból. *De jönnék?*

A (45a) példa anaforikus viszonyában a *jönnek* ige személyragos alakja a mindkét szereplő által ismert, már előzőleg is említett, ezért szövegtopik szerepben álló elemre vonatkozik (*Dönciék*).

(45b) [A, 120]

BÓDOG *Kicsoda?*

BÓDOGNÉ: *Ő! A lakónk! ...Lehet, hogy ő is éppen egy fajüldöző.*

A (45b) példa kataforikus és anaforikus viszonyában a szövegtopik szerepében álló elemre (*lakónk*) az E/3. személyű személyes névmás (*ő*) vonatkozik, így a szövegtopik egyszerre tölti be az antecendens és posztcedens szerepét is a koreferens szerkezetben.

A koreferencia segítheti az új, figuraszerű információ kiemelését is azzal, hogy az adott elem a koreferens viszonyban antecedenssé vagy posztcedenssé válik, s ez elősegíti a szövegfókuszba kerülését. Erre láthatunk példát a következő drámarészletben:

(46) [A, 143]

BÓDOG *Kétszáznyolcvan, a z t kell mondani, (...) Komoly vevő vagyok, uram, e z t kell mondani, de kétszáznyolcvan, és kész.*

A (46) példa két fő összetevőjét (*Kétszáznyolcvan, Komoly vevő vagyok*) a távolra és a közelre mutató névmási koreferencia (*azt, ezt*) teszi antecedenssé, és ezzel a szövegfókusz pozíciójába emeli.

A szövegtopik és szövegfókusz viszonyokon valamint a nézőponton kívül a szövegek műveleti szempontjaihoz hozzátartozik néhány egyéb összetevő is. Ilyen a **tudáskeret és forgatókönyv** aktivizálásához szükséges implicit fókuszálás művelete, mely a dialogikus szövegek megértésében is nélkülözhetetlen. A művelet során a szövegtopik vagy szövegfókusz helyzetben álló antecedens által aktivizált tudáskeret vagy forgatókönyv lép működésbe, és segít a koreferens viszony megértésében. A fentiek mellett a dialogikus szövegek koreferens viszonyaiban fontos szerepet játszik a **kontextus** és a **beszédhelyzet** mint műveleti összetevő ismerete is. A következő példa jól mutatja az említett tényezők szerepét a koreferens viszony megértésében:

(47) [H, 382]

FÉRFI (...) *Biztosan lázam van.*

NŐ Tompa hangon. *Hát akkor tedd be a hőmérőt, és m é r d m e g .*

A részben kidolgozott morfematikus anafora (*mérd meg*) az előző forduló szövegfókuszban álló antecedensére (*láz*) vonatkozik. Az aktivizált tudáskeret azonosítja a felszólító módú igét (*mérd meg*), mint Ø + INFL-val jelölt valakinek a cselekvését, és mint prototipikusan a *láz* tárgyi vonzatot kívánó anaforikus összetevőjét. A párbeszédben előhívandó prototipikus vonzat kijelöléséhez a kontextus és a beszédhelyzet ismerete szükséges.

A fentiekben már láthattuk, hogy a dialogikus szövegekben a kidolgozott és a sematikus fogalommal kifejezett koreferencia egyaránt megjelenik, de a szövegtopik és szövegfókusz viszonyok szempontjából a részleges nyelvi reprezentációnak, azon belül is elsősorban a **névmási koreferenciának** van kiemelkedő szerepe. A mutató névmások magas arányát több társalgási szövegen végzett szókészlettani vizsgálat is alátámasztja (Szende 1973, Keszler 1983, Boronkai 2006a), melyek a jelenség fő okaiként a kapcsolatteremtő funkciót, a grammatikai megformálás igényét, a szünetek kitöltésének

szükségességét, az expresszív funkciót és a töltelékszóként való használatot nevezik meg. A spontán beszédanyagon és a drámai dialógusokon végzett vizsgálat eredményei alapján a névmási koreferencia a fentiek mellett kiemelkedő szerepet tölt be a szövegek topik- és fókuszviszonyainak meghatározásában is. A **szövegtopik kiemelésének** leggyakoribb esetei a vizsgált spontán és drámai dialógusokban a következők:

Spontán dialógusok:

A szövegtopik kiemelése **távolra mutató névmással** (PRO) anaforikus koreferenciával:

(48a) [2, 7]

A: *A fölsőmet, a z t megtaláltad?*

(48b) [1, 11]

B: *Én nem kérek, mert nekem szénhidrát ..., ja nem, ma keményítő napom van. Akkor bablevest, a z t eszek, de palacsintát, a z t nem.*

Drámai dialógusok:

A szövegtopik kiemelése **távolra mutató névmással** (PRO) anaforikus koreferenciával:

(49a) [A, 143]

IMRUS *Az a készülék a hátukon, a z adja az életet. Ha a n n a k fuccs, nekik is fuccs! Ott aztán egy szemernyi levegő sincs.*

(49b) [A, 149]

BÓDOG *De telefonálni, a z t nem tudsz. Az egyik készülék rosszabb, mint a másik.*

(49c) [A, 168]

SZŰCS *Szívfájás sincs. Nekem is egy orvos magyarázta, hogy a szív, a z nem fáj. A szív, a z nem tud fájni. Csak a regényekben...*

(49d) [A, 203]

VANDA Félrehúzza a függönyt. *Esik. Az eső, a z még esik...*

A szövegtopik kiemelése **közelre mutató névmással** (PRO) kataforikus koreferenciával:

(50a) [A, 164]

SACI Nézi a tévét. *Jaj, e z most ki volt? E z a forradásos arcú, ez most ki volt?*

(50b) [A, 164]

DÖNCI *E z a lány, e z túl szép. Ez meg fog halni.*

(50c) [A, 152]

VANDA Nézi a tévét. *Na, e z e k ott a híd alatt... ezek legalább nem törődnek semmivel.*

(50d) [A, 119]

BÓDOGNÉ *Mindenesetre egyszerű ember. És e z e k a haverok is, vagy kik... ezek is olyan egyszerűfélék.*

(50e) [A, 207]

SZŰCS *Bizony, e z a november, ez a legveszélyesebb.*

(50f) [H, 388]

FÉRFI Dünnyögve. *Punktum. Ripsz-ropsz!... Ezek a szavak!? (...) Tudod, hogy e z t a hűvös időt mennyire szeretem...*

A szövegtopik kiemelése **morfematikus eszközökkel** (személyragokkal vagy személyjelekkel Ø + INFL) anaforikus szerkezetben:

(51) [A, 116]

BÓDOG *Honnan tudod, hogy horgász vagy micsoda?*

BÓDOGNÉ *Olyan h a l s z a g a volt. És látszik is r a j t a . E z is szakállas.*

A koreferens szerkezetek gyakran szolgálják a **szövegfókusz kiemelését** is, melynek leggyakrabban megjelenő esetei a spontán és a drámai dialógusokban az alábbiak:

Spontán dialógusok:

A szövegfókusz kiemelése közelre **mutató névmási kataforikus** koreferenciával (PRO):

(52a) [1, 22]

A: *És holnap lesz ez a DÖK nap vagy mi?*

(52b) [16, 29—30]

A: (...) *Tegnap is lejött, akkor a Laci beült hozzá, nekem meg ezeket a szokásos vackokat kellett nézni, mert ez mindig ilyen hülyeségeket néz. Rosszabb lesz, mint már egy ilyen vénasszony.*

B: *Ja, a sorozatokkal.*

Drámai dialógusok:

A szövegfókusz kiemelése közelre **mutató névmási kataforikus** koreferenciával (PRO):

(53) [A, 141]

VANDA *Na, kíváncsi vagyok ezekre a fickókra. Állítólag nagyon jóképűek.*

A szövegfókusz kiemelése közelre **mutató névmási anaforikus** koreferenciával (PRO):

(54) [A, 143]

BÓDOG (...) *Komoly vevő vagyok, uram, ezt kell mondani, de kétszáznyolcvan, és kész.*

Ez esetben a fókuszismétlő névmás mindig közelre mutató és hangsúlyos, szerepe a nyomatékosítás mellett a figyelem felkeltése vagy a hatáskeltés. A diskurzusdeixis szerepében álló mutató névmás tartalmilag referál és visszamutat az előrevetett és kiemelt szövegrészre is.

A szövegfókusz kiemelése **melléknévi és módhatározói mutató névmással (PRO)** kataforikus szerkezetben:

(55a) [H, 386]

FÉRFI *Azt mondták, ilyet még nem láttak, ilyen akaraterőt... Sziszeg. Nem fekhettek így állandóan! Halálom a fekvés. Egy életen át csak feküdni!...*

NŐ *Egy hete operáltak. Két napja fekszel itthon. Ez még nem a világ!*

(55b) [H, 384]

FÉRFI *Az embereidet? Más hangon. Hol a lázmérő? Kutat. Hol? Na, tessék! Így tetted be! Becsúszott a vállam alá.*

A szövegfókusz kiemelése **E/1. vagy E/2. személyű személyes névmással (PRO)** anaforikus szerkezetben:

(56) [H, 382]

NŐ *Egyhangúan. Igen, örömmel, de itthon folytatódik az egész, vagy vendégjárás vagy ez a nyúzódás, én ezt nem bírom, én is ember vagyok, én is csak egy bizonyos terhet tudok elviselni, én már kivagyok, mint egy ló, egy igavonó barom...*

FÉRFI *És én? Ezzel a fájdalommal?*

A névmási koreferencia szerkezete a vizsgált szövegek alapján a nyelvtani funkciók jellemzésével, dialogikus szövegekre vonatkozóan a következőképpen jellemezhető. A referens anaforikus és kataforikus viszony esetén egyaránt az adott enitás elméleti reprezentációja. A gyakoribb viszony az anaforikus koreferencia, melyben az antecedens teljes nyelvi reprezentációval kifejezett fogalmi jellegű elem (leggyakrabban N, ritkábban ADJ, ADV), a rá vonatkozó anafora pedig leggyakrabban névmási (PRO), ritkábban Ø +

INFL jellegű. A ritkábban előforduló kataforikus szerkezet posztcedense szintén fogalmi jellegű (leginkább N, néhány esetben ADJ, ADV), melyre általában névmási (PRO) katafora vonatkozik. A koreferens szerkezetek elsősorban a dialógusok szövegtopikjainak kiemelésében játszanak jelentős szerepet. A drámai dialógusok koreferenciaviszonyai a spontán társalgásokhoz képest változatosabb képet mutatnak, mivel a spontán szövegekben a beszélgetések szövegtopikjainak és szövegfókuszainak kiemelése általában csak egy-egy jellemző módszerrel történik.

A koreferencia előző típusai mellett a vizsgált szövegekben megjelennek a **kidolgozott fogalommal kifejezett koreferencia** egyes fajtái is, melyek több szempontból különböznek a sematikus kidolgozott nyelvi reprezentáció fenti eseteitől. Egyrészt a koreferens szerkezet mindkét tagja (antecedens és anafora) is teljes nyelvi reprezentációt ad, másrészt a koreferencia minden esetben anaforikus jellegű, és névszói referencia esetén 3. személyű. A fogalmi koreferencia esetén az antecedens és az anafora egyaránt többféle lehet: N, ADJ, ADV és V. A fogalmi szójelentésen alapuló koreferencia leggyakrabban előforduló esetei a szövegtopik – szövegfókusz viszonyok tükrében a vizsgált spontán és drámai szövegekben a következők:

Az **N antecedens szövegfókusz**, az **N anafora szövegtopik** szerepben áll:

(57a) [7, 21—2]

A: *Nem láttad az Ákoskát?*

B: *Nem, de az tuti, hogy ha most hazamegyek hétvégén, meglátogatom a kis fickót!*

(57b) [A, 179]

IMRUS *Péter is itt volt már, a halász!*

BÓDOG *Mi az, már név szerint ismered őket?*

BÓDOGNÉ *Na, ugye, mondtam, hogy valami horgász! Olyan halszaga volt. Az a kerek képű, szakállas.*

Mindkét N elem a **szövegfókusz** szerepét tölti be, az anaforikus koreferens viszony alapulhat részleges ismétlésen (58b) vagy szinonima (58a, c) használatán:

(58a) [A, 178]

BÓDOG Megemeli a poharát, koccint. *Hát akkor, isten, isten! Isznak. Nagyon örülök, hogy egy kicsit jobban megismerkedtünk. Az ember lőt-fut... Ha szabad érdeklődnöm, a barátai is külföldiek?*

EMBERFI *A tanítványaimra gondol?*

(58b) [6, 7—8]

A: (...) *Ez nem hapsi? Szőrös!*

B: *Dehogysis hapsi! Az a hapsi egy nő!*

(58c) [12, 8—10]

B: *Majdnem százezer forint.*

A: *Az igen! És kap valamilyen bizonyítványt?*

B: *Kap. Ilyen oklevelet. Számítógép kezelőit.*

A kidolgozott fogalmi koreferencia dialogikus szövegekre vonatkozó jellemzői az alábbiakban foglalhatók össze. A koreferens viszony referense az adott enitás elméleti reprezentációja, antecedense pedig kidolgozott fogalmi reprezentációval kifejezett nyelvi elem, mely leggyakrabban a főnevek (N) kategóriájába tartozik. Az anafora szintén kidolgozott fogalmi reprezentációval kifejezett elem, leggyakrabban főnév (N) vagy melléknév (ADV), mely a teljes főnévvel kifejezett (N) antecedensre referál. N antecedens és N anafora esetén elsősorban a beszélt nyelvi dialógusokban figyelhető meg szóismétlés, a drámában ehelyett inkább a szinonímák vagy az egymással hierarchikusan viszonyban lévő fogalmak használata jellemző.

A vizsgált dialógusok elemzése a sematikus fogalmi koreferencia tipikus esetéről, a **névmási anafora** (PRO) dominanciájáról tanúskodott, hiszen a kataforikus szerkezetekhez képest kétszer annyi anaforikus koreferencia jelent meg a párbeszédekben, a koreferencia leggyakoribb nyelvi eszköze pedig a fogalmi és morfológiai elemek helyett a mutató névmás volt. Ennek egyik magyarázata a névmási anafora prototipikus voltában rejlik, mely szerint alapszintű kategóriának tekinthető, mivel az adott enitással kapcsolatos tudáshierarchia középpontján helyezkedik el, így megértéséhez a legkisebb mentális erőfeszítés is elegendő. A dialogikus szövegek jellegéből adódóan a beszélők minden esetben előnyben részesítették azokat a formákat, melyek minimális konstruktív erőfeszítés mellett pontosan a kellő mennyiségű (se nem túl kevés, se nem túl sok) információt

biztosították. A szövegek topik- és fókuszviszonyaival összefüggésben megállapítható, hogy a névmási anafora (PRO) a kontextustól függően egyaránt betöltheti a szövegfókusz és a szövegtopik szerepét is, de mindkét típusú dialogikus szövegben jóval gyakrabban áll a **szövegtopik**ot kiemelő funkcióban. Különösen érvényes ez a beszélt nyelvre, ahol a topicalizáció e formája a spontán szövegalkotáshoz szükséges tervezés és kivitelezés szinkronizálása miatt gyakori jelenség. A Ø + INFL anafora kizárólag szövegtopik, míg a fogalmi jelentésű szóval jelölt antecedens mindig szövegfókusz szerepben jelent meg a vizsgált párbeszéd szövegeiben. A kétféle dialógusban a szövegtopik és a szövegfókusz kiemelésének módszereiben is több eltérés figyelhető meg. A beszélt nyelvi anyagban a szövegtopik kiemelésére elsősorban a távolra, a szövegfókusz hangsúlyozására pedig a közelre mutató névmás szolgált, míg a drámai szövegben ennél sokkal többféle variációra is számos példa volt található. A sematikus fogalmi (főleg névmási) koreferencia mellett a spontán szövegekben viszonylag gyakran találkozhattunk a kidolgozott fogalmi (főleg főnévi) koreferencia egyes eseteivel is.

A koreferenciaelemzések alapján a vizsgált párbeszédes szövegekben a koreferencia valamint a szövegtopik és a szövegfókusz összefüggéseiről a következő megállapítások tehetők:

- Mindkét párbeszédes szövegtípusban az **anaforikus** szerkezetek fordultak elő a leggyakrabban.
- Az anaforikus koreferencia lehetséges típusai közül gyakorisága miatt a sematikus fogalmi koreferenciához tartozó **névmási anafora** szövegtípológiai változónak tekinthető.
- A spontán társalgások és a drámai dialógusok között a **szövegtopik** és a **szövegfókusz** kiemelésének jellemző eszközeiben volt a legnagyobb **különbség**.

4.4.3. A deixis és a koreferencia összefüggései

A dialogikus szövegek elemzése a névmási koreferencia domináns jellegéről tanúskodott, és több példában is megfigyelhető volt a két mikroszintű elem, a deixis és a koreferencia közötti szoros kapcsolat. Az ilyen megnyilatkozásokban a deiktikus funkció gyakran anaforikus vagy kataforikus koreferenciával kombinálódott. A vizsgált szövegekben a deixis és a koreferencia összefüggése két alapesetben volt jellemző.

Az egyik ilyen eset az volt, amikor főként a drámai dialógusokban szereplő nyelvileg kifejtő, **exoforikus** funkcióban álló **deixis kataforikus koreferenciával** kombinálódott. Nyelvileg kifejtő deixisről abban az esetben beszélünk, amikor az általában közelre mutató névmás mellett az utalt enitás is megjelenik. Ezt mutatja a következő (59a) példa is, melyben a nyelvileg kifejtő deixis mutató névmási tagja (*ez*) mellett megjelenik az utalt enitás (*november*) is.

(59a) [A, 207]

SZŰCS Bizony, *e z a n o v e m b e r , e z a l e g v e s z é l y e s e b b .*

A nyelvileg kifejtő deixis egyrészt utalhat a beszédesemény konkrét háromdimenziós terére, ilyenkor **autodeixis**ről beszélünk, mely gyakran kataforikus koreferenciával is párosul. Erre az (59a)-ban szereplő megnyilatkozásban láthattunk példát, ahol az *ez* mutató névmás előre utalt a kidolgozott fogalommal kifejezett posztcedensre (*november*). Hasonló jelenség figyelhető meg a következő párbeszédekben is:

(59b) [H, 391]

FÉRFI *Mi a fene van e z e k k e l a m a d a r a k k a l ? ! M i t o r d i b á l n a k e n n y i t ?*

(59c) [H, 388]

FÉRFI *Tudod, h o g y e z t a h ű v ö s i d ő t m e n n y i r e s z e r e t e m . . .*

Az (59b-c) példákban szereplő mutató névmások (*ezekkel, ezt*) képezik a nyelvileg kifejtő deixis egyik részét, mely kataforikus koreferenciával utal előre a beszédesemény környezetében szereplő enításokra (*madarak, hűvös idő*), melyek közül az egyik a dráma szerzői utasításaiban is szerepel (vö. (59d) példa). A fentiek mellett a nyelvileg kifejtő autodeixis egy sajátos esetére is találunk példát a drámai dialógusokban. Ebben az esetben a deixis a szerzői utasításban szereplő antecedens miatt válik kifejtővé, és csakis anaforikus koreferenciával párosulva jelentkezhetsz. Erre szolgál példával a következő drámából vett megnyilatkozás:

(59d) [H, 383]

FÉRFI Hirtelen csivitelés, a madarak felriadnak a kalitkában. *Még e z e k i s !*

Az (59d) példában szereplő autodeixis a beszédesemény környezetének egy elemére (*madarak*) mutat rá, melyek kidolgozott fogalommal való megnevezése csak a szerzői utasításban szerepel. Anaforikus koreferenciával erre utal vissza a megnyilatkozásban szereplő mutató névmás (*ezek*).

Ha a térbeli rámutatás nem a beszédesemény háromdimenziós terében történik, hanem a vizuális érzékelés alapját valamely külső körülmény, pl. a televízió képernyője adja, **heterodeixis**ről beszélünk. A heterodeixisben a megnyilatkozó és a befogadó térbeli kiindulópontját áthelyezve ebben a térben működteti a deixist, és rámutat az ott észlelt enitásra. Az ilyen esetekben a heterodeixis is gyakran összekapcsolódik a kataforikus koreferenciával, mert a megnyilatkozó a rámutatást elvégző mutató névmás mellett az utalt enitást is megnevezi. Erre láthatunk példát a következő drámai dialógusokban:

(60a) [A, 164]

SACI Nézi a tévét. *Jaj, ez most ki volt? Ez a forradásos arcú, ez most ki volt?*

(60b) [A, 164]

DÖNCI *Ez a lány, ez túl szép. Ez meg fog halni.*

Az (60a-b) példákban a heterodeixis a televízióban látott enitásokra vonatkozik, a mutató névmással (*ez*) kifejezett deixis pedig kataforikus utalással előreutal a kidolgozott fogalmakkal kifejezett posztcendensekre (*forradásos arcú, lány*).

A nyelvileg kifejtő deixis és a koreferencia összekapcsolódásának másik esete a vizsgált szövegekben az **endoforikus** jellegű utalásokkal, vagyis a **diskurzusdeixisek** megjelenésével hozható összefüggésbe. Mivel az endoforikus deixis szövegen belüli, kotextuális rámutatás, tipikusnak tartott esetei (pl. *az alábbi példa, a következő fejezet*) főként a tudományos írásbeli szövegtípusokban jelennek meg. A közelre mutató névmással kifejezett diskurzusdeixisek azonban arra is alkalmasak, hogy egy kisebb szövegrészlet helyére rámutassanak (Laczko 2008), így ebben a formában a drámai dialógusokban is megjelennek. A vizsgált szövegekben az ilyen típusú rámutatásoknál is az **anaforikus** használat a gyakoribb, mert a kataforikus használathoz képest kisebb mentális erőfeszítést igényel a befogadótól.⁹⁹ Ilyen anaforikus diskurzusdeixisre találunk példát a következő drámai párbeszédben:

⁹⁹ Vö. a 4.4.2.2. A koreferencia és a szövegtopik – szövegfókusz viszonyok összefüggései c. fejezettel.

(61a) [H, 388]

NŐ *Te vitatkozol állandóan. Megmondtam, hogy ilyen ripsz-ropsz nem vehetem ki a szabadságomat. Megmondtam, punktum!* Kis csend. A Férfi fáradtan visszahanyatlik, türelmetlenül forgatja a fejét. A Nő felveszi a kötést, belekezd.
FÉRFI *Dünnyögve. Punktum. Ripsz-ropsz!... Ezek a szavak!?*

(61b) [H, 389]

NŐ *Ha nem csinálom, soha nem fejezem be. Maholnap beköszönt a tél...*
FÉRFI *Dünnyögve. „Maholnap”... meg: „Beköszönt”... Ezek a kifejezések?!*

A (61a-b) példákban szereplő közelre mutató névmások (*ezek*) a közeli szövegelőzményre utalnak vissza (*punktum, ripsz-ropsz; maholnap, beköszönt*), s az antecedens megismétlésével nyelvileg kifejtő formát kapnak.

A fenti példákból a koreferencia alapvetően endoforikus jellege mellett az is jól látható, hogy az anafora és a diskurzusdeixis élesen valóban nem határolható el egymástól (vö. Levinson 1994: 856). Mindez a dialogikus szövegekben is igazolja a deixis és a koreferencia szoros összefüggését, az elemzésekből azonban az is kiderül, hogy a deixis és a koreferencia a **drámai dialógusokban** kapcsolódik össze szorosabban. Ennek egyik oka az lehet, hogy a beágyazott jellegből adódó értelmezési nehézségek elkerülése érdekében ezekben a szövegekben a megelőző vagy a következő említésben, de legalább a szerzői utasításban általában célszerű megadni az utalás antecedensét vagy posztcedensét is.

Összefoglalva a fejezet eredményeit, az elemzett dialógusok mikroszintű összetevőinek vizsgálatából a spontán és a tervezett szövegek különbségeire vonatkozóan az alábbiakat lehet megállapítani:

- A spontán párbeszédekben szereplő rámutatások leggyakrabban **exoforikus jellegűek**, a drámai dialógusokban azonban megjelennek az **endoforikus** deixisek is.
- A drámai dialógusok és a spontán társalgások nézőpontviszonyai között a legjelentősebb különbség a **tudatosság szubjektumának** kérdésében jelentkezik.
- A drámai dialógusok legfőbb jellemzője a **perspektivizáció**, míg a spontán társalgásokban a **szubjektívizáció** több formája a gyakori jelenség.

- A beszélt nyelv legjellemzőbb közlésmódja az **egyenes** és a **szabad függő beszéd**, míg a dráma nyelvében sokkal gyakoribb a **függő beszéd** alkalmazása.
- A spontán társalgásokban leggyakrabban az **igei személyragok**, a drámai szövegekben pedig a **személyes névmások** használatosak a nézőpontok lehetséges variációinak jelölésére.
- A koreferencia mindkét dialógustípusban alapvetően **anaforikusnak** bizonyult, a nézőponttal való kapcsolatában a vizsgált **dialógustípusok** között **nem mutatkozott** jelentős **különbség**.
- A drámai dialógusok és a spontán társalgások között a **szövegtopik** és a **szövegfókusz** kiemelésének jellemző eszközeiben volt a legnagyobb különbség.
- A **deixis** és a **koreferencia** kapcsolata a drámai dialógusokban szorosabbnak bizonyult.

4.5. A spontán és a tervezett dialógusok jellemzői

Ez a fejezet – összefoglalva az eddigi elemzések eredményeit – megpróbál globális jellemzést adni a **spontán** és a **tervezett** szövegek főbb szövegtani tulajdonságairól. A spontán társalgások összefoglaló jellegű bemutatása után a tervezett dialógusok leírása következik, a szövegek alapján tett megállapításokat azonban nem lehet általános érvénnyel és kategorikusan alkalmazni. A kétféle dialógustípus tárgyalásakor fontos leszögezni, hogy ezek a kategóriák **skaláris** jellegűek, vagyis az egyes jellemzők viszonyfogalomként értelmezendők. Ennek megfelelően egy adott tulajdonság különböző mértékben lehet jellemző egy-egy konkrét beszélgetésre, ezért a spontán és a tervezett szövegek az adott tulajdonság szempontjából a prototípus-elméletnek megfelelően egy képzeletbeli egyenes különböző pontjain helyezhetők el. Az egyenes egyik végén a **prototipikus spontán**, a másik végén a **prototipikus tervezett** dialógusok vannak, és a párbeszéd a tervezettség mértékének megfelelően foglalnak helyet a két végpont között. Ebből a szempontból a prototipikusan spontán szövegek csak minimális mértékben igazodnak a társalgásokat strukturáló sémához, s e séma minél kevesebb elemét használják fel (pl. elmarad az üdvözlés vagy a felvezető téma), a prototipikusan tervezett szövegekben viszont a felek állandóan alkalmazkodnak az adott sémához, és folyamatosan érvényesítik a társalgás szabályait (pl. általában zárt szerkezetű dialógusokat alkotnak, követik a beszédhelyzethez kapcsolódó forgatókönyvet). A spontán és a tervezett szövegekre

nemcsak a tervezettség mértéke, hanem a többi szövegszerkezeti tulajdonság szempontjából is ez a skaláris jelleg érvényes, ezért a dialógusokról tett összefoglaló jellegű megállapítások a fentiek figyelembe vételével értelmezendők.

4.5.1. A spontán párbeszéd

A spontán párbeszéd vizsgált szövegtani jellemzői alapján a beszélt nyelvi dialógusokról a következő megállapításokat lehet megfogalmazni.

A spontán szövegek létrehozásában és értelmezésében is megfigyelhető egy bizonyos fokú **tervezettség**, mely az elménkben lévő tudáskeret és forgatókönyv működésének eredményeként jön létre. A kötetlen beszélgetésekben is felfedezhető az a séma, mely a társalgás felépítését meghatározza. Ennek alapvető elemei a következők:

- a partnerek kölcsönös üdvözlése
- a felvezető téma
- a társalgás fő témái gyakori témaváltásokkal, visszatérésekkel
- a társalgás lezárásának előkészítése
- a társalgás lezárása, elköszönés

A spontán társalgás annyiban különbözik a félspontán és a tervezett dialógusoktól, hogy ezekben a fenti séma elemei nem kötelező jellegűek, és nincsenek explicitté téve a felek kommunikációjában, hanem kimondatlanul is működnek az általuk megértett beszédhelyzetben. Ezzel szemben az olyan félspontán párbeszéd, mint az állásinterjú vagy a kihallgatás felépítése ennél jóval kötöttebb, a séma egyes elemeitől nem lehet eltérni, illetve az eltérés bizonyos – általában negatív – következményeket von maga után.

A spontán dialógusok résztvevői általában azonos fizikai világban, ugyanabban a térben és időben helyezkednek el. **Kontextuális tényezők** közül fontos a dialógus összetett térszerkezete, mely általában nincs explicit módon jelölve a beszélgetések szövegében, időszerkezetére pedig a három időszámítás, a beszédidő, az eseményidő és a referenciaidő párhuzamos megjelenése jellemző. Az ilyen szövegek beszédhelyzetét nagymértékben meghatározza a másik fél vagy felek szociológiai státuszáról és kulturális helyzetéről kialakított kép, a párbeszéd szociális világa is. A spontán társalgásokban a szövegalkotással egyidejűleg megjelenő párhuzamos tevékenységeket, nem nyelvi

cselekvéseket csak a résztvevők szövegeiből lehet kikövetkeztetni. Szerkesztésükre a több fordulón keresztül kifejtett, különböző variációkban később is visszatérő téma és a nem asszociatív témaváltás a legjellemzőbb. A kommunikáló felek tevékenységében nagy szerepe van a központi fogalom köré rendeződő tudásnak, és a kötetlen jelleg miatt gyakori a nyelvi normáktól való kismértékű eltérés is.

A spontán társalgások **fordulóinak szekvenciális rendezettségére** a kérdés–válasz szomszédsági pár uralkodása jellemző, a kérdések közül pedig az eldöntendő típus aránya a nagyobb. Ezt az üdvözlés–üdvözlés szomszédsági pár megjelenése követi, az egyéb típusú szomszédsági párok pedig csak minimális arányban vannak jelen a spontán szövegekben. A beszélgetések szerkezeti felépítésére az egy- és kétfokú dialógusok dominanciája jellemző, a spontán társalgásokban tehát leggyakrabban egy azonos téma kifejtésére vonatkozóan a két vagy négy fordulóból álló egységek szerepelnek, melyek beszédlépései, nyitott dialógust alkotva gyakran válasz nélkül is maradhatnak. A spontán társalgások szekvenciális rendezettségére a párhuzamos nyelvi és nem nyelvi cselekvések miatt jellemző a betétszekvenciák gyakori jelenléte is. A betétszekvenciák mellett megjelennek a közbevetések is, melyek fő funkciója a hibák utólagos korrigálása és a modor maximájának enyhítése. A spontán szövegekben gyakran előfordulnak az egy beszélőtől származó, hosszabb terjedelmű, általában függő beszéd formájában kifejtett, mezoszintű szövegrészek is, melyeket valamilyen kiemelkedő, fókuszban álló, de gyakran explicit módon kifejtetlen téma határoz meg. Ezek a szövegrészek a gyakori témaváltások miatt sokszor nem kapcsolódnak szervesen a megelőző és a követő forduló témájához.

A spontán szövegek **mikroszintű elemei** közül a deixis és a koreferencia jelenségének vizsgálata alapján a párbeszédekben szereplő rámutatások leggyakrabban exoforikus jellegűek, fő eszközeik pedig a mutató és a kérdő névmások. A spontán szövegekre az egyenes beszéd alkalmazása jellemző, a szubjektívizáció több formája is megjelenik, a nézőpontviszonyok jelölésében pedig az igei személyragok használata dominál. A beszélt nyelvi társalgások koreferenciaviszonyaira a sematikus fogalommal kidolgozott, általában névmási vagy morfematikus anafora gyakori előfordulása jellemző, mely a dialógusok szövegfókuszainak kiemelésében tölt be fontos szerepet.

4.5.2. A tervezett dialógusok

A tervezett dialógusok létrehozása és megértése egy **előre meghatározott terv** szerint történik. A párbeszéd megalkotásában nagy szerepet játszik az a tény, hogy a szerző a

beszélgetések létrehozásakor időről-időre folyamatosan visszatérhet egy adott fordulóhoz, és aktuális céljainak megfelelően változtathat annak szerkezetén és nyelvi megformálásán is. Ebből adódóan a drámai dialógusok szorosabban követik a fentiekben megfogalmazott általános társalgási sémákat is.

A drámai dialógusok legfontosabb különbsége a spontán társalgásokhoz képest, hogy a párbeszéd valódi megnyilatkozója és befogadója nem egyezik meg a műben szereplő beágyazott résztvevőkkel, ezért fizikai világukat gyakran egymástól térben és időben is távoli tényezők alkotják. **Kontextuális tényezőinek** egyik fő összetevője, a szituációs kontextus térszerkezete általában több, a szövegben vagy a szerzői utasításban kifejtett síkra bontható, időszerkezetére pedig a beszédidő mellett megjelenő eseményidő gyakori alkalmazása jellemző. A drámai dialógusok beágyazott résztvevői a beszélgetések során gyakran nem élnek a partnerek szociológiai és kulturális viszonyaira vonatkozó előismereteikkel, melyek a valódi megnyilatkozó és befogadó számára a párbeszéd szociális világában egyértelműn jelen vannak. A nyelvi tevékenység mellett végzett nem nyelvi cselekvések mindig megjelennek a dráma szövegéhez tartozó paratextuális utasításokban, és az ezekben megfogalmazott különféle beszédhelyzetek leírásából lehet következtetni a drámákban gyakori szituatív témaváltásokra is. A szerzői utasítások a forgatókönyvek követésében is fontos szerepet töltenek be. A drámai dialógusokban a szereplők azokhoz a normákhoz igazodnak, melyek céljaik elérésében segítik őket vagy ahhoz szükségesek, és gyakran figyelmeztetnek explicit módon a normák megszegésére is.

A tervezett dialógusok **szekvenciális rendezettsége** változatos, a szomszédsági párok közül a kérdés-válasz és a kérés–teljesítés/elutasítás dominanciája jellemző, a kérdések közül pedig a hosszabb választ kiváltó, kiegészítendő típus a leggyakoribb. A drámai párbeszéd fordulói általában két- vagy háromfokúak, szerkezetük nyitott vagy zárt, a betét- és mellékszekvenciák megjelenése pedig nem számottevő. A dialógusokban gyakran megjelenő közbevetések mellett – melyek fő funkciója a minőség maximájának enyhítése –, gyakoriak az egy beszélőhöz tartozó, hosszabb terjedelmű, explicit módon meghatározott témát kifejtő mezoszintű szövegrészek is. Ezek az egyenes beszédben fogalmazott narratívák általában szervesen kapcsolódnak a megelőző és a követő fordulókhoz is.

A drámai dialógusokban szereplő **deixisek** endoforikus funkcióban is előfordulnak, melynek jellemző kifejező eszközei a közelre mutató névmások és a hozzájuk kapcsolódó főnevek. Nézőpontviszonyainak legfőbb jellemzője a tudatosság szubjektumának állandó áthelyeződése és a perspektivizáció, melynek kifejezésére a személyes névmások

használatosak. A dráma nyelvében gyakori a függő beszéd alkalmazása. A dialógusok szövegtopikjainak és a szövegfókuszainak kiemelésében a kidolgozott és a sematikus fogalommal kifejtett **koreferencia** egyaránt megjelenik. A deixis és a koreferencia a drámai dialógusokban szoros kapcsolatban áll egymással.

4.5.3. A spontán jelleg eszközei a tervezett dialógusokban

Az előző fejezetekből is kiderült, hogy különbözőségük ellenére a spontán és a tervezett dialógusok számos hasonló vonással rendelkeznek. Ezek mellett a drámai párbeszédnek több olyan alapvetően beszélt nyelvi jellemzőt is hordoznak, melyek fő funkciója, hogy a tervezett szövegeket a spontán társalgásokhoz hasonlóvá tegyék. Ilyen pl. a topikalizált szerkezetek használata, a gyakori témaváltások és a közbevetések, a betétszekvenciák és a diskurzuspartikulák, a hibák és a hibajavítások alkalmazása, valamint a beszélt nyelvi szövegekre jellemző szintaktikai kifejtetlenség is, mely a drámákban egyaránt tudatos tervezés eredményeképpen jön létre. A dolgozat elemző részeiben a fenti jelenségek nagyobb részéről különböző szempontok szerint már szó esett, ezért a következő bekezdések a két utóbbira hoznak példát azt mutatva, hogy a dialógusok kifejtetlen szerkesztése és a szövegekben szereplő hibák és hibajavítások előzetes és tudatos tervezés eredményeként vannak jelen a drámai művekben.

A drámai dialógusok **szintaktikailag kifejtetlen** mondataiban a hiányzó részek kiegészülésének lehetőségei alapján a kontextuális és a szituatív ellipszist különbözteti meg a szakirodalom (Péter 1991: 199—205). Ebben az értelmezői keretben azonban nem beszélhetünk hiányról és ellipsziszről, hiszen a szintaktikailag kifejtetlen mondatok valójában szemantikailag teljesek, hiszen a hiányzó szerkezeteket a befogadó mentális műveletei által a szöveg egészéből vagy egyes részeiből képes kiegészíteni. Ez egyrészt történhet a kontextus szűkebb felfogásaként értelmezett **nyelvi környezetből** (kotextus), vagyis a beszédelőzményből és a követő megnyilatkozásból. A **kotextuális szintaktikai kifejtetlenség** egyaránt jellemző lehet az egy beszélőtől származó, több mondatból vagy tagmondatból álló fordulókra belül (intratextuális) és a különböző beszélőktől származó fordulók között (intertextuális) is, és a párbeszéd szövegtani jellemzőiből adódóan a válaszfordulókra jellemző leginkább, hiszen a nyitó forduló témája a záró fordulóban általában nem ismétlődik meg. A szintaktikai kifejtetlenség a spontán társalgások jellemző eleme, de a spontán jelleg erősítése érdekében a drámai dialógusokban is nagyon gyakori. Fő típusaira hoznak példát az alábbi spontán és drámai dialógusok:

Intratextuális szintaktikai kifejtetlenség a nyitó fordulóban:

(1a) [8, 13—4]

A: *Nem késett ma a b u s z ? Vagy késett?*

B: *A kecskeméti késett.*

(1b) [A, 121]

BÓDOG: *Fehér ruhában vannak! A katonák fehér ruhában vannak!
Micsoda marhaság! Csupa piszok lesz.*

Az (1a) példa azonos beszélőtől származó első fordulójának második megnyilatkozásában szintaktikailag kifejtetlen alany (*busz*) az első megnyilatkozásból, az (1b) példa első mondatának alanya (*katonák*) pedig a második mondatból, vagyis a közvetlen szövegelőzményből anaforikusan ill. a következményből kataforikusan érthető oda szemantikailag.

Intratextuális szintaktikai kifejtetlenség a záró fordulóban:

(2a) [8, 28]

B: *Szegény kocsi is fölment oda a templomhoz. Hűtty... bement a templomhoz. Tudod, ha ott megáll, belemegy a pesti.*

(2b) [A, 142]

BÓDOGNÉ: *Most meg széttapossa a cserepeket! Talán még össze lehetett volna ragasztani!*

A (2a-b) példákban szintaktikailag a megnyilatkozás második mondata kifejtetlen, melynek szemantikai feloldása mindkét esetben az igei személyragozásból (*bement, megáll, belemegy, össze lehetett volna ragasztani*) történik meg.

Intertextuális szintaktikai kifejtetlenség a nyitó fordulóban:

(3a) [3, 13—4]

A: *Hát még nem is láttam sosem.*

B: *A Norbit? Hát mert fél háromig van.*

(3b) [A, 125]

BÓDOG: *A feleségéhez. Anya! A gallér! A kabátom gallérja!*

BÓDOGNÉ: *Megigazítja. Begyűrődik, mert meg se mozdulsz!*

A (3a-b) példák abban különböznek az előzőektől, hogy míg azokban a szintaktikai kifejtetlenség az azonos beszélőtől származó megnyilatkozásokban jelentkezett, addig e két esetben a második megnyilatkozótól származó válaszforduló teszi szemantikailag kifejtetté az első kataforikusan (*Norbit, begyűrődik*).

Intertextuális szintaktikai kifejtetlenség a záró fordulóban:

(4a) [10, 2—3]

B: *Helló! Hát te? Hogyhogy itt vagy? Kivel jöttél?*

A: *Ó, most csak egyedül.*

(4b) [A, 119]

BÓDOGNÉ *Te is meg akarod őt kínálni?*

BÓDOG *Én is!*

Hasonló a helyzet a (4a-b)-ben is, azzal a különbséggel, hogy itt a záró forduló kifejtetlen szintaktikailag, a szemantikai teljességet pedig anaforikusan a közvetlen szövegelőzmény, vagyis az első forduló teremti meg.

A szintaktikai kifejtetlenség másik fajtája a hagyományos felfogásban szituatív ellipszisnek nevezett jelenség, mely a **beszédhelyzet**ből, a konkrét szituációban alkalmazott intonációból, a testmozgással kapcsolatos kinezikus jelekből és gesztus metronómokból tehető kifejtetté, ezen kívül a drámai dialógusokban gyakran ezt a célt szolgálják a párbeszéd közé illesztett paratextuális szerzői utasítások is. Ebből adódóan ebben a felfogásban a szituatív ellipszis elnevezés helyett célszerűbb a **kontextuális szintaktikai kifejtetlenség** kifejezést alkalmazni. Ez a szerkesztésmód a drámai dialógusokban gyakran megjelenik, szemantikailag kifejtetté pedig általában a szerzői utasítások teszik. A kontextuális szintaktikai kifejtetlenség a spontán szövegekben is gyakori jelenség, de szemantikai kifejtettségét nehezíti, hogy a drámával ellentétben

ezekben a szövegekben hiányoznak a szerzői utasítások. A transzkripció elkészítése során ugyan lehetőség van a lejegyzést készítő személy megjegyzéseinek, a szituációra vonatkozó adatoknak vagy a különböző nonverbális jeleknek a rögzítésére, a vizsgált szövegek esetében azonban ez nem történt meg. Ebből adódóan a jelenségre vonatkozó példák között nem szerepelnek a spontán társalgásokból, csak a drámai művekből vett idézetek. A kontextuális szintaktikai kifejtetlenség fő esteire láthatunk példát az alábbi drámarészletekben:

(5a) [A, 122]

BÓDOG: *Annyi kiadásunk van úgyis! – Túlóráztál?*

VANDA: *Nem. Megpergeti az ernyőjét.*

BÓDOGNÉ: *Kislányom, a szőnyegre!*

Az (5a) példában Bódogné megnyilatkozása csak a szerzői utasításban megfogalmazott körülményből (*megpergeti az ernyőjét*) válik értelmezhetővé.

(5b) [A, 126]

SACI: *Ja, persze, persze! Más hangon. Imrus?*

BÓDOGNÉ: *Valami szeminárium.*

Az (5b)-ben Saci kérdése az intonációból (*más hangon*) teljesedik ki szemantikailag, melyet szintén a paratextuális utasítás erősít fel.

(5c) [H, 385]

NŐ *Nézi a lázmérőt. Harminchat, hét... még annyi se!*

FÉRFI *Mert kicsúszott. Érzem, a testem csupa tűz! Van valami kompót?*

Az (5c) példa első és második fordulója is a szerzői utasításban szereplő tárgy (*lázmérő*) és a rá irányuló cselekvés (*nézi*) ismeretében értelmezhető.

A dialógusokban előfordul az olyan szintaktikai kifejtetlenség is, mely sem a kontextusra vonatkozó szerzői utasításokból, sem a megnyilatkozás nyelvi környezetéből nem tehető szemantikailag kifejtetté. Bár ez a szerkesztés az irodalmi nyelvhasználatról általában

idegen¹⁰⁰, a vizsgált szövegek gyakran ezek segítségével biztosították a beszélt nyelv jellemzőinek megőrzését. Ezt mutatja a következő (6) példa, melyben a kifejtetlenség a családfő jellemábrázolásában tölt be jelentős szerepet:

(6) [A, 120]

BÓDOG A fene akarja rászoktatni a dohányzásra! Csak megkínálom. *Hogy érezze, hogy... Szóval, hogy érezze! Nahát! És ez egy tábornok?!*

A másik jellemző vonás, amely tervezett szövegeket a spontán társalgásokhoz hasonlóvá teszi, a szövegben szereplő **hibák és hibajavítások** gyakori előfordulása. A spontán szövegekre jellemző hibák oka lehet a környezeti zaj, de forrása általában az emberi tényezőben kereshető. Ide tartoznak a beszélő artikulációs hibái, az anticipációs vagy perszeverációs nyelvbtlások, a percepció és memóriazavarok, a hallás problémái, de a szabálytalanság eredhet a szomszédsági párok hibás szerkesztéséből, a szórend- és szótagcserékből és a szöveg szintaxisából is (Iványi 2003). A hibák nagyobb része a beszélő bizonytalanságából ered, ilyen az ismétlés, a hezitálás és a túl hosszú szünet, a téves kivitelezésből eredő változtatás azonban már súlyosabb hibajelenségnek minősül. A dráma szövege gyakran felhasználja a különféle hibákat és javítási stratégiákat annak érdekében, hogy a párbeszéd spontán jellegét biztosítani tudja. Erre láthatunk példákat az alábbi spontán és drámai szövegekben:

(7a) [2, 15]

A: *Futok egy jót. Úgy döntöttem, futok ma 8 kilométert, de hát... de hát futok 3 kilométer óta... azt még mindig fázik a kezem. Mondom, nem futok többet, mert teljesen átfagyok.*

(7b) [A, 146]

BÓDOG *Igyekezni kell, igyekezni. Mindenki igyekszik... a világon mindenki... Hol a szivarosdobozom? Imrus, nincs ott melletted?*

¹⁰⁰ Vö.: Huszár Ágnes tanulmányával, mely szerint az általa vizsgált drámákban nem jellemző a kiegészítetlen hiány jelenléte, ez csak a spontán élőbeszéd sajátja. „Nem találtam az általam vizsgált drámák nyelvében az élőbeszédben igen gyakori kiegészítetlen hiányos mondatokat” (Huszár 1983: 129).

(8a) [11, 15]

A: Azt kellett csinálni, hogy ilyen... izéba tettünk ilyen kálium-permanganátot, fehérítettük a borszeszégőn, és egy... ööö mi is volt... ööö... hurkapálcát meggyújtottunk, utána elfújtuk... és a kálium-permanganát elkezdett pattogni, beletettük és a parázs a ööö... a hurkapálcán elkezdett égni.

(8b) [H, 400]

NŐ Egy szót sem, senki... Rám sötétedett, éjszaka lett... az örületig markoltam a párnát, a számba gyömködtem... kínlódtam... és senki... egyedül... de hányszor...

(9a) [5, 7]

A: Reggel jön ... reggel megy taxizni, vagy jön haza?

(9b) [H, 393]

FÉRFI Éppen én! Éppen én mindig is falun akartam élni! A kicsattanó egészség! Egy falusi lány... a s s z o n y! Nem kérdezne semmit, csak lenne!...

NŐ Hát akkor ne velem akarj falura menni! Menj, keress magadnak egy ilyen kicsattanó lányt... n ő t!

A (7a-b) példákban az ismétlés, a (8a-b)-ben a hezitálás és a szünet, a (9a-b) szövegekben pedig a téves kivitelezés volt a hibajelenség forrása, melyet csak az utolsó két esetben korrigáltak a megnyilatkozók, minden esetben **önjavítással** (Iványi 2001: 85). A hibajavítás a társalgások sajátos strukturális egysége, melynek meghatározott működési szabályai vannak. A fenti esetekben a beszélő azonnal észlelte a hibát, és már ugyanabban a fordulóban megpróbálta korrigálni azt, vagyis önjavítással a további hibaforrásokat elkerülni. Ehhez hasonló példákat láthatunk a következő párbeszédekben is:

(10a) [5, 29]

A: És még mást nem? Valami... izé ... tudod... vacsorának valót?

(10b) [A, 174]

VANDA *Csak nézd a tévét, Saci, az sokkal érdekesebb. Emberfihez. És ha maga is kíváncsi erre a micsodára... erre a krimire, csak nézze.*

A (10a-b) példával ellentétben a hallgató kívülről is jelezheti a hiba kijavításának, az információ pontosításának igényét, vagyis kezdeményezheti a javítást. A befogadó részéről hibajelzés lehet a visszakérdezés vagy a szöveg megszakítása, mely az egyes megnyilatkozások átfedéséhez is vezethet. Ilyen **küljavításra** (Iványi 2001: 85) láthatunk példát a következő dialógusokban is:

(11a) [13, 13—4]

A: *De várjá... ezek egriek, ugye? ...akikkel ott találkoztál..., ezek az izé ... régi ... csoporttá...*

B: *A régi csoporttársaim, persze, ők külön egriek, igen.*

(11b) [A, 116—7]

BÓDOG (...) *Egy hónapja van nálunk ez a... mi is a neve?*

BÓDOGNÉ *Én is mindig elfelejtem. Várjál csak?... Emberfi!*

Ezekkel az előre megtervezett jelenségekkel a drámai dialógusokban a spontán jelleg biztosítása mellett a szerzőnek általában más célja is van; ez lehet a szereplők jellemábrázolásának árnyalása vagy a társadalomkritika burkolt kifejezése is, de gyakori, hogy a szintaktikai kifejtetlenség vagy a hibajavítások rendszere stilisztikai célokat szolgál.

4.6. Konklúziók a korpuszalapú dialóguselemzésről

A spontán és a tervezett szövegek vizsgálatával foglalkozó elemző fejezetek a kommunikatív tényezők szerepét, a dialógust felépítő fordulók szerkezetét, és két fontos mikroszintű jelenség kérdését tanulmányozták két szövegtörzset alapján. A **kognitív** szempontú elemzés több ponton épített a tudománytörténeti áttekintésben tárgyalt irányzatok nézeteire, felhasználva azok korábbi kutatási eredményeit. A dialógus kontextuális tényezőivel foglalkozó fejezet a **pragmatikát** mint szemléletmódot alkalmazta a vizsgálatban, elsősorban annak szélesebb kontextus-értelmezésére támaszkodva, emellett eredményeit felhasználta a nézőpont, a közlésmódok és a

metapragmatikai tudatosság összefüggéseinek elemzésében. A fordulók szerkezetére vonatkozó megállapításokhoz a **nyelvészeti konverzációelemzés** alapfogalmait, a szekvenciák szerveződésében az **interakció-elméletet**, a beszédaktusok szerkezetet befolyásoló szerepének tanulmányozásában a **beszédaktus-elmélet** nézeteit, a hibajavítások vizsgálatában pedig a **pszicholingvisztika** eredményeit hasznosította. Az elemzés konkrét adatokra támaszkodva olyan kommunikációs és szövegtani jellemzőket keresett, melyek segítségével a hétköznapi spontán és a tervezett drámai szövegek főbb tulajdonságai meghatározhatók, és a közöttük lévő különbségek feltárhatók. A vizsgálatnak nem volt célja pontos statisztikai adatok meghatározása, de sok esetben támaszkodott az egyes szövegtani jellemzők előfordulásának gyakoriságára. Nem törekedett továbbá arra sem, hogy a vizsgált szövegeket egymástól mereven elkülönített kategóriákba sorolja, hanem sokkal inkább bizonyos dominanciaviszonyokat kívánt megfogalmazni. Az elemzés eredményeképpen kirajzolódott néhány olyan **viszonyfogalom**, melyek mentén a spontán és a tervezett szövegek árnyaltabban jellemezhetők. A vizsgált korpusz alapján ezek a viszonyfogalmak a következők:

- a tér- és időszerkezet összetettsége
- a nyelvi és nem nyelvi cselekvések viszonya
- a témaváltások jellege és gyakorisága
- a társalgás forgatókönyvének követése
- a normától való eltérés mértéke
- a szomszédsági párok aránya
- a fordulók szerkezeti jellemzői
- a közbevetések funkciója
- a tudatosság szubjektumának kérdése
- a deixis és koreferencia összefüggései

E jelenségek érvényesülésének dominanciája alapján az egyes konkrét dialógusok a spontán és a tervezett jelleg két végpontja között skaláris elhelyezkedést mutatnak a következők szerint.

Minél árnyaltabb egy beszélgetés **tér- és időszerkezete**, minél többféle tér- és időbeli síkra történik utalás a felek szövegeiben, annál erősebben érvényesül benne egy előzetes terv követésének törekvése.

Egy adott társalgásra minél inkább jellemző a **nem nyelvi cselekvések** párhuzamos megjelenése és nyelvi kifejtetlensége, annál erősebb az adott szöveg spontán jellege.

Amennyiben egy szövegre jellemző a **témaváltások** gyakorisága és az egymáshoz kevésbé kapcsolódó témák felvetése, valószínűsíthető hogy spontán módon létrejövő társalgásról van szó.

A spontán szövegekben gyakran elmaradnak, vagy csak nagyon kis mértékben jelennek meg a társalgás alapvető **sémái** (pl. felvezetés), így annál inkább tervezett egy szöveg, minél jobban megfigyelhető benne a sémák folyamatos jelenléte, a társalgás forgatókönyvének követése.

A **normától való eltérés** mértéke általában a spontaneitás fokával egyenes arányban változik.

Minél jellemzőbb egy beszélgetésre a rövid **kérdések és válaszok**, a **betét- és mellékszekvenciák**, valamint a válasz nélkül maradó **nyitott dialógusok** jelenléte, annál erősebb a szöveg spontán jellege.

Minél inkább összefügg a **közbevetések** szerepe a kommunikációs folyamat udvariassági és együttműködési stratégiáival, annál erősebb az adott dialógus tervezettségének mértéke.

A (mutató) **névmási deixis és az anaforikus koreferencia** előfordulásának gyakorisága a spontaneitással, a **tudatosság szubjektumának** állandó áthelyeződése pedig a tervezettség fokával mutat egyenes arányosságot.

A fenti szempontok remélhetőleg segítséget nyújthatnak a különféle dialógustípusok jellemzőinek meghatározásában és a dialogikus szövegek leírásában.

5. Összegzés és kitekintés

Ez a fejezet részletesen reflektálva a hipotézisekben megfogalmazott kérdésekre **összefoglalja** a dolgozat elemző részében megfogalmazódott eredményeket és a belőlük adódó következtetéseket is. Az összegzés után röviden bemutatja a dolgozat eredményeinek **további felhasználási lehetőségeit**, körvonalazva ezzel a dialogikus szövegek későbbi kutatásának lehetséges témáit és irányait.

5.1. Következtetések

Az elemzések a dolgozat bevezetésében megfogalmazott hipotézisek nagy részét igazolták, hiszen a hétköznapi spontán és a tervezett drámai szövegek között sok lényeges különbség kirajzolódott. Ezek a különbségek azonban több esetben is elmaradtak a feltételezett eltérés mértékétől, melynek magyarázata a vizsgált drámák kortárs, hétköznapi szituációkra épülő jellegéből eredhet. Bizonyára ennél is szembetűnőbb lett volna a különbség a drámai művek egy még inkább prototipikus példányának elemzése esetében, de ez nem egyezett volna a dolgozat alapvető elképzelésével, mely napjaink nyelvi tevékenységének vizsgálatára irányult, s azon belül is az informális, családi, baráti szituációkat választotta témául. Ezért a vizsgált szempontokkal kapcsolatban három általános tapasztalat fogalmazható meg:

- A hipotézisek többségét általában részben vagy nagymértékben **sikerült igazolni**.
- Az elemzések gyakran a hipotézisek további **kiegészítését** eredményezték.
- Egy hipotézis esetében a **vártnál kisebb**, egy másiknál a **vártnál nagyobb** mértékű eltérés volt tapasztalható.

Az általános tapasztalatok után érdemes részletesen is megvizsgálni a dolgozat elején megfogalmazódó feltevések és az elemzés során kapott eredmények egymáshoz való viszonyát. A következtetések levonásakor feltétlenül fontos leszögezni, hogy a kutatás során kapott adatok teljes mértékben csupán a megvizsgált társalgási szövegtárházra és a két szépirodalmi alkotásra érvényesek, ezért széleskörű általánosításra nem alkalmasak. Jelentőségük a fenti viszonyfogalmak és az összehasonlításra alkalmas szempontok

megfogalmazásában, és – remélhetőleg – a további korpuszalapú kutatások segítségével és ösztönzésében rejlik.

Az első feltevés szerint a spontán társalgások és a drámai dialógusok között a **tervezettség mértékében** jelentős különbség volt várható. Ez a feltevés **igazolódott**, hiszen a spontán szövegek gyakran csak implicit formában követték a feltételezhető sémák valamelyikét, melyek a dráma szövegében sokkal határozottabban jelentkeztek.

A második hipotézis azt tételezte fel, hogy a spontán és a tervezett szövegek külső kapcsolódási tartományához sorolható **kontextuális tényezők** között több egyezés is lesz a szituációk és a résztvevők közötti viszonyok hasonlósága miatt. Ez a feltételezés **nagyrészt igazolódott**, hiszen a beszédhelyzet összetevői mindkét szövegben igen nagy változatosságot mutattak, a résztvevők párhuzamosan végzett nyelvi és nem cselekvéseikben megnyilvánuló szándékai és motivációi hasonlóak voltak, és mindannyian az adott beszédhelyzetben érvényes szövegek létrehozására és megértésére törekedtek. A legfontosabb különbség a kontextuális tényezőkre vonatkozó információk kifejtettségében, az előzetes tudás alkalmazásában és a normák követésének mértékében jelentkezett, mely a tervezett dialógusok beágyazott résztvevői szerepeivel hozható összefüggésbe.

A harmadik állítás a szövegek **belső szerkezeti jellemzőire** vonatkozott, és azt feltételezte, hogy ebből a szempontból a spontán és a tervezett szövegek jelentős különbséget mutatnak. Ez a feltevés **csak részben igazolódott**, hiszen a dialógusok szerkezeti jellemzői között több hasonlóság is felfedezhető. Ilyen a párbeszédek szekvenciális rendezettsége, hiszen mindkét szövegben a kérdés-válasz szomszédsági pár aránya volt a legnagyobb. Mindkét típusra jellemző volt a kétfokú nyitott dialógusok, a közbevetések és a mezoszintű szövegrészek használata, a mellékszekvenciák azonban egyik korpuszban sem voltak gyakoriak. A fordulók szerkezeti jellemzőinek vizsgálata a hasonlóságok mellett néhány különbséget is felfedett: a spontán szövegekben gyakrabban megjelentek az egyfokú dialógusok és a betétszekvenciák, míg a drámában a háromfokú dialógusok sem voltak ritkák. A közbevetések funkciója a két dialógustípusban különböző volt, a mezoszintű szövegrészek közlésére pedig a spontán szövegekben inkább a függő, a drámákban az egyenes beszédet használták a szereplők. A közvetett beszédaktusok közül a spontán társalgásokban az előkészítő stratégia, a dráma nyelvében pedig a javaslattevő forma volt a gyakoribb.

A negyedik feltevés szerint a szövegek mikroszintű tényezőihez tartozó **deixis** kulcsfontosságú szerepet tölt be a spontán és a tervezett dialógusok nézőpontjának, valamint tér- és időviszonyainak kialakításában. Az elemzések mindkét szövegkorpuszban

igazolták a deixis és a nézőpont, valamint a deixis és a tér-idő viszonyok kapcsolatát, és bebizonyították a hipotézis második felének állítását is, mely szerint a deixis egyes kifejezőeszközei különböző funkcióban állnak a spontán és a tervezett szövegekben, hiszen a spontán társalgásokban leggyakrabban az igei személyragok, a drámai szövegekben pedig a személyes névmások voltak használatosak a nézőpontok lehetséges variációinak jelölésére. Ezen kívül **rámutatottak** a kétféle szöveg deiktikus utalásai között lévő fő különbségekre: a rámutatások exo- és endoforikus jellegére, a tudatosság szubjektumának kérdésére, a szubjektívizáció és a perspektívizáció jelenségére és az egyenes, a függő és a szabad függő beszéd használatára is.

Az ötödik hipotézis azt állította, hogy a spontán társalgások **koreferenciaviszonyaira** a sematikus fogalommal kifejezett, névmási anafora gyakorisága lesz jellemző. Ez a hipotézis **teljes mértékben igazolódott**, és **kiegészült** azzal, hogy a névmási anafora dominanciája a spontán társalgások mellett a drámai dialógusokra is jellemző, valamint azzal, hogy a nyelvileg kifejtő deixis és a koreferencia a drámai szövegekben szoros kapcsolatban áll egymással.

A hatodik feltételezés szerint a dráma szövegében a tudatos tervezés eredményeként több olyan jelenség is megfigyelhető, melynek célja az **előbeszéd jellemzőinek** utánzása a dráma szereplőinek párbeszédeiben. A dráma szövegéből vett példák a vártnál is jobban **bebizonyították**, hogy a szerző a szituáció, a szöveg és a stílus összhangjának érdekében több olyan nyelvi eszközt is felhasznál a párbeszédek tudatos tervezésében, melyek a szépirodalmi szövegekre általában kevésbé jellemzőek, a hétköznapi társalgásokban viszont elengedhetetlenek. Ilyen a topikalizált szerkezetek használata, a hibajavítások, a közbevetések, a betétszekvenciák és a diskurzuspartikulák alkalmazása, valamint a szövegekre jellemző szintaktikai kifejtetlenség is.

A hetedik, összefoglaló jellegű hipotézis szerint a spontán családi társalgások és a tervezett drámai dialógusok elemzése során több olyan különbség várható, melyek segíthetnek a spontán és a tervezett szövegek elkülönítésében. A vizsgálatok eredményeképpen megfogalmazott szempontok azonban inkább csak viszonyfogalmakként használhatók a szövegek elhatárolásában. Közülük néhány (pl. a nyelvi és nem nyelvi cselekvések viszonya, a fordulók szerkezeti jellemzői, a közbevetések funkciója, a tudatosság szubjektuma vagy a deiktikus utalások jellege) a gyakorlatban is jól használható **szövegtipológiai változónak** tűnik, ezek alkalmazásához azonban szövegtipológiai kutatások és további korpuszalapú elemzések elvégzése szükséges.

5.2. A dialógusok elemzéseinek felhasználási lehetőségei

A vizsgált korpuszok alapján megfogalmazott következtetések, valamint a spontán és tervezett szövegek elkülönítésében felhasználható viszonyfogalmak hozzájárulhatnak a párbeszéd szövegek jellemző tulajdonságainak feltárásához. A dialógusok teljesebb szövegtani leírásához azonban **további kutatásokra** van szükség főként a határozottság, az egyeztetés, valamint a szövegtopik és szövegfókusz megoszlásának témájában. Az eddigi és a későbbi szövegtani kutatások segíthetik a dialogikus és a beszélt nyelvi szövegek **szövegtipológiai** és a **stilisztikai** vizsgálatát is. Az alábbi fejezetek rövid összefoglalást adnak arról, hogy a dolgozat eredményei hogyan hasznosíthatók a kognitív szempontú szövegtipológiai és stilisztikai kutatásokban.

5.2.1. Szövegtipológiai kutatások

Az dialógusok elemzése alapján kapott viszonyfogalmak több szempontból is hasznosíthatók a szövegtipológiai kutatásokban, mivel az egyes beszélők szövegekre vonatkozó tudása folyamatjellegéből adódóan a társadalmi interakciókban gyökerezik. A kommunikációban résztvevők gyakorlati tudásuk alapján sorolják az egyes szövegeket az általuk ismert nyitott típusokba, s a besorolást aktuálisan az adott beszédhelyzethez igazítják folyamatosan értékelve és alakítva ezzel a verbális interakciót. A kognitív szemléletű tipológia nyitott kategóriái és a vizsgált korpusz alapján megfogalmazott szövegtani jellemzők jól illeszkednek egymáshoz, együttes alkalmazásukkal a prototipikusan spontántól a prototipikusan tervezett szövegekig terjedő párbeszéd típusai alaposabban jellemezhetők. A kognitív szemléletű szövegtipológia szempontjai (Tolcsvai Nagy 2001: 336—8) a következőképpen egészíthetők ki a dialógusokra jellemző szövegtani viszonyfogalmakkal:

- **A kifejtettség mértéke** alapján bennfoglaló, mérsékelten bennfoglaló, mérsékelten kifejtő, kifejtő és vegyes típusú szövegeket különböztethetünk meg. Ezzel a szemponttal a fordulók szerkezeti jellemzői kapcsolhatók össze oly módon, hogy minél nagyobb egy adott szövegben a fordulók kifejtettségének mértéke, annál valószínűbb, hogy tervezett szövegről van szó.
- **A nézőpont jelöltsége** szerint az aktuális beszélő személye lehet explicit vagy implicit módon és körülírással jelölve, melynek részletesebb bemutatása a

tudatosság szubjektumának, valamint a deixis és a koreferencia nézőponttal összefüggő vonatkozásainak felhasználásával történhet. A spontán szövegekben a beszélő személye és a tudatosság szubjektuma általában egybeesik, és nyelviileg jelölt formában van jelen, míg a tervezett szövegekre már inkább a tudatosság szubjektumának áthelyeződése jellemző, s ez nem minden esetben válik expliciten is kifejtetté.

- **A kommunikációs színterek** alapján a beszélgetés megvalósulása történhet cselekvés közben, spontán vagy részben spontán és formális helyzetben. Ez a nyelvi és nem nyelvi cselekvések viszonyának szempontjával, partitúra alkalmazásával egészíthető ki, melyből jól látható, hogy a spontán szövegek általában valamilyen cselekvés közben hangzanak el, míg a tervezett dialógusok irodalmi jellegükből adódóan is sokszor jelennek meg önmagukban, egyedi módon és megismételhetetlenül.
- **A szövegfajta tulajdonságaihoz** a szövegkezdet és vég meghatározott nyelvi formája, a tematika kötöttsége vagy szabadsága, a konvencionális vagy kötetlen szövegfelépítés és a partnerek hierarchikus viszonya tartozik, mely a szövegtani szempontok közül a szomszédsági párok jellegének és arányának, valamint a témaváltások jellemző típusainak és gyakoriságának szempontjával kapcsolható össze. A spontán szövegekre ebből a szempontból a kezdő és a záró formulák elhagyásának lehetősége, a kérdés–válasz szomszédsági párok gyakori előfordulása, a tematikai szabadság és a gyakori topikváltás jellemző, míg a tervezett szövegekben változatosabb a szomszédsági párok megjelenése, és nagyobb a tematikai kötöttség.
- **A szöveg stilisztikai jellemzőihez** a magatartás, a helyzet, az érték és az idő stílusváltozója tartozik, melyek szintén szoros összefüggésben állnak az adott szöveg tervezettségének mértékével. A stilisztikai jellemzők felhasználási lehetőségeiről bővebben a következő fejezetben esik szó.

A szövegtipológiai szempontok és a dolgozat eredményei alapján megfogalmazott fenti feltevésekre a következő két mintaelemzésben láthatunk példákat:

(1b) [6, 1—7]

A: *Elkezdődött már a film? Történt valami?*

B: *Igen, egy nőt...*

A: *Már itt van a hullaházban?*

B: *Azt nem tudjuk.*

A: *Mikor jössz haza holnap kicsim?*

B: *Hát, nem lesz hatodik órám, elhozom az ebédet, és akkor olyan negyed kettő, fél kettő felé érkezem.*

A: *Jó, és akkor elmegyünk... Lujzi, te fél szemmel ne leskelődj! Ez nem hapsi? Szörös!*

A férj és a feleség között zajló spontán párbeszéd (1a) a **kifejtettség mértéke** szerint erősen bennfoglaló, hiszen a szituáció és a felek által előzetesen ismert információk lehetővé teszik, hogy a résztvevők számára ismert tartalmak nyelvileg kifejtetlenek maradjanak. A **nézőpont jelöltsége** szerint a megnyilatkozók az igei személyragokkal explicit módon jelöltek (*tudjuk, elhozom, érkezem*), és megnyilatkozásaik propozicionális tartalmáért is felelősséggel tartoznak (*Hát, nem lesz hatodik órám, elhozom az ebédet, és akkor olyan negyed kettő, fél kettő felé érkezem*). A beszélgetés **kommunikációs színtere** a mindennapi élet, a társalgás az esti szokásos tevékenységek (tévézés) közben zajlik, melynek fontos része a másnapi intéznivalók megbeszélése. A **szövegajta tulajdonságairól** elmondható, hogy a társalgás elején hiányzik a kezdő forma, az üdvözlés és a fő téma felvezetése, ehelyett a beszélgetés bevezetés nélkül kezdődik el (*Elkezdődött már a film? Történt valami?*). Az egész beszélgetés a kérdés–válasz szomszédsági párok váltakozására épül, jellemző rá a téma visszatérése (*Már itt van a hullaházban?*, *Ez nem hapsi?*), és a gyakori topikváltás is (*Elkezdődött már a film?*, *Mikor jössz haza holnap kicsim?*, *Jó, és akkor elmegyünk... Lujzi, te fél szemmel ne leskelődj! Ez nem hapsi? Szörös!*).

(1b) [H, 396]

NŐ: Inkább mosolyogva. *Csak csúfolj, te!... Azzal a nagy testeddel... Te nem is tudsz táncolni.*

FÉRFI: *Én? Haha! Tudok, csak nem akarok! Nagy különbség! Mert én mindig csak a szolidságot, a tartózkodást... Más hangon. A faluban is az lenne a lényeg:*

a csend, a visszavonultság, az elmélyülés... Az élet valósága... A víz... a nagy vizek... „Nekem csak ez jutott, a hangtalan jelenlét az idők nagyvize felett...”

Beleborzong. A fák! A madarak...

NŐ: *A kalitkára mutat. Itt vannak neked a madarak.*

FÉRFI: *Nekem? Neked! Neked vettem.*

NŐ: *Hát akkor csak menj vidékre, ha olyan nagyon akarsz.*

FÉRFI: *Veled! Együtt, ketten, kéz a kézben. Ott még előlről kezdhethénk mindent!*

NŐ: *Örülök, hogy eddig is bírtam, nem akarom előlről kezdeni.*

Az (1a) példához hasonlóan (1b) szintén egy férj és feleség között zajló tervezett párbeszéd, a **kifejtettség mértéke** szerint mérsékeltlen kifejtő, hiszen a szituáció és a felek által előzetesen ismert információk ellenére a résztvevők számára ismert tartalmak – feltehetően a drámai jelleg miatt – sok esetben nyelvileg mégis megfogalmazódnak. A **nézőpont jelöltsége** szerint a megnyilatkozók részben az igei személyragokkal explicit módon jelöltek (*tudok, akarok, kezdhethénk, bírtam*), részben jelöletlenek maradnak (*A faluban is az lenne a lényeg: a csend, a visszavonultság, az elmélyülés... Az élet valósága... A víz... a nagy vizek...*). A megnyilatkozások propozicionális tartalmáért nem mindig a megnyilatkozók tartoznak felelősséggel, s a tudatosság szubjektumának áthelyeződése sincs explicit módon jelölve (*„Nekem csak ez jutott, a hangtalan jelenlét az idők nagyvize felett...”*). A beszélgetés **kommunikációs színtere** az irodalmi szöveg egyedi világa. A **szövegfajta tulajdonságairól** megállapítható, hogy a társalgásra nem jellemző a kérdés–válasz szomszédsági párok szabályos váltakozása és a gyakori témaváltás sem, a topikfolytonosságot pedig az adott téma résztémáinak folyamatos visszatérése biztosítja (*A fák! A madarak..., Itt vannak neked a madarak., Hát akkor csak menj vidékre, ha olyan nagyon akarsz., Ott még előlről kezdhethénk mindent!*).

5.2.2. Kognitív stilisztika

A kognitív szemléletű stilisztika a hermeneutikára alapozva a stílust úgy határozza meg, mint a nyelvről való tudás egyik alapvető elemét. Ez a felfogás a romantikától kezdve, majd Humboldt nyelvelméletére építve bontakozott ki, s a későbbiekben szövegtani, szociolingvisztikai és pragmatikai szempontokkal bővítette a stílus tanulmányozásának kérdéseit (Tolcsvai Nagy 2004). A 20. század végén az etnometodológiára, a regiszterelméletre és a Labov-féle stílusfelfogásra épülő elméletek

mellett egyre nagyobb teret kapott az előtérbe helyezés műveletének stilisztikai hatásából kiinduló kognitív szemléletű stílusértelmezés is (van Peer 1986; Semino – Culpeper eds. 2002). Napjaink kognitív stilisztikai kutatásai pedig már a szociolingvisztika (Labov 1982) és a kognitív nyelvészet (Langacker 1987) alapfogalmából, a nyelvi variancia kérdéséből indulnak ki, mely szerint egy adott jelentést és funkciót többféle módon is ki lehet fejezni. A nyelvi variancia szoros kapcsolatban áll az előtér-háttér megkülönböztetéssel, hiszen egy adott kifejezésnek akkor lesz stílushatása, ha más, hasonló funkciójú kifejezésekhez képest kerül előtérbe oly módon, hogy a nem említett kifejezések a háttérben maradnak, és az előtérbe kerülő ill. a háttérben maradó elemek a megértés során kapcsolatba kerülnek egymással. A kognitív stilisztika a stílust egy adott nyelvi megnyilatkozás megformáltságából eredő értelemösszetevőként határozza meg, leírásában pedig a következő szempontokat érvényesíti:

- a nyelvi potenciál (a nyelvi varianciából eredő stíluslehetőségek)
- a szociokulturális tényezők
- a stílusstruktúra, mely a szövegértelem részeként jelenik meg (Tolcsvai Nagy 2004).

A kognitív stilisztika fenti szempontjai közül a dolgozat párbeszédes korpuszainak további vizsgálata a szociokulturális tényezők és a stílusstruktúra viszonylatában tűnik célszerűnek.

A **szociokulturális tényezők** (Tolcsvai Nagy 1996: 134—58) a szöveg megformáltságának és a kommunikációs helyzet összetevőinek kapcsolatára vonatkoznak, érvényesülésüket a nyelvi variancia különböző lehetőségeinek felhasználása teszi lehetővé. A szociokulturális tényezőket egy adott közösség kulturális normái és értékei határozzák meg, mindig a nyelvre vonatkoznak, leírásuk pedig a kognitív stilisztikában öt alapvető változó mentén történik. A változók mentén tartományok jönnek létre, azokban altartományok helyezkednek el, melyek között átfedések is lehetségesek, megjelenésükre tehát nem a kategorikus, hanem a skaláris elhelyezkedés a jellemző. A változók mindig nyelvi interakciókban érvényesülnek, ezért tanulmányozásukhoz a korpuszalapú elemzés további eredményekkel szolgálhat. A szociokulturális tényezőket a következőképpen érdemes bevonni a társalgási szövegtörzsek vizsgálatába:

- A **magatartás** stílusváltozója mentén megkülönböztethetünk durva, bizalmas, közömbös és választékos stílust, mely a nyelvi kifejezések megformálására irányuló megnyilatkozói és a befogadó által a megnyilatkozónak tulajdonított magatartásra értendő. A magatartás stílusváltozóját az adott kontextusban durvának, bizalmasnak és választékosnak tűnő nyelvi, főként szókészletbeli elemek határozzák meg. A közömbösség a többi változóhoz hasonlóan azt jelenti, hogy az adott tartományban nincs előtérbe helyezett nyelvi kifejezés, melyet egy másikkal össze lehetne hasonlítani. Bár a dolgozat vizsgálatai nem ilyen jellegűek voltak, ezért eredményei között nem szerepel a magatartás változójával összekapcsolható megállapítás, mégis feltételezhető, hogy a spontán szövegek egyes részletei gyakrabban helyezkednek el a durva és a bizalmas altartományok felső részében, a tervezett szövegek egyes részletei pedig többször sorolhatók a választékos altartomány valamely részéhez. A spontán és a tervezett korpusz, ahogy az (2a) és (2b) példaszövegek mutatják, egyaránt sok lehetőséget nyújt a magatartás változójának vizsgálatára.
- A **helyzet** változója mentén a szövegeket az informális, a közömbös és a formális altartományokban lehet elhelyezni. Ez a változó a megnyilatkozó és a befogadó egymáshoz való viszonyát reprezentálja a nyelvi kifejezések megformáltságában. A helyzet stílusváltozóját a megnyilatkozó és a befogadó számára az adott szituációban formálisnak, közömbösnek vagy informálisnak tartott elemek határozzák meg. Formális elemek lehetnek egy adott megnyilatkozásban a megszólítások, az udvariassági fordulatok, a személytelen nyelvi formák, az informális megnyilatkozásra pedig a személyes nyelvi formák és a beszélt nyelvi elemek használata jellemző. Mivel a dolgozatban vizsgált mindkét szövegtörzs informális jellegű családi beszélgetés, valószínűsíthető, hogy a helyzet stílusváltozójában csak kismértékű különbség mutatkozik a két szöveg között. Az (2a) és (2b) példák alapján is feltételezhető, hogy a spontán beszélgetések az informális altartomány felső, míg a tervezett dialógusok az alsó részén helyezkednek el.
- Az **érték** stílusváltozója mentén értékmegvonó, közömbös és értéktelítő szövegeket lehet skaláris jelleggel megkülönböztetni. Ez a változó a megnyilatkozó és a befogadó közössége által értékesnek (patetikus) vagy értéktelennek (ironikus, gúnyos) tartott elemek mentén minősíti az adott szöveget. A dolgozat elemzési szempontjai között ugyan nem szerepelt az értékelésben pozitívnak és negatívnak

tekinthető nyelvi elemek vizsgálata, a szövegek ismeretében azonban mégis feltételezhető, hogy az ironikus és gúnyos nyelvi elemek mindkét társalgásban szerepelnek, a patetikus elemek használata viszont irodalmi jellegükből adódóan a tervezett dialógusokban fordul elő nagyobb arányban. Ez az (2a) és (2b) példaszövegekben is megfigyelhető.

- Az **idő** változója mentén régies, közömbös és újszerű szövegekről beszélhetünk, melyek a tartományban skaláris jelleggel helyezhetők el. Ez a változó az adott szöveg elemeinek stílusértékét az időhöz viszonyítja, melyben közömbösnek tekinthető a megnyilatkozó saját nyelvi megformálásának stílusa, régiesnek az idősebb, újszerűnek a fiatalabb nemzedékek nyelvhasználata. Ebből a szempontból – ahogy az (2a) és (2b) példák is mutatják – a vizsgált spontán szövegek a közömbös és az újszerű, a tervezett dialógusok pedig inkább a közömbös és a régies altartományokban helyezhetők el.
- A **hagyományozott, intézményes nyelvváltozatok** mentén elkülöníthető változatok a sztenderd, az irodalmi nyelv, a nyelvjárások, a városi népn nyelv, a diákn nyelv és a szépirodalom történeti stílusrétegei. Ezek a változatok stílusösszetevőként egy adott szöveg esetében a megnyilatkozó és a befogadó oldaláról egyaránt hozzájárulnak a szöveg értelméhez és értelmezéséhez. A nyelvváltozatokra irányuló, további korpuszalapú vizsgálat eredményei megmutathatják, hogy mely nyelvváltozatok megjelenése jellemző inkább a spontán nyelvhasználatra, és melyek jelennek meg a tervezett dialógusokban. A vizsgált szövegekkel kapcsolatban az feltételezhető, hogy a spontán beszélgetésekben a sztenderd, a városi népn nyelv, a diákn nyelv és a szakn nyelv keveredik egymással, míg a tervezett dialógusokban a közn nyelv mellett megjelenik az irodalmi nyelvváltozat is. A szociokulturális változókkal kapcsolatos fenti megállapításokra látható példa az alábbi mintaelemzésekben:

(2a) [11, 1—7]

A: *Helló!*

B: *Szia, már fél három van, hol voltál mostanig?*

A: *Tesi órám volt, és vármétáztunk. Az ellenfél csapatának megvolt már a menete, nekünk meg nem, és úgy igazságtalan lett volna, hogyha nekünk nincs meg... az elegendő időnk pontot szerezni. Meg rossz csapatjátékosokat osztottak be, hozzánk... És elmentem utána a Gáborhoz, van egy tök jó új autós játéka.*

Nem tudom a nevét, és van hozzá ilyen kormány, meg fék, gázpedál, sebváltó...

B: *És mi volt az iskolában?*

A: *Ah, történelemből megint összefoglaltunk, témazáró lesz... Jaj! Van megint négy tonna kérdésem, és arra mind válaszolni kell, kikeresni. Segítesz?*

B: *Majd hétvégén megcsináljuk, akkor van több időnk. Úgy jó lesz?*

A: *Persze.*

A spontán társalgásból származó (2a) szövegtörzs egy nővér öccsével folytatott dialógusának részlete. A **magatartás** változója mentén kialakuló altartományok közül alapvetően a bizalmas típusba sorolható, melyet jól mutat a rövid mondat szerkesztés (Segítesz?, Úgy jó lesz?, Persze.), a szövegrészek kisebb tagmondatokra bontása (Van megint négy tonna kérdésem, és arra mind válaszolni kell, kikeresni.) és a bizalmas jellegű, beszélt nyelvi szókészletbeli elemek (tök jó, tesi, ilyen, négy tonna kérdésem) használata. A szöveg párbeszédes jellege miatt a bizalmas stílust tovább árnyalja a szöveg kettős stilisztikai viszonyrendszere. A nővér (B) viszonyulása a magatartás szempontjából inkább semleges jellegű, és a semleges altartomány bizalmashoz közelítő részében helyezkedik el, míg a fiútestvér (A) megnyilatkozásai kevésbé tárgyilagosak, így a bizalmas kategória közepén foglalnak helyet. A magatartás stílusváltozója tehát a beszélgetésben fordulóról-fordulóra változik. A **helyzet** változója alapján a szöveg az informális altartomány alsó részéhez sorolható, hiszen a két megnyilatkozó között közelebbi kapcsolat áll fenn, de a nővérnek kisebb fokú fölérendeltsége van öccséhez képest. Ez az általa feltett kérdésekből (Szia, már fél három van, hol voltál mostanig?, És mi volt az iskolában?) és a hozzá irányuló kérésből (Segítesz?) derül ki egyértelműen. Az **érték** stílusváltozója szerint a beszélgetés a közömbös altartományban helyezkedik el, mivel szókészletére sem az értéktelítő, sem az értékmegvonó nyelvi elemek használata nem jellemző. Az **idő** stílusváltozója alapján (B) megnyilatkozó nyelvhasználatában a közömbös, (A) megnyilatkozó szóhasználatában pedig a partneréhez viszonyítva újszerű szövegről beszélhetünk, mivel a fiútestvér fordulóiiban gyakran szerepelnek a diáknyelvből származó, újszerű kifejezések (tesi, tök jó, tonna). A **hagyományozott, intézményes nyelvváltozatok** közül a szövegben általánosságban a sztenderd és a városi népnyelv jelenik meg, az (A) megnyilatkozó nyelvhasználatában azonban megtalálhatóak a diáknyelv (tesi, tök jó) és a szaknyelv (vármétáztunk, gázpedál, fék, sebváltó, kormány, történelem) jellemzői is. A fenti elemzésből is jól látható, hogy a párbeszédes szövegek a

fordulók váltakozása során gyakran stílustípusváltást eredményeznek. Ennek értelmében a fenti beszélgetés (A) megnyilatkozójának nyelvhasználatára a bizalmas, informális, értékközömbös, újszerű, diáknyelvi és szaknyelvi elemekkel átszőtt stílustípus jellemző, míg a (B) megnyilatkozó stílustípusa a bizalmashoz közelítő semleges, az informális, az érték és az idő változójában közömbös és a sztenderd altartományokba sorolható.

(2b) [A, 184—5]

BÓDOGNÉ: *Munkanélküli-segély? Istenem, Van, te nem tudod, milyen szörnyű volt az, amikor apád munka nélkül tengődött a háború előtt...*

VANDA: *Nem figyel rájuk. Ott a Bahamákon... ott még egy kis lélegzethez juthatnék! Vigyen el oda! Magának az igazán semmi, ha akarja!*

EMBERFI: *Vandához lép, most elfogta az ihlet. Én azért jöttem a világra, kedves Vanda, hogy feloldjam az emberek szenvedését...*

SZŰCS: *Az emberek szenvedését, fiatalember!? Ó! Óhohoho! Jó is lenne!*

BÓDOGNÉ: *Bizony, a maga lába is, szomszéd úr!*

IMRUS: *Maradjatok már csendben!*

SZŰCS: *Szemrehányóan Imrusnak. Tudod, mennyit szenvedek én ezekkel a lábakkal! Jó is lenne, ha valaki megszabadítana ettől!*

EMBERFI: *Folytatja. ...Én azt akarom, hogy ne legyen se testi, se lelki nyomorúság...*

BÓDOGNÉ: *Bizony, még a villanykezelés sem használt.*

EMBERFI: *...azt akarom, hogy felemeljétek a fejetekeket, és elhagyjátok a kicsinyesség, a zsugoriság, a közömbösség igáját... Egyre tüzesebben. ...s legyetek egymás iránt szeretettel, s cselekedjétek a jót: s ne legyen öldöklés és háború, és harag és megvetés, hogy ne legyen gazdag és szegény... Vanda érdeklődése lohad.*

Az *Adáshiba* című drámából származó többszereplős társalgási szövegtörzs (2b) egy családtagok és vendégeik között lezajló beszélgetés részlete. A **magatartás** változója mentén létrejövő altartományok közül alapvetően a választékos típusba sorolható, melyet jól mutat az alárendelő mondatok (*azt akarom, hogy felemeljétek a fejetekeket, és elhagyjátok a kicsinyesség, a zsugoriság, a közömbösség igáját*) és a párhuzamos szerkezetek (*s legyetek egymás iránt szeretettel, s cselekedjétek a jót: s ne legyen öldöklés és háború, és harag és megvetés, hogy ne legyen gazdag és szegény*) alkalmazása, valamint az

emelkedett hangulatú szókészletbeli elemek (*szörnyű, megszabadítana, nyomorúság, zsugoriság, öldöklés, megvetés*) használata. A többszereplős társalgás miatt a szöveg többszörösen összetett stilisztikai viszonyrendszerrel rendelkezik. A feleség, a fiú és a szomszéd viszonyulása a magatartás szempontjából inkább bizalmas jellegű, míg Vanda és Emberfi megnyilatkozásai jóval fennköltebbek és választékosabbak. A magatartás stílusváltozója tehát ebben a beszélgetésben a megnyilatkozó személyétől függően állandóan változik. A **helyzet** változója alapján a szöveg a családtagok és a szomszéd megnyilatkozásai alapján az informális altartomány felső részéhez sorolható, hiszen ők közeli kapcsolatban állnak egymással, Vanda és Emberfi dialógusaiban azonban a formális társalgás jegyei is felfedezhetők (*kedves Vanda*). Az **érték** stílusváltozója szerint a beszélgetés alapvetően az értéktelítő altartományban helyezkedik el, mivel szókészletére túlnyomórészt a patetikus elemek használata jellemző. Itt is meg kell azonban jegyezni, hogy a pozitív nyelvi elemek elsősorban Emberfi (*felemeljétek, feloldjam, szeretettel*) és Vanda (*lélegzethez*) szavaiban jelennek meg, így az ő szövegeik az értéktelítő tartomány felső részében, míg a többieké inkább az értéktelítő tartomány közömböshöz közelítő részében vagy a közömbös tartományban helyezkednek el. Az **idő** stílusváltozója alapján a családtagok nyelvhasználatában a közömbös, Emberfi szóhasználatában pedig a többi résztvevőhöz viszonyítva régies szövegről beszélhetünk, mivel megnyilatkozásaiban gyakran szerepelnek a többiek nyelvhasználatához képest régies kifejezések (*jöttem a világra, se testi, se lelki nyomorúság, cselekedjétek a jót*). A **hagyományozott, intézményes nyelvváltozatok** közül a szövegben általánosságban a sztenderd nyelvhasználat jelenik meg, de Emberfi megnyilatkozásaiban megtalálhatóak az irodalmi nyelv (*hogy felemeljétek a fejeteket, és elhagyjátok a kicsinyesség, a zsugoriság, a közömbösség igáját*) szerkesztési jellemzői is. A fenti elemzésből itt még jobban kitűnik, hogy főként a többszemélyes társalgások fordulóinak váltakozása általában együtt jár a stílustípusok váltakozásával is. Ennek értelmében a drámarészlet két megnyilatkozójának (Emberfi, Vanda) nyelvhasználatára a választékos, kissé formális, értéktelítő, régies, irodalmi elemekkel átszőtt stílustípus jellemző, míg a társalgás többi résztvevőjének stílustípusa a bizalmas, az informális, az érték és az idő változójában közömbös és a sztenderd altartományokba sorolható.

A korpuszalapú dialóguselemzés eredményeképpen kapott viszonyfogalmak a szociokulturális tényezők mellett jól hasznosíthatók a **stílusstruktúra** vizsgálatában is. A viszonyfogalmak és a stílusstruktúrát leíró kategória-párok egymásra vonatkoztatása hozzájárulhat a stílus értelemképző szerepet betöltő viszonyfogalomként való

értelmezéséhez és a szituáció, a szövegtípus és a stílustípus összefüggéseinek megértéséhez a következőképpen. A beszédhelyzet meghatározza a résztvevők egymáshoz való viszonyulását, a szituációhoz fűződő céljait, elvárásait, melynek függvényében kiválasztják azt a kommunikációs formát, mely intencióiknak leginkább megfelel (jelen esetben pl. dialógus vagy monológ, spontán vagy tervezett szöveg). Ehhez a megértett beszédhelyzetben zajló nyelvi interakcióhoz kapcsolódik szervesen a szöveg stílusa, mely nem más, mint egy kiválasztáson és elrendezésen alapuló nyelvi megformálási típus hozzárendelése az adott tényezőkhöz. A résztvevők a stílustulajdonítás során a stílusstruktúrát jellemző kategória-párok felhasználásával a tudáskeretükben már létező és előhívható típusokhoz hasonlítják az új megnyilatkozásokat. A stílusstruktúrát leíró kategória-párok (Tolcsvai Nagy 1996: 246) skaláris jellegük miatt összekapcsolhatók a dialógus szövegstruktúrájának jellemző viszonyfogalmaival, így teljesebb képet adhatnak a dialogikus szövegek tulajdonságairól a következőképpen:

- **A feltűnőség – semlegesség** változója nem szerkezeti jellemző, hanem a szemléletes szóválasztás mentén vizsgálható, mely a beszélő oldaláról a hallgatóra irányuló hatáskeltés intencióját jelenti, s a változó mértéke erősen függ a résztvevők nyelvkészletétől és a szituációhoz kapcsolódó elvárásaitól. A dolgozat eredményei alapján valószínűsíthető, hogy a feltűnőség mértéke más egy spontán családi társalgásban, mint egy tervezett dialógusban, mivel a spontán beszélgetésekben nagyobb a **normától való eltérés** valószínűsége és az értelmezésben nagyobb mentális erőfeszítést kívánó, ezért erősebb stílushatású, feltűnő elemek gyakorisága.
- **A dominancia – kiegyensúlyozottság – hiány** kategória egy bizonyos stíluselem előfordulásának arányára vonatkozik, és kevésbé függ a beszélő és a hallgató személyétől, mint azok hatásszándékától és elvárásaitól. A vizsgálat eredményei alapján a spontán szövegekben feltételezhető a **deiktikus elemek** és a **közbevetések** dominanciája, míg a tervezett párbeszédekben ezek vagy kiegyensúlyozott arányt mutatnak, vagy ha gyakrabban előfordulnak, akkor valamilyen egyéb pragmatikai funkciót is hordoznak.
- **Az azonosság – ellentét** a stilisztikai homogenitást és heterogenitást jelöli, mely szándékolt vagy szándékolatlan stílusváltozóként is jelentkezhet. Az azonosság legalapvetőbb megjelenési formája az ismétlés, mely a nyelvi szintek bármelyikéhez köthető stíluselem ismétlését jelentheti. Ennek megfelelően a

dolgozat eredményei alapján valószínűsíthető, hogy a spontán társalgásokban gyakran ismétlődnek a rövid **kérdés–válasz** típusú **szomszédsági párok** és a társalgáshoz tematikusan nem kapcsolódó **betét- és mellékszekvenciák**. Ezek stilisztikai homogenitást kölcsönöznek a párbeszédnek, mivel a beszélt nyelvi stílus jellemzőivel ruházzák fel azokat. A tervezett szövegekben ezzel szemben gyakoribb az egymástól eltérő jellegű szomszédsági párok variációja, mely stilisztikai szempontból heterogénebbé teszi a szövegeket. A spontán szövegek stilisztikai egyneműségéhez hozzájárul még a topikalizált szerkezetek, a hibák és hibajavítások, valamint a szintaktikailag kifejtetlen mondatok folyamatos ismétlődése, mely szintén a beszélt nyelvi stílus jellemzője. Természetesen az azonosság–ellentét változója egyéb stíluselemek kapcsán is vizsgálható (pl. szóismétlések), mely a spontán és a tervezett szövegek között további különbségeket eredményezhet.

- **Az egyszerűség – összetettség** kategóriája a stilisztikai bonyolultság mértékét jelöli, mely a feltűnőség – semlegesség változójához hasonlóan jobban függ a beszélő és a hallgató nyelvi horizontjától, mint a körülményektől és a kontextustól. Az előző kategória-párhoz hasonlóan a dolgozat eredményei alapján az feltételezhető, hogy a spontán szövegekre inkább a stilisztikai egyszerűség jellemző, míg a tervezett dialógusok stílusstruktúrája nagyobb fokú bonyolultságot mutat.
- **A linearitás – hierarchizáltság** a szövegelemek kapcsolódásának stíluselemmé válására vonatkozó változó, melynek mértéke az egyszerűen egymás mellé kapcsolt és a többdimenziós struktúrát létrehozó elemek arányától függ. Az előző két változóra vonatkozó megfigyelésekből valószínűsíthető, hogy a spontán szövegekben a stíluselemek összekapcsolása inkább véletlenszerű, ezért jellemzően nem figyelhető meg bennük a hierarchikus szerkesztés, míg a tervezett szövegekben a stíluselemek szerveződésében gyakoribbak az előre- és visszautalások, egymással kapcsolatban vagy ellentétes viszonyban álló szerkezetek.

A fenti szempontok alkalmazására a dolgozat eredményeivel összefüggésben láthatunk mintát a következő két elemzésben, mely a spontán és a tervezett szövegeket a stílusstruktúrát leíró kategória-párok alapján hasonlítja össze:

(3a) [4, 11—25]

D: *Fájts, mi?*

C: *Nem!*

B: *Ne, mért beszélts már, hogy nem fájts?*

A: *Fakír!*

C: *Tényleg nem fájts.*

B: *Neem!*

C: *... most kezd egy kicsit...*

D: *Ja, most!*

C: *...begyulladni, de viszket már, úgyhogy gyógyul.*

D: *Na, de ez nagyon szép, édesem, de...*

B: *Sonka eladó!*

D: *Ha oda drágám, be fog rakódni a rittyó, ... már bocsánat...*

B: *Hahahaha!*

C: *Fertőtlenítve van.*

A: *Nem? Hogy pucolod ki? Lesz izé... fogni... vagy hülye vagyok ... fülpálcikával.*

A törölközőt ... hogy fogod...

A spontán beszélgetésből származó (3a) szöveg szóválasztásának stílusára a **feltűnőség** jellemző, még annak tükrében is, hogy a négy résztvevő társalgása egy informális családi szituációban zajlik le. Ezt főként a kontextushoz képest szokatlan (*fakír*) és az elvárt normától eltérő (*rittyó, hülye*) szóhasználat eredményezi. A társalgás szövegére inkább a **dominancia** jellemző, hiszen uralkodnak benne a beszélt nyelvi stílus jellemző jegyei, melyek közül pl. a mondszerkesztés sajátosságainak ismétlődése a szöveg stilisztikai homogenitását eredményezi. Az **azonosság** jellemzői pl. a kérdés–válasz szomszédsági párok (*Fájts, mi? Nem! Ne, mért beszélts már, hogy nem fájts? Tényleg nem fájts.*), a hiányos, rövid mondatok (*... most kezd egy kicsit...; Na, de ez nagyon szép, édesem, de...*) a betétszekvenciák (*Sonka eladó!*) és a közbevetések (*Fakír!; Ja, most!; ...már bocsánat...*) sorozatos megjelenése. A dominancia és az azonosság következtében a társalgás stilisztikailag **egyszerű** és **lineárisan** szerkesztett, hiszen nem figyelhető meg a különböző stílusstruktúrák keveredése, a stíluselemek pedig többnyire véletlenszerűen kerülnek egymás mellé a szövegben.

(3b) [H, 394]

FÉRFI: *Boldog lennék! Vasárnap lenne... Felsepert utcák... Dáliák a kerítés mellett... Mennének az emberek az utcán...*

NŐ: *Itt is mennek az emberek az utcán.*

FÉRFI: *Mondja a magáét. Ott volt az a kert... ajaj..., gyerekkoromban. Azok a daliák! Milyen szép volt!*

NŐ: *Fel se néz a kötésből. Gyerekkorodban!...*

FÉRFI: *Igen, gyerekkoromban! Mért, nekem nem volt gyerekkorom, azt hiszed? Bebújtam az asztal alá, és ott kuporogtam, mert féltem... mert magamra hagytak. Elmentek hazulról, nem szóltak semmit, csak elmentek... ott kuporogtam az asztal alatt egész éjszaka! Azt hiszed, nekem nem volt gyerekkorom, csak a Karcsinak? Más hangon. De a daliák a kertben! „A daliák, a daliák, véresek, mint a kisbabák...”*

NŐ: *Az. A kisbabák. Azok.*

FÉRFI: *Elkedvetlenedve. Teveled nem lehet semmit.*

A (3b) párbeszéd egy tervezett, drámai dialógusból származik, melynek szóhasználatára általánosságban a **semlegesség** jellemző (*kert, vasárnap, asztal, emberek, utca*). Valószínűleg elsősorban a szépirodalmi jellegből eredően néhány stíuselem együttes használata magára vonja a figyelmet, mert közös értelmezésük nagyobb mentális erőfeszítést kíván a befogadótól (*dáliák, véresek, kisbabák*). A szövegre inkább a **kiegyensúlyozottság** jellemző, megjelennek ugyan benne a beszélt nyelvi stílus egyes jellemzői (pl. a rövid, befejezetlen mondatok), de nem válnak dominánssá, hanem elvegyülnek a többi stílusjegy között. A párbeszéd ebből következően stilisztikai szempontból heterogén, mert egyaránt hordozza a beszélt nyelvi és az irodalmi stílus jellemző jegyeit. Az **ellentétes** stílusjegyek a szóhasználatban és a mondat szerkesztésben egyaránt megfigyelhetők. A társalgási stílus jellemzői elsősorban a mondat szerkesztésben jelennek meg, ilyenek a rövid, befejezetlen mondatok (*Boldog lennék! Vasárnap lenne... Felsepert utcák...*) és a közbevetések (*Ott volt az a kert... ajaj..., gyerekkoromban.*). Az irodalmi nyelv jellemzői pedig a választékos szóhasználatban (*felsepert, kuporogtam*) és az egyszer szenvedélyes, szinte már patetikus (*Azok a daliák! Milyen szép volt!*), másszor ironikus (*Az. A kisbabák. Azok.*) hangnemben nyilvánulnak meg. Ebből adódóan a szöveg stilisztikai szempontból inkább **összetett**, a stíuselemek szerkesztésére pedig a tudatosságból eredően bizonyos fokú **hierarchizáltság** jellemző. Erre jó példa a társalgás

egyik meghatározó stíluseleme, mely elsőként a férfi megnyilatkozásában jelenik meg kijelentés formájában, kis érzelmi telítettséggel (*Dáliák a kerítés mellett...*), majd szintén a férfi szövegében fordul elő újra felkiáltásként, jóval patetikusabb hangvétellel (*Azok a dáliák!*), visszautalva és nyomatékosítva az előző megnyilatkozás tartalmát. Erre a nyomatékosításra a női megnyilatkozó ironikus megjegyzése miatt van szükség. Ezt követően a férfi monologikus szövegrészének lezárásaként jelenik meg újra és utoljára, erős kontrasztot képezve a szövegben szereplő negatív tartalmakkal: *De a dáliák a kertben! „A dáliák, a dáliák, véresek, mint a kisbabák...”* Itt válik legerősebbé a stíluselem hatása, mert utolsó előfordulásának értelmezése és a korábbi említésekre gyakorolt hatásának utólagos megértése nagy mentális erőfeszítést kíván meg a befogadótól.

A fentiek alapján valószínűsíthető, hogy a szociokulturális tényezők és a stílusstruktúrát leíró kategória-párok alkalmazása a dolgozat eredményeivel összefüggésben tovább finomíthatja a spontán és a tervezett szövegek közötti különbségek leírását, és a prototipikus dialógusok mellett a spontaneitás és a tervezettség különböző fokon álló párbeszéddek (pl. televíziós és rádiós interjúk, állásinterjúk, vizsgafeleletek, kihallgatások) tanulmányozásához is segítséget nyújthat.

Mellékletek

1. Táblázatok jegyzéke

1. táblázat: A transzkripció jelek variánsai az angolszász kutatási gyakorlatban
2. táblázat: A transzkripció jelek variánsai a magyar kutatási gyakorlatban
3. táblázat: A szöveg szerkezeti és műveleti jellemzőinek szintjei
4. táblázat: A dialógusok tipizálása a nyitó szituáció beszédaktusa alapján
5. táblázat: A kérdés beszédaktusával induló dialógusok arányai a spontán és a tervezett párbeszédekben
6. táblázat: A közlés beszédaktusával induló dialógusok arányai a spontán és a tervezett párbeszédekben
7. táblázat: A felszólítás beszédaktusával induló dialógusok arányai a spontán és a tervezett párbeszédekben
8. táblázat: A referenciális központ (térbeli kiindulópont) modelljei

2. A transzkripció átírat

2.1. A transzkripcióban használt jelek

Jelenség	Transzkripció jelölés
az egymást átfedő megnyilatkozások kezdete és vége	[]
megszakítás	–
szünet	(.) (..) (...)
hangzónyújtás	a: a:: a:::
emelkedő intonáció	↑
ereszkedő intonáció	↓
nem érthető rész	()
nem egyértelmű rész	(szó)
források (a beszélgetés és a fordulók száma)	[3, 4—9]
adatközlők	A B C D

2.2. A spontán társalgások transzkripció átírat

1. sz. diskurzus

A: anya, 38 éves, érettségizett, háztartásbeli

B: lánygyermek, 17 éves, középiskolai tanuló

C: lánygyermek, 12 éves, általános iskolai tanuló

1 A: Szia↓ Már itthon [vagy↑

2 B: Aha] szia↓ Most (.) elértem ezt a buszt↓ De:: figyelj (..) sietek (...) mert mennem kell
a: nagyihoz↓ Mi van ebédre↑

3 A: Ebé:dre↑ Bablevest főztem (..) meg palacsintát↓ ö:: Orsi (...) nem jött [veled↑

4 B: De jött]↓ Orsi:: hol vagy↑

5 C: Szia anyu↑Szia (..) itt vagyó:k↓

6 A: Szia↓ Te ebédelsz↑ Melegíthetem a:z (.) ebédet↑

7 C: Mi az ebéd↑

8 A: Most mondtam↓ Bableves (...) me::g palacsinta↓ Lehet↑

- 9 C: Igen (..) ké::rek↓
- 10 A: É:vi (...) te eszel↑
- 11 B: É::n (...) nem kérek (..) me:rt nekem szénhidrát– (...) ja:: nem (..) ma keményítő napom van↓ Akko::r bablevest (..) azt eszek (.) de ö:: palacsintát (..) azt nem↓
- 12 A: És most [mész is (...) vagy mi↑
- 13 B: Megyek] (.) megyek (.) me::rt megyek a következő busszal (..) mert megyek a:: nagyihoz (...) és akko::r bevásárolok neki (.) meg elmegyek almát venni (..) é::s akkor (..) utána jövök majd ö:: haza↓
- 14 A: Mi újság a suliba:n↑
- 15 B: () helyesírás (..)
- 16 A: Na de (...) e::z hogy lehet↑
- 17 B: Jól van na::: de én nem akartam (.) mert () olyan hosszú volt a: szöveg↓ Két súlyos– (..) Ja:: és az a poén az egészben (.) hogy így mondja nekünk (.) ilyen na::gy büszkén (.) hogy ő bent marad délután (.) és nagy::on szívesen írat másik helyesírást (.) de ezt (...) sajnos be kell vállalni (.) ha ez rossz lesz (..) [a:kkor rossz lesz↓
- 18 A: Akkor azt] is beírja↓
- 19 B: Mondtam neki (.) hogy akkor–
- 20 A: Jól van (..) akkor inkább egy elég↓ Orsika::↑ Neked (.) mi újság↑
- 21 C: Nagyjából semmi↓
- 22 A: És ö:: holnap lesz ez a:: DÖK nap (.) vagy mi↑
- 23 C: Igen (.) igen (.) Megszerveztük↓ Majd meg kell csinálni (.) az (Activityt)↑
- 24 A:Terítsél (.) és akkor te ehetsz (..) az Évi me..g (.) készülődjön↓ pénzt (.) adjak neked (.) a:: bevásárláshoz↓
- 25 B: Nem kell (.) úgyis először elmegyek a nagyihoz (..) akko..r megkérdezem (..) hogy mit kell csinálni (.) meg hogy kell () [Majd utána↓
- 26 A: N:a jól van] akko:r készülődjél↓
- 27 B: Majd ő ad pénzt↓
- 28 A: Készülődjé::l (.) és akkor (.) lehet indulni (.) [jó↑
- 29 B: Jó]↓

2. sz. diskurzus

A: fiú unoka, 21 éves, főiskolai hallgató

B: nagymama, 68 éves, nyugdíjas (volt szakmunkás) ↓ ↑

1 A: Helló↓ Anyu (..) hol van↑

2 B: Fodrásznál↓

3 A: Jó lett a:: fuszekli (.) [ami:t csináltál↓

4 B: Jó lett↑]

5 A: Este má:r (.) abban aludtam (...) de aztán (.) levettem (.) mert melegem volt↓

6 B: Aha:: (hát már) ö:: agyonra volt stoppolva (.) a:: többi↓

7 A: A fölsőmet (.) azt megtaláltad↑

8 B: Anyád lehozta (.) átkötöm (.) mert így (.) úgyse tudod meghordani (.) hogy ilyen (...)

9 A: Hát ja: (.) mer ö:. mindig– (...)

10 B: Fölcsúszik (...)

11 A: Hiába teszem le:: (.) akkor is fölcsúszik↓ Eszek egy kis magot↓

12 B: Jó::↓

13 A: Hideg van↑

14 B: Hideg bizony↓ (...) Hideg szél fúj↓

15 A: Tegnap azér nem gondoltam (..) hogy ily:en rossz idő lesz↓ Reggel kinéztem az ablakon (.) mondom (..) elmegyek (.) futok egy jót↓ Úgy döntöttem (.) futok ma ö:: nyolc kilométert (.) de hát ö:: (...) de hát futok há::rom kilométer óta (.) azt még mindig fázik a kezem↓ Mondom (.) nem futok többet mert (...) teljesen átfagyok↓

16 B: Ja.

17 A: Apu mikor jön haza (...) [nem tudod↑

18 B: Nem tudom] édesem↓ Mikor elment (..) akkor azt mondta ho:gy (.) öt óra körül↓ [így mondta↓

19 A: Azt mondta↑]

20 B: Hogy ö:: mikor (...) van az a jövő vasárnap neki↑

21 A: Tegnap (.) megin volt edzésen a (..) Bíró↓

22 B: Aha↓

23 A: Most (.) az utóbbi három edzésen (.) ott volt↓

24 B: Aha↓

25 A: Ez azt jelenti (.) hogy ebben az évben már (..) ö:: négyszer [volt edzésen↓

26 B: Aha↓]

27 A: Szerintem (.) vissza akar kerülni a csapatba (...) me::rt mostanában (.) nem játszatta a Laci↓

28 B: Aha↓

29 A: Végül is (.) a tehetsége megvan hozzá (.) csa::k (...) nem tudom (.) az edző szerint (.) a szorgalom (.) a szorgalom (...) az nincs meg↓

30 B: Aha↓ Vasárnap hol játszotok (.) mert még nem néztem a TV-t↑

31 A: öö::: Bogyiszlón↓

32 B: És azok (..) jók↑

33 A: Van egy döntetlenjük (.) egy győzelmük és hat vereség (...) most már tényleg meg kéne verni (öket) ↓

34 B: Ühüm↓

35 A: Tegnap este (.) mintha jobb idő lett volna (.) ne::m↑

36 B: Igen (.) akkor megállt a szé::l, és (...) akkor már (.) mindjárt nincs olyan hideg ha (.) megáll a szél↓

37 A: Fölhúztam két fölsőt ö: edzésre (.) de:: melegem volt↓

38 B: Aha↓

39 A: Hazaértem (.) (akkor meg) (.) tiszta izzadt volt a pólóm↓

40 B: Aha↓

41 A: Na (.) azt hiszem (...) elmegyek↓

42 B: Jól van (.) édesem↓

3. sz. diskurzus

A: anya, 46 éves, érettségizett, szakmunkás

B: lánygyermek, 18 éves, érettségizett, főiskolai hallgató

1 A: És a::z (.) mihez kell (.) az a szinus kettő:: ↑

2 B: Az egy já:ték↓

3 A: Ja::! Mé:r (.) kódokat akarsz (.) [vagy CD-t↑

4 B: CD-t↓]

5 A: Ja::, mer nekünk az nincs [is me:g↑

6 B: Nincs↑] Hát ez ú::j↓

7 A: Ja::! Holnap el kell intézni a [diákig–

- 8 B: Ho:lna::p↑] De hát (..) mondtam az Anettnak (.) hogy találkozunk a Matyóval (.)
mert a COOP-ban gyakorlatozik↓
- 9 A: Melyikbe::n↑ Mamáék alatt↑
- 10 B: Ez most komo::ly↓ Tudo:d (.) ő a keriben maradt (.) az Andi meg a:: Domus melletti
(...) izében (...)
- 11 A: És mióta van öö:: gyakorlaton↑
- 12 B: Há::t gondolom (.) három hete↓
- 13 A: Há:t (.) még nem is láttam [sose↓
- 14 B: A No:rbit?] Hát mert fé:l háromig van↓
- 15 A: Hát de az ebédidő (.) fél tizenkettő, amikor [én kimegyek (...)
- 16 B: Basszus macska↓] Mi:: ↑
- 17 A: Az ebédidő (.) fél tizenkettőkor van↓
- 18 B: Hát jó (.) nem tudo:m. Lehet (.) csak raktárban van↓ Ezt nem tudom↓
- 19 A: Ja:: (.) na jól van↓ A diákigazolványt (.) pénteken el kell intézni (.) [neked (...)
- 20 B: Ja:: (..) nem is mondtam] (..) pénteken nincs megint órám úgyhogy– (...)
- 21 A: Hát e::z (.) egy nagyon jó iskola (.) ide én is szívesen járné::k↓
- 22 B: Hha:: (..) t:e csak gondolod↓
- 23 A: Jaj (.) a Lackó telefonált a táborból↓
- 24 B: N::a↑
- 25 A: Nagy:on jól érzi magát (.) négyen vannak egy szobában (...)
- 26 B: N:a szegény (.) meghal a gép nélkül (.) gondolom (...)
- 27 A: Dicséri a kaját is (..) Azt mondja jobb (.) mint az [iskolában↓
- 28 B: Hha:↑]
- 29 A: Vitorlázni is elmentek↓
- 30 B: Ige::n↑ Kive:l↑ A Mariann néni vitte őket↑
- 31 A: Nem tudom (.) aki jelentkezett↓ Háromszáz forint volt egy [öö: túra↓
- 32 B: Jé::: (.) szerintem] az olcsó↓
- 33 A: Szerinted (..) mennyi pénze lehet↑
- 34 B: Hha! Ahogy é:n ismerem (.) az ötezerből maradt (.) tán négy forint (...)
- 35 A. Nahá::t (.) csak nem↓ Még van ké:t nap↓
- 36 B: Szerintem–
- 37 A: Té:nyleg (..) kijössz velem pénteken az állomásra↑
- 38 B: Akkor jönnek haza↑
- 39 A: Igen (.) kábé fél hétkor. :l össze lesznek fagyva–

- 40 B: Kaptam egy sms-t↓ Vo:nattal jönnek haza:: ↑
- 41 A: Persze↓
- 42 B: Mért nem (..) busszal↑
- 43 A: Há:t (.) mert a vonat (.) olcsóbb↓
- 44 B: Ja:: ↑
- 45 A: Most így (.) kétszer át kell [szállni (...)]
- 46 B: A Norbi volt] (..) fél kettőkor végez↓ N:a (.) akkor nem találkozunk holnap (.) úgyho::gy (.) holnap is ráérek (.) ha gondolod (.) Holnap elmehetünk↓
- 47 A: Jó: (.), akkor négykor találkozunk a (...) szobornál↓
- 48 B: Milyen szobor (...) van ott↑
- 49 A: A:: közhivatal sarkán (.) [jó↑
- 50 B: Ja::] szobor↓ Jó↓
- 51 A: Na jól van (.) megyek (.) csinálom a dolgom↓

4. sz. diskurzus

A: anya, 43 éves, érettségizett, biztosítási ügyintéző

B: nagynéni, 48 éves, érettségizett, ápolónő

C: lánygyermek, 19 éves, érettségizett, főiskolai hallgató

D: nagybácsi, 52 éves, érettségizett, technikus

- 1 A: Kérdezd csak meg Líviá:t (.) milyen műtéten esett á:t↓
- 2 B: Mé:rt (.) voltál műtéten↑
- 3 C: Ne::m↓
- 4 D: Agymosás [volt↑
- 5 C: Ah::↓]
- 6 B: [Jé:zus Má:ria↑
- 7 D: Csodá:os↓ Elá:julok↓]
- 8 B: Hahahaha↑
- 9 D: Most hogya: (.) nem ülnék akko:r (.) leülnék↑
- 10 B: Ha:llod↑ [Fá:jt↑
- 11 D: Fájt mi↑]
- 12 C: Ne::m↓
- 13 B: Ne:::, mért beszélsz má::r (.) hogy nem fájt↑

- 14 A: Fakí:::r↑
- 15 C: Té:nyleg nem fáj↓
- 16 B: [Ne::: ↑
- 17 C: (...) most kezd] (.) [egy kicsit– (...)
- 18 D: Ja::: (.) mo:st↓]
- 19 C: (...) begyulladni de:: (.) viszket má:r (.) úgyhogy gyógyul↓
- 20 D: N:a (.) de ez nagy:on szép (.) é:desem (.) [de::–
- 21 B: Sonka eladó::↑]
- 22 D: (...) Ha oda drágám (.) be fog rakódni a rittyó:: (.) már bocsánat (...)
- 23 B: Hahahaha↑
- 24 C: Fertőtlenítve va::n↓
- 25 A: Ne:m↑ Hogy pucolod ki: ↑ Lesz izé (...) fogni– va::gy (.) hülye vagyok (...)
fülpálcikáva:l↑ A törölközőt (...) hogy fogo::d (...)
- 26 A: Az övé még (.) be sem gyulladt↓
- 27 C: Mért nem gyulladt be az enyé::m↑
- 28 A: Az övé hát:t↓ Figyelj (.) ezt (.) meg tudja ú:gy emelni alulról (...) ki tudja tisztítani↓
- 29 C: Le kell fertőtleníteni (..) nem mehet be semmi↓
- 30 D: Jé:zus anyá:m↓ É:desem↓ Á:::! Miket nem vá:llaltok (...) k:icsiké:m (.) és én csak
most– Mikor veszed ki: ↑ Bajban va:gy (..) [vége a szezonnak↓
- 31 B: Hát mé:r kivéve::↑] Nem azért csináltatta:↓
- 32 D: Ha:llod (.) én berakattam volna (.) tavasszal (.) a szezon előtt (...) [te–
- 33 C: Hát pont jó:] (.) nyáron már (..) semmi baja nem lesz (.) mehetek strandra↓
- 34 D: Ja:: igen (.) igen↓ El fognak á:julni a fiúk↓
- 35 C: Magamnak csináltattam↓
- 36 D: Nem a fiúknak↑
- 37 B: Nem is (.) [látod–
- 38 D: Figyelj–]
- 39 B: Esetleg odaállsz a: (.) tükör elé–
- 40 D: Ööö (...) hallod (...) ő meg akarja a testével hódítani a férfiakat↓ Mindenáron
felhívni magára a: (.) figyelmet (...) a kanoknak (...) n:em a nő:knek (...) [a fiúknak↓
- 41 C: Ne::m↓]
- 42 D: Há:t (.) ne beszélj má::r↑
- 43 B: Ha:llod (.) azért csinálják hogy (.) elkeljenek↓
- 44 D: És főleg (...) ha:llod (...) egy szexepiles hely (...)

45 B: De (.) anélkül is elkelnek hogy (.) [odatesznek ilyet↓
 46 D: (...) Köldök (...) érte::d↑]
 47 C: Tisztára (.) mint a mama↓
 48 B: Hahahaha↑
 49 D: Nem mondom (.) én (...) figyelj (...) én lesem a kiscsajokat↓
 50 B: Mé:g a szava is megállt↑
 51 A: Hé:: (...) hétfőn (.) ezzel jött haza↓
 52 D: É::s↑ Hogy ért↑
 53 A: És akkor hagyjá::n↑ Kedden a (.) másik↓
 54 B: N:e hülyéskedj (.) annak is va:n↑
 55 D: Nem akar lemaradni a: (.) kicsitől↓
 56 B: Ha:llod (.) [legközelebb–
 57 A: Mondtam az apjának] (.) hogy tegyünk be mi is (.) Hahahaha↑ Szerdán (.) én jövök↓
 58 D: É:s Livike a:: szem (...) szemöldökbe való:↑ [Az is va:n↑
 59 C: Azt ide rakjá:k↑]
 60 A: Azt majd a:: (.) fiúja rakat↓
 61 D: Ide:: (....) ide↑ Nyelvedet dugd ki↑ N:a jól va:n (.) nyelvben nincs mé::g↓
 62 D: Csak a:z (.) hogy tudjad tisztán tartani:↓
 63 C: Há:t (...) kaptam zselét hozzá me:g–
 64 D: Nem mo::st (.) majd (.) amikor elmúlik a fájdalom↓ Hát akkor majd (...) Műtét előtt
 (...) azt csinálták a kórházban ho::gy (...) kiizélték egy ilye:n (...) jódos pálcikával
 (...) kipucoltá::k↓
 65 C: Há:t (.) fülpiszkálósval lefertőtlenítem (.) és tiszta↓
 66 D: Hát jól van édesem↓ Pé:nzt nem mondtad mé:g mindig↑
 67 A: Mennyit adnál érte: ↑
 68 D: Ötezer forintot↓
 69 A: Jó↓
 70 D: [Tíz–
 71 C: Ne:m (.)] jó jó (..) ez volt ezeröttszáz (.) a szúrás háromezer (.) és nyolcszáz a
 fertőtlenítő↓ A fertőtlenítő (.) az benne volt↓
 72 D: É:s jól nézett ki: ↑ Férfi csinálta (.) vagy nő↑
 73 C: Nő↓
 74 D: És nem [volt (...) izé:: ↑
 75 B: Matyí:::↑]

- 76 D: Jól van n::a↑ [Megye::k↓
 77 C: Gyereke va:n↓]
 78 A: Melinda első nap elájult↓
 79 B: Miért↑ Olyan fájdalmai voltak↑
 80 A: Ne:m (.) csak kellett mozgatni (...) és a:: fürdőszobában (.) kezdett sápadni↑
 81 D: És anyuna:k↑
 82 B: Legközelebb (.) ő jön má::r↑
 83 D: N:a (.) anyunak is (.) ilyen köldök (...) izé (...) marhaságot↓
 84 A: Az a ba:j (.) hogy nem húzhatok haspólót (.) mert (.) [csúf a hasam↓
 85 B: Ha:llod] (.) vannak oly:an fiatal csajok (.) és oly:an hasuk hogy itt leló:g (.) me::g ott
 leló:g (.) itt le: (...) és ki van a köldöke [rakva↑
 86 D: Ja:↑]
 87 B: De ő ilyen sovány↓
 88 C: É::n (.) hol vagyok sová:ny↑
 89 B: Hát jó: (.) de nincs hasad↓
 90 D: Akkor most az (.) önértékelésed egy kicsit nő:tt↑
 91 C: Ne:::m↓
 92 A: Csak tudja: (.) hogy van↓
 93 D: És az (.) önbizalmad (.) megnő:tt↑
 94 C: Ne:::m↓
 95 B: Azért csinálta (.) nehogy lemaradjon (.) valamiről↓
 96 C: Ne:::m↓
 97 D: De ha (.) a többi nem csinálná: (.) akkor csinálná:d? Ha csak (.) neked (.) [egyedül
 lenne:: ↑
 98 A: Mondja:d (.) ne:::m↑]
 99 D: N:a jól van (.) akkor az (.) Isten áldjon meg↓ Így is szép va:gy↓
 100 C: Jó↓

5. sz. diskurzus

A: fiúgyermek, 19 éves, érettségizett, főiskolai hallgató

B: anya, 44 éves, érettségizett, közalkalmazott

1 A: Hi↑

2 B: Helló::↑

3 A: Mit csinálsz↑

4 B: Mosogatom ezt↓

5 A: Apa (.) [merre van↑

6 B: Dolgozik](.) éjszakás↓

7 A: Reggel jön– (...) reggel megy taxizni (.) vagy [jön haza↑

8 B: Taxizik] (...)

9 A: Ké:pzeld (.) ma előbb elkezdték az órát és (.) [nem értem be (...)

10 B: És (.) hánykor] kezdődik↑

11 A: Há:t öt helyett (.) háromnegyed ötkor kezdődött el (...)

12 B: És be se mentél↑

13 A: De↑ (...) bementem (...) Azzal az indokkal ho::gy (.) majd előbb befejeződik (...)
ja::

14 B: És szóltak↑

15 A: Nem↓ Nem (.) mert beértem (.) csak egy kicsit késtem↓ De nemcsak én (.) a többiek
is ötre jöttek↓

16 B: Ki volt ez a tanár↑

17 A: Simonik Péter (...) Ma merre voltá:l↑ Az Adrit vitted ma táncra (.) [vagy volt ma
tánc↑

18 B: Nem vittem] (.) busszal jött (...)

19 A: Ja↑

20 B: Bejött hozzám (.) és–

21 A: Té:nyleg (.) ma este az Audival mentél vissza↑

22 B: É::n↑ ne::m (.) hát apa elment vele:: Akkor holnap hogy taxizna↑

23 A: Ja:: (.) akkor reggel jön haza érted (.) mi↑

24 B: Ja↓

25 A: Jó (.) mindegy (...) reggel keltsél engem is fel↓ Én is [megyek suliba: Jó↑

26 B: Mivel mész] (.) autóval↑

27 A: Nem hiszem↓ Ha nem esik az eső (.) akkor bicilivel↓ Mit főzöl↑
 28 B: Csináltam öö:: tejbegrízt (...)
 29 A: És mé::g (.) mást nem↑ Valami (...) izé (...) tudod (...) vacsorának valót↑
 30 B: Van még maradék↓
 31 A: Jó:l van↓
 32 B: Az nem [jó↑
 33 A: De::]
 34 A: Na megyek mert (.) csörög a telefon↓

6. sz. diskurzus

A: anya, 47 éves, érettségizett, húsipari technikus

B: apa, 52 éves, diplomás, tanár

C: lánygyermek, 20 éves, érettségizett, főiskolai hallgató

1 A: Elkezdődött már a film↑ Történt (..) valami↑
 2 B: Ige::n (.) egy nő:t–
 3 A: Már itt van (..) a:: hulla[házban↑
 4 B: Azt nem] tudjuk↓
 5 A: Mikor jössz haza holnap (.) kicsim↑
 6 B: Há::t (..) nem lesz hatodik ó:rám (.) elhozom az (.) ebédet (.) és (..) akkor olya::n
 negyed kettő (..) fél kettő felé érkezem↓
 7 A: Jó:: és akkor elmegyünk– Lujzi (.) te fél szemmel ne leskelődj↑ (..) E::z nem hapsi↑
 Sző::rös↓
 8 B: De:hogyis hapsi:↑ Az a hapsi egy nő↓
 9 A. Barbi:: Lesz holnap idő:d↑
 10 C: (Hmm)↑
 11 A: Mert beszéltem a Szaszával ö:: telefonon (..) és be kellett fizetniük (.) a: képekre
 nyo:lcsáz forintot (..) de:: már nincs annyi pénze (.) Azt hiszem (.) az Ivettő:l kért
 kölcsön (..) és nem szerete::m (.) ha:: tartozik↓ Adok kétezer forintot (.) fölrakod
 holnap a (.) [számlájára↑
 12 C: Persze]
 13 A: Te:: Lujzi↑ Ne ő:rjíts me::g (.) fél szemmel (.) ne leskelő::dj↓

7. sz. diskurzus

A: anyós, 50 éves, diplomás, könyvelő

B: meny, 19 éves, érettségizett, főiskolai hallgató

1 A: Anyuék (.) Bélusék is lesznek↑

2 B: Hát a Bélus (..) az lehe::t (.) de az ö:: Anett (.) az tuti nem↓

3 A: Ja (.) a::z nem↓

4 B: Kicsit (.) el van szállva↑

5 A: Ja↓ Mekkora szőlőjük van a (..) mamáéknak↑

6 B: Ne::m sok↓

7 A: Ne:::m sok↑

8 B: Hát tudod (..) kik szoktak ott lenni↑ Mi (.) a Bélusék (..) de öö:: akkor ú::gy (.) hogy a Györgyi (.) akkor a:: szomszédasszony (.) meg a mamának egy (..) volt kolléganője↓ Mit tudom é::n↑ Tizenöten szoktunk lenni de (..) [nem kellenénk annyian↓

9 A: Ja (.) hát csak azért hogy (..)] a felhajtás végett↓

10 B: Ja↓ Mindig olyan nyolc (..) fél kilenc körül szoktunk menni (.) szépen megebéde- vagy megreggelizünk (...)

11 A: Ja (.) utána megcsinálja:: és akkor megebédelni (.) azt haza lehet jönni↓ És ö:: mit szokott a (.) mama főzni↑

12 B: Pörköltet szokott (..) (mindig csinálni)

13 A: Jah↑

14 B: Jobb lenne halat főzne (..) de hát–

15 A: Pe::rsze (.) ha:lat (.) majd ennyi embernek↓ Hol élsz te↑

16 B: Hát ö:: (.) tavaly volt szerintem az (.) hogy olyan kilenc óra körül nekiálltunk (.) és nem kellett két óra (.) és vége volt↓

17 A: És öö: voltatok-e az Izáéknál most (.) mikor otthon voltatok (..) a hétvégén↑

18 B: Nem↓

19 A: Ne::m↑ Hát (..) hogyhogy↑

20 B: Há::t (..) nem tudo::m (.) elmaradt↓ Bettinél voltunk (..) után:a meg nálunk↓

21 A: Nem láttad az Ákoskát↑

22 B: Nem (.) de az tuti (.) hogy ha most (..) hazamegyek (.) a hétvégén (..) akkor meglátogatom a kis fickó:t↓

- 23 A: És a Gyuri↑
- 24 B: Hát (..) a Gyuri meg (..) e:lmegy szombaton (..) de ha lehet (..) akkor ott maradna [ö::
vasárnapig (...)]
- 25 A: Ő is ott aludna↑]
- 26 B: Szerintem igen (..) úgy tervezem↓
- 27 A: Na jól van (..) majd meglátjuk↓

8. sz. diskurzus

A: nővér, 18 éves, érettségizett, főiskolai hallgató

B: öcs, 11 éves, általános iskolai tanuló

- 1 A: Na szia (..) Róbert↑ Csinálunk neked (..) pudingot↓
- 2 B: Szia↓ Po::nt i:lyet↑
- 3 A: Mért (..) nem [szereted↑
- 4 B: De:: de a] másikat (..) jobban szeretem↓
- 5 A: Na (..) és milyen volt a:: (..) zongoraórád↑
- 6 B: Jó:: Vettünk egy (..) új darabot↓
- 7 A: A másokra:: (..) nem kaptál [jegyet↑
- 8 B: Nem↓] Meghallgatta (..) azt mondta hogy jó: (..) úgyhogy (..) legyen am::en↓
- 9 A: És nem osztályozta le::↑ Vagy itt (..) nincs ilyen (..) osztályzás↑
- 10 B: De van (..) csak még (..) nincs meg az (..) ellenőrzőm↓
- 11 A: És akko::r (..) nem tudja leosztályozni↑
- 12 B: Csak az öö:: ellenőrzőbe írhatja a jegyet↓
- 13 A: (...) Nem késett ma a busz↑ Vagy (..) késett↑
- 14 B: A kecskeméti (..) késett↓
- 15 A: De nem a::z (..) hanem a másik↓ Múlt héten már (..) háromnegyed egykor itthon voltál↓
- 16 B: Ja:: (..) nem késett↓
- 17 A: Ne:m ké:sett↑ Csak i:lyen lass:an jö:tt↑
- 18 B: Ühüm↓
- 19 A: Reggel meg (..) itthon hagytad a: (..) bérleted↑
- 20 B: Igen↓ És képzeld↓ Hú:::↑ Kinek lesz itt az ö:: esküvője↑
- 21 A: Én (..) nem tudom (...) Miért (..) láttál valami (..) előkészületet↑

- 22 B: Aj (..) de me:kkorát (.) e:gy ekkorát (.) akkor (...) hár– négy láb (..) ekkora (.) még négy láb (.) ekkora () hogy is mondjam (...)
- 23 A: Ilyen [magas torta↑
- 24 B: Ühüm↓] Egy (.) kettő (.) három (.) és a negyedik a (.) teteje fönt meg a (.) menyasszony és a (.) vő:legény↓
- 25 A: És (.) hol láttad↑
- 26 B: Ott (.) a Kultúrháznál↓ Ott így úú:: (...) bele is (.) fékezett↓ Az öregasszonyt meg (.) elhúzta a:z öreg (.) majdnem beleestek a (.) tortába (..) Majdnem elütötte a (.) busz↓
- 27 A: Na.. (.) akkor (.) menjé:l átöltözni (..) utána segíthetsz↓
- 28 B: Szegény kocsis (.) fölment oda a templomhoz↓ Hüttty (..) bement a templomhoz↓ Tudod (.) ha ott megáll (...) belemegy a pesti↓
- 29 A: Igyunk egy kakaót↓ [Ké::rsz↑
- 30 B: Ne::m (.) köszi] De te (.) ígyá:l↓
- 31 A: É:n (.) csak veled iszok↓
- 32 B: Hát akkor (.) csinálj magadnak (..) azt majd (.) iszok belőle↓
- 33 A: Jó:l van↓
- 34 B: N:a (.) megyek addig (.) átöltözni↓

9. sz. diskurzus

A: anya, 49 éves, diplomás, védőnő

B: leánygyermek, 16 éves, gimnáziumi tanuló

- 1 A: Tömegnyomor a vonaton↓ El voltam egyébként á:julva↑ Annyira régen utaztam vonata::l↓ De most viccen kívül mondom (.) oly::an koszos volt (.) hogy ilyen graffitivel van az ülés (.) telefirkálva (...) Én már (.) té:nyleg iszonyú rég utaztam vonaton (...) Talá:n (.) amikor tavasszal voltunk fent (.) Pesten (.) tudod↑
- 2 B: Akkor sem lehetett sokkal jobb (.) csak biztos (.) kifogtatok egy olyan fülkét (...)
- 3 A: Há::t lehet (..) mert kívül (..) ahogy ki van dekorálva (.) az is csúcs (.) de belülrő::l (...) az meg egyszerűen ocsmány↓ És a másik az (...) [hogy mindenhol (.) amerre jársz–
- 4 B: Igen↑]
- 5 A: A szeméttömeg (.) de ezt most komolyan mondom↓ És arra fel (.) ahova busszal mentünk (.) az végülis valamikor régen (.) egy nagyon szép villanegyed lehetett (.)

mert most is vannak felújított villák ott (.) meg ilyen rezidenciák (...) Olyan (.) hogy fegyveres őr áll (.) kint a ház előtt (.) tehát biztos (.) hogy nem akárhány laknak ott (...) És olyan (...) hogy egy ööö ilyen (...) aztán egy olyan ööö lepusztult (.) lerobbant ááá::.. Döbbenetek (...) És valahol (.) az a meglepő (.) hogy itt vagyunk a huszonegyedik század elején ugye: (.) és Budapest (.) a főváros (.) így néz ki↓

6 B: Sok fajta ember lakik ott↓

7 A: Há:t (.) sok fajta ember lakik (.) az biztos↓

8 B: Úgy látszik(.) nem tudnak mást [csinálni↓

9 A: Ig::en] (...) ig:en↓

10 B: Mit süssünk↑ Találj ki valamit↓

11 A: Püspökkenyeret (.) vagy egyensúly-süteményt↓

10. sz. diskurzus

A: unokanővér, 24 éves, diplomás, műszaki menedzser

B: unokahúg, 20 éves, érettségizett, főiskolai hallgató

1 A: Helló↓

2 B: He:lló↓ Há:t te↑ Hogyhogy itt va::gy↑ Kivel jöttél↑

3 A: Ó:: (.) most csak egyedül↓

4 B: Me::rt↑ A keresztnyúé::k (.) [hol vannak↑

5 A: Nem tudtak] jönni (.) mert dolgoznak (.) én is csak (.) beugrottam mert (.) sietek a mamáékhoz↓

6 B: Tényleg↑ Tök jó (.) hogy jöttél (.) na mesé:lj (.) mi van vele:d↑

7 A: Fú::↑ Há:t (.) amióta elköltöztünk otthonról (.) azóta nagyon furcsa minden↓ Még (.) van mit csinálni a lakáson de azért (.) már alakul↑

8 B: Na (.) ennek örülök↓

9 A: Tényle::g↑ Mert a hétvégén festjük a padlósteret és (..) meg akartalak kérni hogy (.) gyere át segíteni↓ [El tudsz jönni↑

10 B: Fú:: (...) Nagyon szívesen↓] Nem is gondoltam (.) hogy már itt tartotok↓ Mikor menjek↑

11 A: Há:t (.) mikor érsz rá↑

12 B: É:n ráérek egész hétvégén↓

13 A: Semmi dolgod nincse:n↑

- 14 B: Hm (...) szerintem nincs↓
- 15 A: Hát akkor (.) szombaton [olyan nyolc körül (.) ráérmél↑
- 16 B: Szombato:n↑] Oké (.) az nekem jó↓
- 17 A: Hú:: jól van (.) akkor megyek is↓ Nagyon köszönöm (...) hogy elvállaltad (...) mert
sietek a mamáékhoz↓
- 18 B: Hú:: ebédre mész↑
- 19 A: Hát bizony↓
- 20 B: Hú:: de jó neked↑ Na, akkor kikísérlek↓
- 21 A: Oké↑

11. sz. diskurzus

A: öcs, 13 éves, általános iskolai tanuló

B: nővér, 20 éves, érettségizett, főiskolai hallgató

- 1 A: [Helló:: ↑
- 2 B: Szia:] (.) már fé:l három va::n (..) hol voltál mostani::g↑
- 3 A: Tesi órám volt, és (..) öö:: vármétáztunk (...) És elmentem utána a:: Gáborhoz (.) van
egy tök jó új autós játéka (...) Nem tudom a nevét (.) és van hozzá ilyen (...)
ko:rmány (.) meg fé:k, gá:zpedál, [sebváltó:: (...)
- 4 B: És mi volt] az iskolában↑
- 5 A: Ah:: történelemből megint összefoglaltunk (.) témazáró lesz (...) Ja::j↑ Van megint
né::gy tonna kérdésem (.) és arra mind vá:laszolni kell (.) kikeresni:: (...) Segíte::sz↑
- 6 B: Majd hétvégén megcsináljuk (.) akkor van (.) több időnk↓ Úgy jó lesz↑
- 7 A: Persze↓
- 8 B: És kaptál (.) valamilyen jegyet↑
- 9 A: Ne::m↓
- 10 B: É::s (...) van még valamiből (.) házi↑
- 11 A: Ige:n (.) mindig van↓ Kémiábó:l (.) matekbó:l (.) fizikábó:l (.) [nyelvtanbó:l (...)
- 12 B: É:s (..) milyenek] az ó:rák↑
- 13 A: Há:t (.) ú:gyahogy elmennek↓ Nem nagyon szeretek (..) iskolába járni↓
- 14 B: A kémia (.) hogy tetszik↑
- 15 A: Há:t (.) azt szeretem↓ Például (.) most is csináltunk ilyen kísérletet (...) Azt kellett
csinálni: (.) hogy ilyen (...) izéba tettünk ilye:n (...) kálium-permanganátot (.)

fehéřítettük a (.) borszeszégőn (...) é::s egy (...) ööö mi is volt (...) ööö (...) hurkapálcát meggyújtottunk (.) utána elfűjtuk (.) és a kálium-permanganát elkezdett pattogni (.) beletettük és a parázs a ööö (...) a hurkapálcán elkezdett [égni↓

16 B: Jó↓] Menj (.) tedd le a táskád (.) mert lemehetnénk a mamához↓ Nemrég hívott (.) hogy süített valami finom [sütit↓

17 A: Jó:: ↑]

18 B: Lejössz↑

19 A: Persze↓

20 B: Na (.) akkor mehetünk↓

21 A: Futok↓

12. sz. diskurzus

A: unokanővér, 26 éves, érettségizett, vállalkozó

B: unokahúg, 20 éves, érettségizett, főiskolai hallgató

1 A: É::s (.) hogy van az a:: tanfolyam↑

2 B: Hetente kétszer (.) hétfőn van neki (.) meg szerdán (...) de:: nem nagyon megy neki↓

3 A: Miért↑

4 B: Mert még (.) sohasem ült őö gép előtt ho::gy (.) kellett bármit is (..) csináljon↓

5 A: De e::z (.) miért kell (.) neki a:: [munka végett↑

6 B: Ja:: (.) mert] lehet ho::gy kirúgják (.) meg amú:gy is↓ Nem is állják (..) Neki kellett kifizetnie↓

7 A: Komolya::n↑

8 B: Majdnem (..) százezer forint↓

9 A: A::z igen↓ É::s (.) kap [valamilyen (.) bizonyítványt↑

10 B: Ka:p↑] (...) Iyen (..) oklevelet↓ Ööö számítógé:p kezelőit↓

11 A: Oda én is jártam↓

12 B: Ige::n↑ Nekünk csak a:: középiskolában volt (..) két évig↓

13 A: Úgy nyertem a:: (..) rádióban (..) [játékon↓

14 B: Így lehetett] nyerni (.) tanfolyamo::t↑

15 A: Lehetett választani ho::gy (..) mozijegyet kérsz (.) vagy ilyen számítógépes (..) nagyon alapfokú: tanfolyamot↑ És akkor én (..) választottam ezt a:: tanfolyamot↓

- 16 B: Nekem is el kéne mennem↓ De:: (..) előbb a:: nyelvvizsgát- (...) na mindegy↓ Most szegény (.) nagy:on küzd vele↓ Nem nagyon tudja a:: dolgokat (..) előtte ő nem ült gép előtt (...) mindig kiakad (...)
- 17 A: Már hú::sz éve (.) dolgozik↑
- 18 B: Ja: (..) szegény (...)
- 19 A: És te (.) most (...) mit csinálsz↑
- 20 B: Hogy mit csinállok↑ É::n most egy (.) könyvet olvasok (.) az a címe ho::gy (.) Továbbélők↓
- 21 A: Azt én is olvasta::m (.) [de már jó régen↓
- 22 B: És (.) tetszett↑] Én (.) még az (.) elején tartok↓
- 23 A: Ja:: (.) elment↓
- 24 B: Ma: mikor jöttél haza↑
- 25 A: É::n↑ (...) ööö a fél kettessel↓
- 26 B: Megvárhattál volna↓
- 27 A: Bo::cs (.) majd máskor megvárla::k↓ Mit csinálsz ma este: ↑
- 28 B: Szerinte::m tanulni fogok (.) és utána: tévézek↓ És te:↑
- 29 A: Én megyek fodrászhoz (.) aztá:n jó: korán lefekszem↓ me:rt (..) ki kell pihennem magam (.) holnapra.

13. sz. diskurzus

A: öcs, 19 éves, érettségizett, főiskolai hallgató

B: nővér, 24 éves, diplomás, munkanélküli

- 1 A: Cső:: ↑ (..) na mi a helyze:t↑
- 2 B: Á:: (..) semmi különös (...) fáradt vagyok egy (.) kicsit↓
- 3 A: Me:rt↑ Mitő:l↑
- 4 B: Há:t (.) mert ünnepeltem a születésnapomat (.) szerdán és mé:g (..) nem sikerült kipihennem (...)
- 5 A: Merre volta:l↑ [És kikkel↑
- 6 B: Há:t] (.) nem Pesten ünnepeltem hane:m (..) lementem Egerbe a (.) régi csoporttársaimhoz (.) aztán felmentem a koliba↓ [Elég rossz volt↑
- 7 A: A régi kollégiumba:↑] Ahol laktál↑

- 8 B: Aha: ↑ (...) a régi kolizobánkba (.) mondjuk (.) még van egy régi (.) szobatársam de a (.) többiek újak↓ Ott is aludtam (.) de: (.) nagyon rossz volt (.) hogy nem volt külön á:gyam (.) meg külön szekrénye:m (...) de: (.) végülis (.) jól éreztem magam↓
- 9 A: Hát ja: (.) gondolom (.) akkor így már (.) nem ugyanaz↓
- 10 B: Persze hogy nem↓
- 11 A: És így a:: (...) régiek közül sokan ott voltak va::gy (.) ott voltak páran [aki:k így a::–
- 12 B: Hát a::] kollégium mellett (.) nyílt egy hallgatói klub (.) oda átmentünk (.) ott voltak régi ismerősök (.) de inkább (...) új arcok voltak (.) tehát annyira ott (.) nem tudtam beszélgetni (...) Utána átmentünk egy (.) másik helyre (.) ott viszont a régi csoporttársaimmal találkoztam (...) úgyhogy végülis (.) jó volt í:gy (.) Pest után egy kicsit (.) kimozdulni (...) mert ezt még (...) elég idegennek érzem (...) [És vele:d↑
- 13 A: De várjá–] ezek egriek ugye:↑ (...) akikkel ott (.) találkoztál (...) ezek az (.) izé (...) régi [csoporttá–
- 14 B: A régi] csoporttársaim (.) persze (...) ők külön egriek (.) igen↓
- 15 A: Aha: (.) hát ja↓ A volt csoporttársaid azok (...) többsége úgyis Egerből volt (.) ugye↑
- 16 B: Ne:m (.) ne::m. Hát (.) voltunk hetven valahányan (.) ebből tizenöt-húsz ember volt egri (.) az összes többi az máshonnan jött ide (.) tehát vannak pé:csiek (.) miskolci leginká:bb (.) úgyhogy– És neke:d (.) milyen volt a hete:d↑
- 17 A: Átlagos hét volt így (.) különösebb változást nem jelentett az (.) eddigihez képest (...) Eddig minden rendbe van (.) [eddig legalábbis↓
- 18 B: N:a jól va] (.) örülök neki↓ Suli: ↑
- 19 A: Tanulgotok (.) eddig rendbe van az is↓ Most í:gy (.) szeptember végén (.) [azt mondom–
- 20 B: Jól van↓]
- 21 A: É:s (.) akartam kérdezni (.) meg tudtad venni a: (.) könyvet (.) amit kértem a: múltko:r↑
- 22 B: Igen (.) megvolt a: jegyzetboltban↓
- 23 A: É:s akkor most (.) mennyivel lógok↑
- 24 B: Ennyive:l↓
- 25 A: Na jól van (.) azt hiszem (.) elmegyek (...) Átmegyek a: (.) szomszédba: őket is régen láttam (.) majd jövők↓
- 26 B: Jól van (.) szia: ↑

27 A: Csó::↑

14. sz. diskurzus

A: leánygyermek, 18 éves, középiskolai tanuló

B: anya, 47 éves, érettségizett, technikus

C: az anya élettársa, 53 éves, diplomás, tanár

1 A: Nahát ööö (...) bementünk (.) és akko:r mondtam neki: (.) hogy egy ööö (...) tizennyolcszor huszonhetes öö: üveglapot szeretné:k (.) és úgy (.) hogy legyen kifurattva↑ Aztán közölte: (.) hogy az nem biztos, hogy jó lenne, mert a: (...) egy lyukfuratás kétezer forint↓ Hát ugye: nekem (...) kéne (.) minimum tíz lyuk arra az üveglapra (.) akkor már (.) csak az húszezer körül lenne↓ És akkor kérdezte ho:gy (.) vagyishát mondta (.) ho:gy az ilyen akváriumoknál (.) hogy a vezeték kilógjon (.) ahhoz így (.) le szokták vágni a:: sarkát (...) Hát mondom (.) nekem madárpókhoz kellene (.) nem éppen vezetéket kiengedni rajta↓ Aztán mondta (.) hogy mérjem le a: (.) pontos méreteit az (.) akváriumnak (.) és akkor ööö (...) úgy levágja a (..) sarkait (.) hogy a pók se tudjon kijönni (.) de viszont levegőt is kapjon rajta↓ Ja↑ És akkor (..) végülis (.) bevittük az akváriumot (.) biztos ami fix↑ és akkor ööö (...) rakott rá ilyen (...) ráragasztott mind a négy oldalára ilyen (.) üveglapokat (.) hogyha az rá lesz téve a tetejére (.) akkor ne tudjon elmozdulni (.) tehát hogyha a pók esetleg föl is mászik (.) é::s mit tudom én (...) meglöki az üveglapot (.) akko:r az nem tud lecsúszni róla↑ És akkor (.) levágta a négy sarkát (.) úgyho::gy mind a négy sarkába van egy lyuk (.) aztán ja– Ennyi volt↓ És nem fogadott el érte semmit (.) azt mondta hogy (.) küldjem az anyukát meg az apukát üvegeztetni↓

2 B: Nem tudja ho::gy (..) kié vagy↑

3 A: Nem tudom (...) Szerinte::m (...) szerintem nem↓

4 B: Mért nem mondtad neki hogy küldted (.) most csinált garázsajtót (...)

5 A: (...)

6 B: Ah (.) hát nem tudod mondani↑

7 A: Há::t nem voltam benne biztos (.) hogy az az↓

8 B: A hapsi volt↑

9 A: Ja↓ Hát ott volt a hapsi is [meg a–

10 B: Hát a] Bodrogi helyén voltatok↑

- 11 A: Ott↓
 12 B: Hát akkor (.) [nincs más↓
 13 A: Jól van] (.) hát én tudom↓
 14 B és A: A Szajkó↓
 15 A: Ott volt a felesége is (.) ő is meg a:: (.) Bráj Andris is↓
 16 B és C: Így jártál↓
 17 B: Hát akkor az Andris (.) az meg főleg tudja↓
 18 A: Jól van↓
 19 C: Így jártál↓
 24 B: És akkor most (.) hol van↑
 25 A: Benn van a (.) szobámba: (...)

15. sz. diskurzus

A: nővér, 19 éves, érettségizett, főiskolai hallgató

B: hug, 17 éves, középiskolai tanuló

- 1 A: Hell:ó↑
 2 B: Szia↑ Milyen volt a:: tegnap esti (.) buli↑
 3 A: Ó:: (.) hát az (.) nagyon jó volt↓ Haverokkal voltunk (.) jó volt a zene (.) jó volt a (.)
 hangulat (.) jól éreztem magam↓
 4 B: É::s (.) kivel mentél el↑
 5 A: A Beával (..) meg az Anitával↓ Aztán (.) szép sorban (..) megérkeztek a:: többiek is↓
 6 B: Kivel találkoztál↑
 7 A: Jaj (.) most hogy így mondo::d (.) régi ismerősökkel is találkoztam (.) például (.)
 nagyon örültem a Tündinek (.) mert mióta elballagtunk, (.) talán kétszer láttam↓
 8 B: Tényle::g↑ És ő:: most (.) hol tanul↑
 9 A: Ha jól emlékszem (.) akko::r azt mondta hogy Pesten↓ (...) Jól van (.) akkor most
 hagylak tanulni (.) aztá::n hogyha végezté:l (.) akkor majd még mesélek↓
 10 B: Oké:: ↑

16. sz. diskurzus

A: sógornő, 39 éves, érettségizett, titkárnő

B: sógornő, 26 éves, szakmunkás, varrónő

- 1 A: Baráto::m (..) elfelejtettem elvinni a csokrot↑ Biciklivel lettem volna (.) visszajöttem volna↓ Dir:ekt megveszem a:z élővirágot (.) azt itthon marad↑ Bánom (..) hogy nem mentem vissza még (.) az este↓
- 2 B: Én is mondom a:: (...) varrodába:: (..) Mondom neki (.) hogy hozzon pár tövet↓ Most már majd (.) lehet ültetni↓ Most már majd (.) nem tapossák ki (.) talán (...)
- 3 A: Hova akarod↑
- 4 B: Oda↓ A ház elé↓
- 5 A: Mondjuk ott jó:: (.) szerintem (.) ott a ház előtt↓ Látsszon↓
- 6 B: [Most már–
- 7 A: Csak kéne] bele (.) tenni egy kis (.) trágyát↓
- 8 B: Akarok (.) azért nem ástam eddig fel↓ Ha otthon lesz (.) mondom a Lacinak (.) szórja meg↓ Fölásom mert (.) oda akarok (.) egy pár ró:zsát↓
- 9 A: Jövőre (.) én is fogok a (.) kertbe ültetni (...) mert ide (.) hiába ültetek (.) mert lelegeltet mindent↓
- 10 B: És akkor (...) izé (...) kéne egy pár (..) Mert annak szokott lenni (.) ilyen na::gy (.) hátha van neki egy pár (.) hogy tudnák egy pár bokrot (.) ültetni↓ Úgyis elszaporodik↓
- 11 A: Meg azt a nagyot örökké ízélni kell (...) öö:: [bigyózni–
- 12 B: Bigyózni] mi↑
- 13 A: Szedni kell le a:: (.) kicsiket róla↓ Tudo:d↑
- 14 B: Hogy mindig egy maradjo:n↑
- 15 A: Hogy mindig egy maradjon↓ A közepét (.) ki kell csípni↓
- 16 B: [Igen↓
- 17 A: És akkor] egyet kell hagyni↓
- 18 B: De szé::pek eze:k↑ Láttam sok helyen (.) ez a margarétaformás↓ Az is szép (.) ültetni egy párat (...)
- 19 A: Beszéltem én is a: (.) Nórával↓ Akarom a férjét (.) mondtam neki↓ Azt mondta (..) megkapom↓ Mondtam neki (.) kell egy elosztó (.) a: padlásra (...) Mert így a Bea

- meg a Hanna mindi:g vitatkoznak↓ Bará:tom (.) ez se jó (.) ennyiféle (...) Nekem
legjobban a (..) természetvédelmis tetszik↓ Az a legjobb↑
- 20 B: Az este megint volt egy jó film de:: (..) elaludtam↓ Melyiken szokott lenni az X-
akták↑
- 21 A: A:: (..) Viasat hármon↓
- 22 B: Van nekünk [olyan↑
- 23 A: Van↓] Nagy hármas van a sarokban↓
- 24 B: Olyan van↓
- 25 A: Azaz↓
- 26 B: Csak a Laci meg ne lássa a Scooby Doo-t (.) mert akkor mindi:g azt kell nézni↓
Mesét↓
- 27 A: [Ja!
- 28 B: Kuttyást↓]
- 29 A: A Bea meg (.) mindig a zenéket hallgatja↓ Jó (.) de ám nálunk van ám (.)
negyvenhét↓ A Beáén↓ Tegnap is (.) lejött akkor a Laci beült hozzá (.) nekem meg
ezeket a szokásos vackokat kellett nézni (.) mert ez (.) mindig ilyen hülyeségeket
néz↓ Rosszabb lesz (.) mint már egy ilyen vénasszony↓
- 30 B: Ja (.) a sorozatokkal↓

17. sz. diskurzus

A: anya, 39 éves, szakmunkás

B: leánygyermek, 19 éves, érettségizett, főiskolai hallgató

- 1 A: Ez mé::g (.) vizes↓
- 2 B: Száraznak tűnt (...)
- 3 A: Kell vasalni a: blúzodat↑
- 4 B: Ja:: Sa::jnos↑ Jobb lenne (.) nem kéne↓
- 5 A: Nem azért mondom↓ A másik a:: (.) [szennyekben van↑
- 6 B: Szennyekben van]
- 7 A: A gagyi cuccod↓
- 8 B: Megkérdezte: (.) hogy mi van a szatyorban↓ Meg hogy milyen (.) gagyi szatyrom
van↓
- 9 A: Ki↑

- 10 B: Hát a Lilla↓ Akiról a (.) múltkor meséltem↓
- 11 A: Most nehogy itt [hagyd↓
- 12 B: Azt] nézem (.) mi:lyen illata van↓
- 13 A: Tettem bele (.) pedig (.) öblítőt↓
- 14 B: Tudom (.) érzem↓
- 15 A: Olyan (..) forgács szaga van↓ Különben is (.) a körtét (.) meg a:: ginko-bilóbát
érezed↓
- 16 B: Aha::
- 17 A: Te agyalágyult↓ Nem tudod (.) hogy a ginko-bilóbát érzed↑ Meg a:: vadkörtét↓ A
vadkörtének az illatát (.) nem tudod milyen↑
- 18 B. Hát nem↓ Brutális (.) mi↑
- 19 A: Fa:ntasztikus vagy↓ Ilyen (..) tudatlan (.) főleg↓
- 20 B: Szerintem is↓ Aki (.) nem tudja a::z orrával megkülönböztetni a (..) fűrészpor szagot
a (..) ginko-bilóbától↓
- 21 A: Meg a vadkörtétől↓
- 22 B: Szörnyű::: (..) Valami (.) új illat (.) az biztos (.) de a fűrészpor (.)az nem új illat↓

Felhasznált irodalom

- Albertné Herbszt Mária 1999. A tanítási óra mint a társalgás speciális típusa. In: *Nyelvi és kommunikációs kultúra az iskolában*. XV. Anyanyelv-oktatási napok. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 212, 195—202.
- Allan, K. 1998. Speech act classification and definition. In: Mey, J. L. (ed.) *The concise encyclopedia of pragmatics*. Elsevier Science Ltd, Amsterdam. 922—7.
- Althaus, H. – Henne, H. – Wiegand, H. E. (Hrsg.) 1980. *Lexikon der Germanistischen Linguistik*. Niemeyer, Tübingen.
- Ammon, U. – Dittmar, N. – Mattheier, K. J. (eds.) 1987. *Sociolinguistics/ Soziolinguistik*. Walter de Gruyter, Berlin—New York.
- Anderson, J. R. 1996. *Kognitive Psychologie*. Spektrum Akademischer Verlag, Heidelberg.
- Andó Éva 2003. A történetmondás kommunikatív jellemzői. Doktori disszertáció. Kézirat. ELTE BTK, Budapest.
- Andó Éva 2006. A beszélt nyelvi történetmondások elemzésének kognitív és funkcionális szempontjai. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Szöveg és típus. Szövegtipológiai tanulmányok*. Tinta Kiadó, Budapest. 113—56.
- Árvay Anett 2004. *Diskurzuselemzés és üzleti lehetőségek*. MIBE-konferencia, Budapest, 2004. május 19.
- Asher, R. E. (ed.) 1994. *The Encyclopedia of Language and Linguistics*. Pergamon Press, Oxford—New York—Seoul—Tokyo.
- Austin, J. L. 1962/1990. *Tetten ért szavak*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bahtyin, M. 1953/1988. A beszéd műfajai. In: Kanyó—Síklaki (szerk.): *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest. 246—80.
- Bahtyin, M. 1986. *A beszéd és a valóság*. Gondolat, Budapest.
- Bahtyin, M. 2001. *Dosztojevszkij poétikájának problémái*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Bañcerowski Janusz 1999. A kognitív nyelvészet alapelvei. *Magyar Nyelvőr* 123, 78—87.
- Bar-Hillel, Y. 1970/1998. Indexikus kifejezések. In: Pléh—Terestyéni—Síklaki (szerk.): *Nyelv, kommunikáció, cselekvés*. Osiris Kiadó, Budapest. 171—87.
- Bárkán György é.n. *A párbeszéd strukturális törvényszerűségei és a társadalmi kisebbségkutatás*. Psyhotest Lélektani Laboratórium, Budapest. <http://www.lib.jgytf.u-szeged.hu/alknyelv/barkan.html>.

- Barlow, M. – Kemmer, S. 2000. Introduction: A usage-based conception of language. In: M. Barlow – S. Kemmer (eds.) *Usage-based models of language*. CSLI Publications, Stanford.
- Bartsch, R. 1985. *Sprachnormen: Theorie und Praxis*. Max Niemeyer, Tübingen.
- Basso, K. H. 1972. „To Give up on Words”: *Silence in Western Apache Culture*. In: P. P. Giglioli (ed.) *Language and Social Context*. Penguin Books.
- Beaugrande, R. A. de – Dressler, W. U. 1981/2000. *Bevezetés a szövegnyelvészetbe*. Corvina, Budapest.
- Becker–Mrotzek, M. 1999. *Diskursforschung und Kommunikation*. Julius Groos, Heidelberg.
- Bécsy Tamás 1984. *A dráma lételméletéről*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bécsy Tamás 1988. *A dráma esztétikája. A dráma műneme és műfajai*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Bécsy Tamás 2002. Ontológiai drámaelméletről – 2000-ben. In: *Drámák és elemzések. Tanulmányok*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest—Pécs.
- Bencze Lóránt 1993. Deixis és referencia. Kisenciklopédia dióhéjban. In: Kozocsa Sándor Géza (szerk.): *Emlékkönyv Fábián Pál 70. születésnapjára*. ELTE, Budapest. 41—9.
- Bergmann, J. R. 1994. Ethnomethodologische Konversationsanalyse. In: Fritz—Hundsniischer (Hrsg.) *Handbuch der Dialoganalyse*. Niemeyer, Tübingen. 3—16.
- Besch, W. – Knoop, U. – Putschke, W. – Wiegand, H. E. (Hrsg.) 1982. *Dialektologie. Ein Handbuch zur deutschen und allgemeinen Dialektforschung*. Walter de Gruyter, Berlin—New York.
- Biber, D. – Finegan, E. (eds.) 1994. *Sociolinguistic perspectives on register*. Oxford University Press, Oxford.
- Biber, D. – Johansson, S. – Leech, G. N. – Conrad, S. – Finegan, E. 1999. *The Longman grammar of spoken and written English*. Longman, London
- Bierwisch, M. 1981. *Die Integration autonomer Systeme: Überlegungen zur kognitiven Linguistik*. Kézirat. Berlin.
- Bierwisch, M. 1983. *Essays in the Psychology of Language*. Berlin.
- Bierwisch, M. 1987. Linguistik als kognitive Wissenschaft. Erläuterungen zu einem Forschungsprogramm. *Zeitschrift für Germanistik* 8, 645—67.
- Blum-Kulka, S. – House, J. – Kasper, G. 1989 (eds.) *Cross-cultural Pragmatics*. Norwood.

- Bódog Alexa 2008. A kommunikáció és az intencionalitás kapcsolata a pragmatikában. *Argumentum* 4, 22—51.
- Boronkai Dóra 2005. A diskurzuselemzés lehetőségei a mindennapi nyelvhasználat vizsgálatában. *Képzés és Gyakorlat* 3, 76—90.
- Boronkai Dóra 2006a. Napjaink családi kommunikációjának fő jellemzői. In: Balázs—Grétsy (szerk.): *Nyelv és nyelvhasználat a családban*. Válogatás a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma anyanyelvi pályázataiból. Tinta Kiadó, Budapest. 41—69.
- Boronkai Dóra 2006b. Női és férfi diskurzusztratégiák szociolingvisztikai elemzése. In: Tóth Andrea (főszerk.): *VIII. Dunaújvárosi Nemzetközi Alkalmazott Nyelvészeti, Nyelvvizsgáztatási és Medicinális Lingvisztikai Konferencia Füzetek*. Dunaújvárosi Főiskola. Dunaújváros, 141—52.
- Boronkai Dóra 2006c. A „genderlektusokról” egy szociolingvisztikai diskurzuselemzés tükrében. *Szociológiai Szemle* 16, 41—59.
- Boronkai Dóra 2006d. A dialógus mint különböző szövegek közötti párbeszéd. *Magyar Nyelvőr* 130, 73—83.
- Boronkai Dóra 2006e. *Kognitív szempontok a dialóguskutatásban*. Tudat és elme. A Magyar Kognitív Tudományi Alapítvány XIV. konferenciája. Tihany, 2006. január 25—7.
- Boronkai Dóra 2007a. A konverzációelemzés szemiotikája. In: Balázs—H. Vargha (szerk.): *Szemiotika és tipológia. Magyar Szemiotikai Tanulmányok* 12—14. Magyar Szemiotikai Társaság, Líceum Kiadó, Budapest—Eger.
- Boronkai Dóra 2007b. A redundancia mint a dialógus pragmatikai alakzata. *Alkalmazott Nyelvtudomány* 7, 57—74.
- Boronkai Dóra 2008. A drámai dialógus kognitív leírásának lehetőségeiről. *Magyar Nyelv* 105, (megjelenés alatt).
- Brenner, M. 1980. Patterns of social behavior in the research interview. In: M. Brenner (ed.) *Social method and social life*. Academic Press, London.
- Brown, P. – Levinson, S. 1987. Politeness. Some universals in language use: Politeness phenomena. In: E. N. Goody (ed.) *Questions and politeness: Strategies in social interaction*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Brown, G. – Yule, G. 1989. *Discourse analysis*. Cambridge University Press, Cambridge—New York—Port Chester—Melbourne—Sydney.
- Bruner, J. 1975. The ontogenesis of speech acts. *Journal of Child Language* 2, 1—19.
- Buda Béla – László János 1981. *Beszéd a szavak mögött*. Tankönyvkiadó, Budapest.

- Bull, W. 1968. *Time, Tense, and the Verb*. University of California Press, Berkeley, Los Angeles.
- Bußmann, H. (Hrsg.) 1983. *Lexikon der Sprachwissenschaft*. Kröner, Stuttgart.
- Bühler, K. 1934. *Sprachtheorie. Die Darstellungsfunktion der Sprache*. Fischer, Jena.
- Bybee, J. L. 2006. From usage to grammar: The mind's response to repetition. *Language* 82, 711—33.
- Byrne, P. S. – Long, B. E. L. 1976. *Doctors talking to patients*. HMSO, London.
- Chafe, W. 1976. Givenness, contrastiveness, definiteness, subjects, topics and points of view. In: C. N. Li (ed.) *Subject and topic*. Academic Press, New York. 25— 55.
- Chafe, W. 1982. Integration and Involvement in Speaking, Writing, and Oral Literature. In: D. Tannen (ed.) *Spoken and Written Language: Exploring Orality and Literacy*. Ablex Publishing, Norwood—New Jersey. 35—53.
- Chafe, W. 1987. Cognitive constraints on information flow. In: R. S. Tomlin (ed.) *Coherence and Grounding in Discourse*. Outcome of a Symposium. Eugene, Oregon, June 1984. 21—52.
- Chafe, W. – Danielewicz, J. 1987. Properties of spoken and written discourse. In: R. Horowitz – S. J. Samuels (eds.) *Comprehending oral and written language*. Academic Press, San Diego. 83—113.
- Chomsky, N. 1957. *Syntactic Structures*. Mouton, Hague.
- Chomsky, N. 1965. *Aspects of the Theory of Syntax*. MIT Press, Cambridge.
- Clarke, D. D. – Argyle, M. 1977/1997. Beszélgetési szekvenciák. In: Pléh—Terstyéni—Síklaki (szerk.): *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Osiris Kiadó, Budapest. 565—603.
- Croft, W. – Cruse, A. D. 2004. *Cognitive linguistics*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Crystal, D. 1987. *The Cambridge Encyclopedia of Language*. Cambridge University Press, Cambridge—New York—Port Chester—Melbourne—Sydney. (= 1998. *A nyelv enciklopédiája*, Osiris Kiadó, Budapest. 154—8.)
- Cutler, A. (ed.) 2005. *Twenty-first century psycholinguistics*. Lawrence Erlbaum Associates, London.
- Csontos Nóra 2007. *Reprezentáció a dráma mint szövegben. A szerzői utasítás alakulástörténete a drámában*. Szöveg, szövegtípus, nyelvtan. Új nézőpontok a magyar nyelv leírásában I. Az ELTE BTK Funkcionális Nyelvészeti Műhelyének konferenciája. Budapest, 2007. november 13—4.

- Csontos Nóra – Tátrai Szilárd 2008. Az idézés pragmatikai megközelítése. In: Ladányi—Tolcsvai Nagy (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII. Tanulmányok a funkcionális nyelvészet köréből*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 59—119.
- Csűry Andrea 2005. Korreferencia-viszonyok vizsgálata magyar és francia dialogális szövegben. In: Petőfi—Szikszainé Nagy (szerk.): *A korreferencialitás poliglott vizsgálata. Officina Textologica 12*. Debreceni Egyetem, Debrecen. 19—34.
- Csűry István 2005. Gázspray, bilincs és egy füstölő szenátor (Komplex szövegösszetevők a dialogális szövegek korreferencia-hálójában). In: Petőfi— Szikszainé Nagy (szerk.): *A korreferencialitás poliglott vizsgálata. Officina Textologica 12*. Debreceni Egyetem, Debrecen. 35—72.
- Dausendschön-Gay, U. 1999. *Wortsuchprozesse. Sprachtheorie und germanistische Linguistik 9*, 97—104.
- Davis, S. (ed.) 1991. *Pragmatics: a reader*. Oxford University Press. Oxford.
- Deli Ágnes 2006. Diskurzusfolyamatok angol nyelvi konverzációs váltásokban, amikor a választváró megnyilatkozás kijelentés-formájú. *Alkalmazott Nyelvtudomány 6*, 119—37.
- Deme László 1971. *Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Deme László 1983. A szövegség és szövegegység néhány jellemzője. In: Rácz—Szathmári (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 31—60.
- Deppermann, A. 1999. *Gespräche analysieren. Eine Einführung in konversationsanalytische Methoden*. Leske-Budrich, Opladen.
- Deppermann, A. 2001. Gesprächsanalyse als explikative Konstruktion. Ein Plädoyer für eine reflexive ethnomethodologische Konversationsanalyse. In: Iványi—Kertész (Hrsg.) *Gesprächsforschung. Tendenzen und Perspektiven*. Peter Lang, Frankfurt am Main. 43—73.
- DeVito, J. A. 1966. Psychogrammatical factors in oral and written discourse by skilled communicators. *Speech Monographs 33*, 73—6.
- DeVito, J. A. 1967. Levels of abstraction in spoken and written language. *Journal of Communication 17*, 354—61.
- van Dijk, T. A. 1972. *Some aspects of Text Grammars*. Mouton, The Hague.
- van Dijk, T. A. 1980a. *Textwissenschaft*. Niemeyer, Tübingen.

- van Dijk, T. A. 1980b. *Macrostructures. An interdisciplinary Study of Global Structures in Discourse, Interaction, and Cognition*. Lawrence Erlbaum, Hillsdale.
- van Dijk, T. A. 1982. Episodes as units of discourse analysis. In: D. Tannen (ed.) *Analyzing Discourse: Text and Talk*. Georgetown University Press, Washington D. C. 177—95.
- van Dijk, T. A. – Kintsch, W. 1983. *Strategies of Discourse Comprehension*. Academic Press, London.
- van Dijk, T. A. 1988. *News as discourse*. Lawrence Erlbaum Associates Inc.
- van Dijk, T. A. 1993/2000. A kritikai diskurzuselemzés elvei. In: Szabó—Kiss—Boda (szerk.): *Szövegváltozatok a politikára: Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus*. Tankönyvkiadó—Universitas 2000, Budapest. 442—77.
- van Dijk, T. A. 1997. *Discourse as structure and process*. Sage, London.
- Dobos Csilla 2006. A társadalmi nemek és a nyelvhasználat kapcsolatának vizsgálata a pragmatika és a diskurzuselemzés elméleti keretében. In: Kegyesné Szekeres—Simigné Fenyő (szerk.): *Sokszínű nyelvészet. Alkalmazott nyelvészeti gender-kutatások*. Miskolci Egyetem, Miskolc. 165—78.
- Dressler, W. U. 1995. Form and function in language. In S. Millar – J. L. Mey (eds.) *Proceedings of the First Rasmus Rask Colloquium*. Odense University Press, Odense. 11—36.
- Drew, P. – Heritage, J. 1992. *Talk at Work: Interaction in Institutional Settings*. Cambridge University Press, New York.
- Duranti, A. 1997. *Linguistic Anthropology*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Ermert, K. 1979. *Briefsorten. Untersuchungen zu Theorie und Empirie der Textklassifikation*. Niemeyer, Tübingen.
- Fairclough, N. 1992. *Discourse and social change*. Polity Press, Cambridge.
- Fairclough, N. 1995. *Critical discourse analysis: the critical study of language*. Longman, London—New York.
- Fauconnier, G. 1985/1994. *Mental spaces: Aspects of meaning construction in natural language*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Fehér Erzsébet 2000. A szövegkutatás megalapozása a magyar nyelvészetben. *Nyelvtudományi Értekezések* 147. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Feischmidt Margit – Kovács Éva 2008. (szerk.): *Kvalitatív módszerek az empirikus társadalom- és kultúrakutatásban*. Egyetemi tananyag, PTE BTK – HEFOP.
- Flanders, N. A. 1970. *Analyzing teaching behavior*. Reading, Mass. Addison—Wesley.

- Flynn, P. J. 1991. *The ethnomethodological Movement. Sociosemiotic Interpretations*. de Gruyter, Berlin —New York.
- Fodor, J. A. – Pylyshyn, Z. W. 1988. Connectionism and cognitive architecture: A critical analysis. *Cognition* 28, 3—71.
- Foster-Cohen, Susan H. 2004. Relevance Theory, Action Theory and second language communication strategies. *Second Language Research* 20, 289—302.
- Foucault, M. 1970/1991. A diskurzus rendje. *Holmi* 3, 868—89.
- Fox, J. J. 1974. 'Our Ancestors Spoke in Pairs': Rotinese Views of Language, Dialect and Code. In: R. Bauman – J. Sherzer (eds.) *Explorations in the Ethnography of Speaking*. Cambridge University Press, London.
- Frake, C. O. 1972. How to Ask for a Drink in Subanun? In: P. P. Giglioli (ed.) *Language and Social Context*. Penguin Books, 87—94.
- Franke, W. 1990. *Elementare Dialogstrukturen: Darstellung, Analyse, Diskussion*. Niemeyer, Tübingen.
- Gadamer, H-G. 1960/1984. *Igazság és módszer*. Gondolat, Budapest.
- Gadamer, H-G. 1981/1994. Hang és nyelv: *A szép aktualitása*. T-Twins Kiadó, Budapest. 169—87.
- Gamson, W. A. 1992. *Talking politics*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Gardner, P. 1966. Symmetric Respect and Memorated Knowledge: The structure and Ecology of Individualistic Culture. *Southwestern Journal of Anthropology* 22, 389—415.
- Garfinkel, H. 1967. *Studies in Ethnomethodology*. Englewood Cliffs, New York—Prentice-Hall.
- Garfinkel, H. 1972. Remarks on Ethnomethodology. In: Gumperz—Hymes (eds.) *Directions in Sociolinguistics*. Holt, New York. 39—324.
- Garman, M. 1990. *Psycholinguistics*. Cambridge University Press, Cambridge—Massachusetts.
- Garvey, C. 1974. Some properties of social play. *Merill-Palmer Quarterly of Behavior and Development*. 20, 163—80.
- Garvey, C. 1975. Request and responses in children's speech. *Journal of Child Language* 2, 41—63.
- Garvey, C. – Ben Debba, M. 1974. Effect of age, sex and partner on children's dyadic speech. *Child Development* 45, 1159—61.

- Gee, J. P. 2005. *An introduction to discourse analysis: Theory and method*. Routledge, London.
- Geeraerts, D. (ed.) 2006. *Cognitive linguistics: Basic readings*. Mouton de Gruyter, Berlin—New York.
- Geeraerts, D. – Cuyckens, H. (eds.) 2007. *The Oxford handbook of cognitive linguistics*. Oxford University Press, Oxford.
- Gernsbacher, M. A. (ed.) 1994. *Handbook of psycholinguistics*. Academic Press, San Diego.
- Givón, T. 1989. *Mind, Code and Context. Essays in Pragmatics*. Lawrence Erlbaum Associates, Publishers, Hillsdale.
- Givón, T. 1993. *English grammar. A functional-based introduction*. John Benjamins, Amsterdam—Philadelphia.
- Givón, T. 2001a. *Syntax. A functional-typological introduction*. Volume I. John Benjamins, Amsterdam—Philadelphia.
- Givón, T. 2001b. *Syntax. A functional-typological introduction*. Volume II. John Benjamins, Amsterdam—Philadelphia.
- Glózer Rita 2008a. A diskurzuselemzés kiindulópontjai a társadalomtudományokban. In: Feischmidt—Kovács (szerk.): *Kvalitatív módszerek az empirikus társadalom- és kultúrakutatásban*. Egyetemi tananyag, PTE BTK – HEFOP.
- Glózer Rita 2008b. Tartalomelemzés és diskurzuselemzés. In: Feischmidt—Kovács (szerk.): *Kvalitatív módszerek az empirikus társadalom- és kultúrakutatásban*. Egyetemi tananyag, PTE BTK – HEFOP.
- Glück, H. (Hrsg.) 1993. *Metzler Lexikon Sprache*. Metzler, Stuttgart—Wiemar.
- Goffman, E. 1967/1990. A homlokzatról. In: Síklaki (szerk.): *A szóbeli befolyásolás alapjai I-II*. ELTE Szociológiai Intézet. Tankönyvkiadó, Budapest. 3—30.
- Goodwin, C. 1981. *Conversational Organisation: interaction between speakers and hearers*. Academic Press, New York.
- Goodwin, C. 1990. *He-Said-She-Said: talk as social organisation among black children*. Indiana University Press, Bloomington.
- Gósy Mária 1998. A beszédtervezés és a beszédkivitelezés paradoxona. *Magyar Nyelvőr* 122, 3—15.
- Gósy Mária 1999. *Pszicholingvisztika*. Corvina, Budapest.
- Gósy Mária 2002. A megakadás-jelenségek eredete a beszédprodukció tervezési folyamatában. *Magyar Nyelvőr* 126, 115—29.

- Gósy Mária 2005a. Beszédészlelés: folyamatok, stratégiák, modellek. *Modern Nyelvoktatás* 11, 3—13.
- Gósy Mária 2005b. *Pszicholingvisztika*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Grice, H. P. 1975/1997. A társalgás logikája. In: Pléh—Terestyéni—Síklaki (szerk.): *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Osiris Kiadó, Budapest. 213—27.
- Grieffhaber, W. 2001. Verfahren und Tendenzen der funktional-pragmatischen Diskursanalyse. In: Iványi—Kertész (Hrsg.) *Gesprächsforschung. Tendenzen und Perspektiven*. Peter Lang, Frankfurt am Main. 75—95.
- Griffin, P. – Mehan, H. 1981. Sense and ritual in classroom discourse. In: F. Coulmas (ed.) *Conversational routine*. Mouton, Hága. 187—213.
- Gumperz, J. J. 1982. *Discourse Strategies*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Gülich, E. 1986. Textsorten in der Kommunikationspraxis. In: W. Kallmeyer (Hrsg.): *Kommunikationstypologie. Handlungsmuster, Textsorten, Situationstypen*. Schwann, Düsseldorf. 15—46.
- Gülich, E.–Kotschi, Th. 1995. Discourse Production in Oral Communication. A Study Based on French. In: U. M. Quasthoff (ed.) *Aspects of Oral Communication*. Walter de Gruyter, Berlin—New York. 30—66.
- Habel, Ch. – Kanngießer, S. – Rickheit, G. 1996. Thesen zur Kognitiven Linguistik. In: Ch. Habel, S. Kanngießer, G. Rickheit (Hrsg.): *Perspektiven der Kognitiven Linguistik. Modelle und Methoden*. Westdeutscher Verlag, Opladen. 15—23.
- Habermas, J. 1979/1997. Mi az egyetemes pragmatika? In: Pléh—Terestyéni—Síklaki (szerk.): *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Osiris Kiadó, Budapest. 228—59.
- Halliday, M. A. K. 1979. Differences between spoken and written language. In: *Communication through reading. Proceeding of the fourth Australian Reading Conference Adelaide, SA*. 37—52.
- Halliday, M. A. K. 1994. *An introduction to functional grammar*. Edward Arnold, London.
- Halliday, M. A. K. – Hasan, R. 1976. *Cohesion in English*. Longman, London.
- Halliday, M. A. K. – Matthiessen, Ch. M. I. M. 1999. *Construing experience through meaning. A language-based approach to cognition*. Continuum, London.
- Hámori Ágnes 2006a. Dominancia és barátságosság a Kulcsár-kihallgatáson. *Magyar Nyelvőr* 130, 129—65.
- Hámori Ágnes 2006b. A társalgási műfajokról. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Szöveg és típus. Szövegtipológiai tanulmányok*. Tinta Kiadó, Budapest. 157—81.
- Harris, Z. S. 1952. Discourse Analysis. *Language* 28, 1—30.

- Harweg, R. 1968. *Pronomina and Textkonstitution*. Fink, München.
- Have, P. ten 2005. *Doing conversation analysis*. A practical guide. Sage, London.
- Have, P. ten – Psathas, G. (eds.) 1995. *Situated order: studies in the social organization of talk and embodied activities*. University Press of America, Washington DC.
- Helbig, G. 1975. Zu Problemen der linguistischen Beschreibung des Dialogs im Deutschen. *Deutsch als Fremdsprache* 12, 65—80.
- Heritage, J. 1990. Híradó interjúk elemzése: a hallgatóság számára előállított beszéd aspektusai. In: Síklaki (szerk.): *A szóbeli befolyásolás alapjai. II.* Tankönyvkiadó, Budapest. 144—64.
- Heritage, J. – Atkinson, J. M. 1984. Introduction. In: Atkinson—Heritage (eds.) *Structures of social action: studies in conversation analysis*. Cambridge University Press. Cambridge. 161—82.
- Herrmann, T. 1995. *Allgemeine Sprachpsychologie. Grundlagen und Probleme*. Psychologie Verlags Union, Weinheim.
- Hillmann, K-H. 1994. *Wörterbuch der Soziologie*. Kröner, Stuttgart.
- Hoffmann, L. 1983a. Kommunikation vor Gericht: Zum Forschungsstand. *Osnabrücker beiträge zur Sprachtheorie* 24, 7—28.
- Hoffmann, L. 1983b. *Kommunikation vor Gericht*. Narr, Tübingen.
- Hopper, R. 1992. *Telephone Conversation*. Indiana University Press, Bloomington.
- Horányi Özséb (szerk.) 1978. *Kommunikáció 1-2. Válogatott tanulmányok*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Huszár Ágnes 1983. Az aktuális mondattagolás szövegépítő szerepe drámai művekben. In: Rácz—Szathmári (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 124—51.
- Huszár Ágnes 1994. Az együttérzés beszédaktusai. *Studia Nova* 1, 99—109.
- Hutchby, I. – Wooffitt, R. 2006. *Conversation analysis. Principles, practices and applications*. Polity Press, Cambridge.
- Hymes, D. H. 1968. Ethnography of Speaking. In: Fishman (ed.) *Readings in the Sociology of Language*. Mouton, The Hague. 99—138.
- Hymes, D. H. 1972/1977. Kommunikatív kompetencia. In: Horányi Özséb (szerk.): *Kommunikáció*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest. 333—413.
- Hymes, D. H. 1975. A beszélés néprajza. In: Pap—Szépe (szerk.): *Társadalom és nyelv*. 91—146.

- Hymes, D. H. 1974/1997. A nyelv és a társadalmi élet kölcsönhatásának vizsgálata. In: Pléh—Terestyéni—Síklaki (szerk.): *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Osiris Kiadó, Budapest. 458—95.
- Isenberg, H. 1971. Überlegungen zur Texttheorie. In: J. Ihwe (Hrsg.): *Literaturwissenschaft und Linguistik*. Ergebnisse und Perspektive. Bd. 1. Athenäum, Frankfurt. 155—72.
- Iványi Zsuzsanna 1996. Die ethnomethodologische Konversationsanalyse. Eine darstellende Beschreibung. *Sprachtheorie und germanistische Linguistik* 3, 61—89.
- Iványi Zsuzsanna 1997a. Die „Syntax“ von Wortsuchprozessen. Saussures langue-parole-Dichotomie im Lichte der Gesprächsanalyse. *Sprachtheorie und germanistische Linguistik* 4, 7—31.
- Iványi Zsuzsanna 1997b. Warum-Fragen in der Gesprächsanalyse. Eine Fallstudie über den Wortsuchprozeß. *Sprachtheorie und germanistische Linguistik* 4, 33—56.
- Iványi Zsuzsanna 1998. *Wortsuchprozesse. Eine gesprächsanalytische Untersuchung und ihre wissenschaftsmethodologischen Konsequenzen*. Peter Lang, Frankfurt.
- Iványi Zsuzsanna 2000. A szókereső folyamatok szintaxisa. Konverzációelemzési kutatás. *Modern Filológiai Közlemények* 1, 52—64.
- Iványi Zsuzsanna 2001. A nyelvészeti konverzációelemzés. *Magyar Nyelvőr* 125, 74—93.
- Iványi Zsuzsanna 2002. A szókincs hiányosságainak problémája hétköznapi beszélgetésekben. Konverzációelemzési és kognitív nyelvészeti kutatások egybevetése. *Nyelvtudományi Közlemények* 99, 281—304.
- Iványi Zsuzsanna 2003. A "nyelvemen van" - jelenség német és magyar nyelvű beszélgetésekben. Nyelvészeti vizsgálatok a konverzációelemzés módszereivel. *Magyar Nyelvőr* 127, 76—91.
- M. Ivaskó Livia 1997. *A sikertelen kommunikáció. A sikertelenség okai és típusai relevanciaelméleti megközelítésben*. Nyelvészeti Doktoranduszok Konferenciája 1. JATE, Szeged, 1997. nov. 28—9.
- Izarenkov, D. I. (Изаренков, Д. И.) 1981. Обичение диалогической речи. „Русский язык.” Москва.
- Jakusné Harnos Éva 2002. A nyomtatott sajtó hírei a diskurzuselemzés szemszögéből. A diskurzuselemzés alkalmazása a nyomtatott sajtó kutatásában. *Magyar Nyelvőr* 126, 142—56.

- Jakusné Harnos Éva 2005. A kereskedelmi és a politikai propaganda nyelvi eszközei. *Magyar Nyelvőr* 129, 419—36.
- Janssen, T. A. J. M. 2002. Deictic principles of pronominals, demonstratives, and tenses. In: F. Brisard (ed.) *Grounding. The epistemic footing of deixis and reference*. Mouton de Gruyter, Berlin—New York. 151—96.
- Janssen, T. – Redeker, G. (eds.) 1999. *Cognitive linguistics: Foundations, scope, and methodology*. Mouton de Gruyter, Berlin—New York.
- Jefferson, G. 1972. Side Sequences. In: D. Sudnow (ed.) *Studies in Social Interaction*. Freeprint, New York. 294—338.
- Jefferson, G. 1989. Preliminary notes on a possible metric which provides for a standard maximum silence of approximately one second in conversation. In: Button—Lee (eds.) *Conversation: an interdisciplinary perspective*. Multilingual Matters. Clevedon. 86—100.
- Cs. Jónás Erzsébet 1999. *Az orosz dialógus természetrajza*. Bessenyei Kiadó, Nyíregyháza.
- Cs. Jónás Erzsébet 2000. *A színpadi nyelv pragmatikája*. Bessenyei Kiadó, Nyíregyháza.
- Cs. Jónás Erzsébet 2003. Alakzatvizsgálat Csehov-drámák fordításaiban. In: Szathmári István (szerk.): *A retorikai-stilisztikai alakzatok világa*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 26—49.
- Kallmeyer, W. 1988. Konversationsanalytische Beschreibung. In: U. Ammon – N. Dittmar – J. Mattheier (Hrsg.) *Soziolinguistik. Ein internationales Handbuch zur Wissenschaft von Sprache und Gesellschaft*. Halbband 2. Walter de Gruyter, Berlin—New York.
- Kallmeyer, W. (Hrsg.) 1996. *Gesprächsrhetorik. Rhetorische Verfahren im Gesprächsprozess*. Narr, Tübingen.
- Kántor Györgyi 2006. *A diskurzusok alatt lezajló tudati folyamatokról*. Tudat és elme. A Magyar Kognitív Tudományi Alapítvány XIV. konferenciája. Tihany, 2006. január 25—7.
- Kasher, A. 1988. *Cognitive aspect of language use*. North-Holland, Amsterdam.
- Kasher, A. 1991a. Pragmatics and Chomsky's research program. In: A. Kasher (ed.) *The Chomskyan Turn*. Blackwell, Oxford.
- Kasher, A. 1991b. On the pragmatic modules. A lecture. *Journal of Pragmatics* 16, 381—97.
- Kékesi Kun Árpád 1999. Dialógusban. A színházi diskurzus(ok) néhány aktuális kérdéséről. *Theatron* 1, 3: 13—21.

- Kékesi Kun Árpád 2000. Textualitás és teatralitás. In: Bednaries Gábor és tsai (szerk.): *Az irodalmi szöveg antropológiai horizontjai*. Osiris, Budapest. 304—29.
- Kendon, A. 1990. *Conducting interaction*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Kertész András 2000. A kognitív nyelvészet szkeptikus dilemmája. *Magyar Nyelvőr* 124, 209—25.
- Kess, J. F. 1976. *Psycholinguistics. Introductory perspectives*. Academic Press, New York—San Francisco—London.
- Keszler Borbála 1983. Kötetlen beszélgetések mondat-és szövegtani vizsgálata. In: Rácz—Szathmári (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 164—202.
- Kiefer Ferenc 1983. A kérdő mondatok szemantikájáról és pragmatikájáról. In: Rácz—Szathmári (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kiefer Ferenc 1992. Az aspektus és a mondat szerkezete. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan. 1. Mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 797—886.
- Kiefer, F. 1995. Cognitive Linguistics: A New Paradigm? In: Lee, I. H. (ed.) *Linguistics in the Morning Calm*. Seoul, 93—110.
- Kiefer Ferenc 2000. *Jelentéelmélet*. Corvina, Budapest.
- Klaudy Kinga 1974. *Jelentés a TIT tananyag-elkészítő munkacsoportja keretében 1974-ben végzett munkáról. Szituatív dialógusok és nyelvi szerkezetek*. Kézirat.
- Kocsány Piroska 1996. A szabad függő beszéd a belső monológig. In: Szathmári István (szerk.): *Hol tart ma a stilisztika? (Stíluselméleti tanulmányok)*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 329—48.
- Körösi Ágnes 1998. *Napjaink rádiós nyelve, a spontán nyelvi kommunikáció jellegzetességei két rádióműsor alapján*. Szakdolgozat. Károly Gáspár Egyetem, Budapest.
- Kugler Nóra 2007. A módosítószók funkciói írott és beszélt szövegekben. Szöveg, szövegtípus, nyelvtan. Új nézőpontok a magyar nyelv leírásában I. Az ELTE BTK Funkcionális Nyelvészeti Műhelyének konferenciája. Budapest, 2007. november 13—4.
- Labov, W. 1982. Building on Empirical foundations. In: W. P. Lehmann – Y. Malkiel (eds.): *Perspectives on Historical Linguistics*. John Benjamins, Amsterdam—Philadelphia. 17—92.

- Labov, W. – Fanshel D. 1997. Beszélgetési szabályok. In: Pléh—Síklaki—Terestyéni (szerk.): *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Osiris Kiadó, Budapest. 395—436.
- Laczkó Krisztina 2008. A mutató névmási deixisről. In: Ladányi—Tolcsvai Nagy (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII. Tanulmányok a funkcionális nyelvészet köréből*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 309—47.
- Ladányi Mária – Tolcsvai Nagy Gábor 2008. Funkcionális nyelvészet. In: Ladányi—Tolcsvai Nagy (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII. Tanulmányok a funkcionális nyelvészet köréből*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 17—58.
- Lakoff, G. 1987. *Women, fire, and dangerous things*. The University of Chicago Press, Chicago.
- Lang, E. 1987. Semantik der Dimensionsauszeichnung räumlicher Objekte. In: M. Bierwisch – E. Lang (Hrsg.) *Grammatische und konzeptuelle Aspekte von Dimensionsadjektiven*. Berlin, 287—458.
- Lang, E. 1989. The Semantics of Dimensional Designation. In: M. Bierwisch –E. Lang (eds.) *Dimensional Adjectives: Grammatical Structure and Conceptual Interpretation*. Berlin—Heidelberg—New York, 263—417.
- Lang, E. 1994. Semantische vs. konzeptuelle Struktur: Unterscheidung und Überschneidung. In: M. Schwarz (Hrsg.) *Kognitive Semantik – Cognitive Semantics. Ergebnisse, Probleme, Perspektiven*. Tübingen, 25—40.
- Langacker, R. W. 1987. *Foundations of cognitive grammar*. Volume I. Theoretical prerequisites. Stanford University Press, Stanford.
- Langacker, R. W. 1991. *Foundations of cognitive grammar*. Volume II. Descriptive application. Stanford University Press, Stanford.
- Langacker, R. W. 1999. Assessing the cognitive linguistic enterprise. In: T. Janssen – G. Redeker (eds.) *Cognitive linguistics: Foundations, scope, and methodology*. Mouton—de Gruyter, Berlin—New York. 13—60.
- Langacker, R. W. 2001. Discourse in cognitive grammar. *Cognitive Linguistics* 12, 143—88.
- Langleben, M. 1983. On the Structure of Dialogue. In: J. S. Petőfi – E. Sözer (eds.) *Micro and Macro Connexity of Texts*. Buske, Hamburg. 220—86.
- Leech, G. N. 1983. *Principles of Pragmatics*. Longman, London—New York.
- Lengyel Zsolt 1995a. *Bevezetés a pszicholingvisztikába*. Veszprémi Egyetem, Veszprém.

- Lengyel Zsolt 1995b. A gyermeknyelvi dialógus vizsgálatának néhány kérdése. In: Telegdi—Pléh—Szépe (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XVIII. Nyelvészet és pszichológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 117—27.
- Levinson, S. C. 1983. *Pragmatics*. Cambridge University Press, London.
- Levinson, S. C. 1992. *Pragmatics*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Levinson, S. C. 1994. Discourse deixis. In: R. E. Asher (ed.) *The encyclopedia of language and linguistics*. Pergamon, Edinburgh 846.
- Lewandowski, Th. 1990. *Linguistisches Wörterbuch*. Quelle—Meyer, Heidelberg—Wiesbaden.
- Lindenfeld, J. 1990. *Speech and Sociability at French Urban Marketplaces*. John Benjamins, Amsterdam.
- Linke, A. – Nussbaumer, M. – Portmann, P. R. 1991. *Studienbuch Linguistik*. Max Niemeyer, Tübingen.
- Luckmann, T. 1992. *Theorie des sozialen Handels*. Walter de Gruyter, Berlin—New York.
- Lyons, J. 1977. *Semantics*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Lyons, J. 1989. *Semantics. Volume 2*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Maár Judit 1995. *A drámai és az elbeszélő szöveg szemantikai vizsgálata*. Modern filológiai füzetek 53. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Maibauer, J. 2001. *Pragmatik*. Stauffenburg, Tübingen.
- Malinowski, B. 1923. The Problem of Primitive Languages. In: C. K. Ogden – I. A. Richards (eds.) *The Meaning of Meaning*. 296—336. Harcourt, New York.
- Markó Alexandra 2006a. Nonverbális vokális jelek a társalgásban. In: Gósy (szerk.): *Beszéd kutatás 2006*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Markó Alexandra 2006b. *Mozaikok a spontán beszéd vizsgálatából*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság felolvasóülése. ELTE BTK, 2006. máj. 9.
- Markó Alexandra 2006c. *A beszélőváltás a társalgásban*. IX. Pszicholingvisztikai Nyári Egyetem. Veszprémi Egyetem Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék és az MTA Alkalmazott Nyelvészeti Munkabizottsága, Balatonalmádi. 2006. május 21—5.
- Markó Alexandra 2007. A társalgás hangtana. *Magyar Tudomány* 168, 54.
- Markó Alexandra – Bóna Judit 2006. A spontán beszéd lejegyzésének néhány módszertani kérdése. In: Gósy (szerk.): *Beszéd kutatás 2006*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.

- Marshall, L. 1961. Sharing, Talking and Giving: relief of Social Tensions among! Kung Bushmen. *Africa* 31: 231—46. In: J. A. Fishman (1968 ed.) *Readings in the Sociology of Language*. Mouton, The Hague.
- Mászlainé Nagy Judit 2008. A szerepjátszós módszer segítségével létrehozott dialógusok elemzési lehetőségei. *Argumentum* 4, 1—21.
- McArthur, T. 1992. *The Oxford Companion to the English Language*. Oxford University Press, Oxford—New York.
- Mey, J. L. 1993. *Pragmatics. An introduction*. Blackwell. Oxford—Cambridge.
- Mey, J. L. (ed.) 1998. *Concise Encyclopedia of Pragmatics*.
- Müller, R. A. 1991. *Der (un)teilbare Geist. Modularismus und Holismus in der Kognitionsforschung*. Berlin—New York.
- Németh T. Enikő 1996. A szóbeli diskurzusok megnyilatkozáspéldányokra tagolása. *Nyelvtudományi Értekezések* 142. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Németh T. Enikő 2003. A kommunikatív nyelvhasználat elvei. In: Németh T.—Bibok (szerk.): *Általános Nyelvészeti tanulmányok XX. Tanulmányok a pragmatika köréből*. Akadémiai Könyvkiadó, Budapest. 221—54.
- Németh T. Enikő 2004. *Osztenzió–jelhasználat–kommunikáció*. In: Hódi Éva (szerk.): Szarvas Gábor Nyelvművelő Napok. Szarvas Gábor Nyelvművelő Egyesület, Ada. 71—89.
- Németh T. Enikő 2005. Az osztenzív–következtetési kommunikációtól a verbális kommunikációig. In: Ivaskó Livia (szerk.): *Érthető kommunikáció*. SZTE, Média tudományi Tanszék, Szeged. 77—87.
- Ochs, E. 1979. Planned and Unplanned Discourse. In: T. Givón (ed.) *Syntax and Semantics* 12. *Discourse and Syntax*. Academic Press, New York. 51—80.
- O'Donnell, R. C. 1974. Syntactic differences between speech and writing. *American Speech* 49, 102—11.
- Östman, J. 1988. *Adaptation, variability and effect*. In: *Working Document* no. 3. International Pragmatics Association. Antwerp.
- Papp Andrea 2007. *Az udvariasság pragmatikai vizsgálata*. Kézirat.
- Patzelt, W. J. 1987. *Grundlagen der Ethnomethodologie. Theorie, Empirie und politikwissenschaftlicher Nutzen einer Soziologie des Alltags*. Fink, München.
- van Peer, W. 1986. *Stylistics and Psychology. Investigations of foregrounding*. Croom Helm, London.
- Péter Mihály 1991. *A nyelvi érzelm kifejezés eszközei*. Tankönyvkiadó, Budapest.

- Petőfi S. János 1971. *Transformationsgrammatiken und eine kontextuelle Texttheorie*. Athenäum, Frankfurt.
- Petőfi S. János 1988. A szöveg mint interdiszciplináris kutatási objektum. *Magyar Nyelvőr* 112, 219—29.
- Pléh Csaba 1980. *A pszicholingvisztika horizontja*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Pléh Csaba – Radics Katalin 1982. Beszédaktus-elmélet és kommunikációkutatás. In: Telegdi—Szépe (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XIV*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 87—108.
- Pléh Csaba (szerk.) 1983. *Pszichológiai történeti szöveggyűjtemény*. 1–3. kötet. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Pléh Csaba 1996. A modern kognitívizmus mozgalma és változásai. In: Pléh Csaba (szerk.): *Kognitív tudomány*. Osiris Kiadó—Láthatatlan Kollégium, Budapest.
- Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás (1997 szerk.): *Nyelv – Kommunikáció – Cselekvés*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Poole, M. – Field, T. W. 1976. A comparison of oral and written code elaboration. *Language and Speech* 19, 305—11.
- Psathas, G. 1995. *Conversaion analysis: the study of talk-in-interaction*. Sage, Thousand Oaks.
- Psathas, G. – Anderson, T. 1990. The practices of transcription in conversation analysis. *Semiotica* 78, 75—99.
- Rada Roberta 2007. *Szövegminták keveredése mindennapi szövegekben*. Szöveg, szövegtípus, nyelvtan. Új nézőpontok a magyar nyelv leírásában I. Az ELTE BTK Funkcionális Nyelvészeti Műhelyének konferenciája. Budapest, 2007. november 13—4.
- Radden, G. – Dirven, R. 2007. *Cognitive English grammar*. John Benjamins, Amsterdam—Philadelphia.
- V. Raisz Rózsa 1995. Mondat- és szövegformálás a tanár beszédében. In: *Anyanyelvi nevelés – embernevelés*. XI. Anyanyelv-oktatási napok. Magyar Nyelvtudományi Társaság. Budapest. 198, 115—22.
- Reboul, A. – Moeschler, J. 1998/2000. *A társalgás cselei. Bevezetés a pragmatikába*. Osiris. Budapest.
- Reichenbach, H. 1947. *Elements of Symbolic Logic*. MacMillan, New York.

- Reményi Andrea Ágnes 1999. *Nyelvhasználat és hierarchia: Munkahelyi csoportok megszólítási rendszerének szociolingvisztikai vizsgálata*. Doktori disszertáció. Kézirat, Budapest.
- Reményi Andrea Ágnes 2003. Kampányviták 2002-ben. Interakciós elemzés. In: Sárközi—Schleicher (szerk.): *Kampánykommunikáció*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 65—100.
- Ricoeur, P. 1978/2002. A szöveg mint modell: a hermeneutikai megértés. *Szociológiai Figyelő* 18, 60—76.
- Rieser, H. 1978. On the Development of Text Grammar. In: W. U. Dressler (ed.) *Current Trends in Textlinguistics*. Walter de Gruyter, Berlin—New York. 6—20.
- Rosengren, K. E. 2004. *Kommunikáció*. Typotex, Budapest. 99—108.
- Rosh, E. 1977. Human Categorization. In: N. Warren (ed.) *Studies in Cross-Cultural Psychology*. Vol. I. Academic Press, London. 1—49.
- Sacks, H. – Schlegloff, E. – Jefferson, G. 1974. A simplest systematics for the organization of turn-taking conversation. *Language*, 696—735.
- Sajgál Mónika 2006. A beszédretorika módszerének alkalmazása az intézményes kommunikáció vizsgálatában. *Argumentum* 2, 115—33.
- Sanders, J. — Spooren, W. 1997. Perspective, Subjectivity, and Modality from a Cognitive Linguistic Point of View. In: Liebert—Redeker—Waugh (eds.) *Discourse and perspective in cognitive linguistics*. John Benjamins, Amsterdam—Philadelphia. 85—112.
- Sandig, B. 1972. Zur Differenzierung gebrauchssprachlicher Textsorten im Deutschen. In: E. Gülich – W. Raible (Hrg.): *Textsorten. Differenzierungskriterien aus linguistischer Sicht*. Athenäum, Frankfurt. 113—24.
- Schegloff, E. A. – Sacks, H. 1973. *Opening up Closings*. *Semiotica* 8, 289—327.
- Schlegloff, E. A. 1981. Discourse as an Interactional Achievement: Some Uses of „Uh huh” and Other Things that Come Between Sentences. In: D. Tannen (ed.) *Georgetown University Round Table on Languages and Linguistics. Analyzing Discourse: Text and Talk*. Georgetown University Press, Washington. 71—93.
- Schlegloff, E. A. 1984. On some questions and ambiguities in Conversation. In: J. M. Atkinson – J. Heritage (eds.) *Structures of social action. Studies in conversational analysis*. Cambridge University Press, Cambridge. 28—53.
- Schleicher Nóra 2003. A női politikusi szerep nyelvi konstrukciója. In: Sárközi—Schleicher (szerk.): *Kampánykommunikáció*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 100—35.

- Schleicher Nóra 2004. *Férfi beszéd, női csevej? – társadalmi nem és nyelvhasználat a munkahelyen*. www.gender.bkae.hu/eloadasok.php.
- Schiffin, D. 1994. *Approaches to Discourse*. Blackwell, Cambridge.
- Schiffin, D. – Tannen, D. – Hamilton, H. E. 2001. (ed.) *Handbook of Discourse Analysis*. Blackwell, Oxford.
- Schütz, A. 1960. *Der sinnhafte Aufbau der sozialen Welt*. Springer Verlag, Wien.
- Schwarz, M. 1992. *Einführung in die Kognitive Linguistik*. Francke, Tübingen.
- Searle, J. R. 1969. *Speech Acts: An essay in the philosophy of language*. Cambridge University Press, Cambridge. (= Az illokúciós aktusok szerkezete. In: Pléh—Síklaki—Terestyéni 1997 (szerk.): *Nyelv – Kommunikáció – Cselekvés*. Osiris Kiadó, Budapest. 43—61.
- Searle, J. R. 1975. A taxonomy of illocutionary acts. In: K. Gunderson (ed.) *Language, mind and knowledge. Minnesota Studies in the Philosophy of Science*, 7. University of Minnesota Press, Minneapolis.
- Searle, J. R. 1975/1988. Közvetett beszédaktusok. In: Pléh—Terestyéni—Síklaki (szerk.): *Nyelv, kommunikáció, cselekvés*. Tankönyvkiadó, Budapest. I. 53—76.
- Semino, E. – Culpeper, J. (eds.) 2002. *Cognitive Stylistics. Language and cognition in text analysis*. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia.
- Shapiro, D. A. 1976. Conversational structure and accurate empathy: an exploratory study. *British Journal of Social and Clinical Psychology*. 15, 213—5.
- Sherzer, J. 1973. Verbal and non-verbal terms. the pointedlip gesture in San Blas Cuna. *Language in Society* 2/1, 117—32.
- Síklaki István 1995. A beszédaktusok szerepe a terápiás beszélgetés koherenciájában. In: Telegdi—Pléh—Szépe (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XVIII. Nyelvészet és pszichológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 223—9.
- Steinberg, D. D. 1993. *An introduction to psycholinguistics*. Longman, London—New York.
- Streeck, J. 1983. Konversationsanalyse. Ein Reparaturversuch. *Zeitschrift für Sprachwissenschaft* 2. 1. 72—104.
- Streeck, J. 1987. Ethnomethodologie. In: U. Ammon – N. Dittmar – K. J. Mattheier (eds.) *Sociolinguistics / Soziolinguistik*. Walter de Gruyter, Berlin—New York. 672—9.
- Suszczyńska, M. 2003. A jóvátevés beszédaktusai a magyarban. In: Németh T. —Bibok (szerk.): *Általános Nyelvészeti tanulmányok XX. Tanulmányok a pragmatika köréből*. Akadémiai Könyvkiadó, Budapest. 255—94.

- Sperber, D. – Wilson, D. 1986/1995. *Relevance: communication and cognition*. Blackwell, Cambridge—Oxford.
- Szabó Márton 2003. *A diszkurzív politikatudomány alapjai*. L' Harmattan Kiadó, Budapest.
- Szalay, Gy. 1998. *Intersprachliche Defizite in Verhandlungen*. Universität für Wirtschaftswissenschaften. Lehrstuhl Deutsch, Budapest. 40—2.
- Szamosi Barna 2007. *Gender-identitások kifejeződése Pedro Almadóvár filmjeiben*. A női/férfi identitás és tapasztalat. Szeged, Grand Café, 2007. szeptember 7—8.
- Szende Tamás 1973. Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói. *Nyelvtudományi Értekezések* 81. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szende Tamás 1995. *A beszéd hangszerelése. Idő, hangmagasság, hangerő és határjelzés a közlésben*. MTA Nyelvtudományi Intézete. Budapest.
- Szilágyi N. Sándor 1980. *Magyar nyelvtan*. Bukarest, Editura Didactica Si Pedagogica.
- Szili Katalin 2000. *Az udvariasság elméletéről, megjelenési módjairól a magyar nyelvben*. Hungarológia 2. Nemzetközi Hungarológiai Központ, Budapest.
- Szili Katalin 2002a. A kérés pragmatikája a magyar nyelvben. *Magyar Nyelvőr* 126, 12—30.
- Szili Katalin 2002b. Hogyan is mondunk nemet magyarul? *Magyar Nyelvőr* 126, 204—20.
- Szili Katalin 2003. Elnézést, bocsánat, bocs... (A bocsánatkérés pragmatikája a magyar nyelvben.) *Magyar Nyelvőr* 127, 292—307.
- Szili Katalin 2004. *Tetté vált szavak*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Talmy, L. 2000. *Toward a cognitive semantics*. Volumes I–II. MA: The MIT Press, Cambridge.
- Tarnay László 1991. Dialógus és irodalomtudomány. Egy kognitív elmélet problematológiai megalapozása. *Literatura* 17, 153—74.
- Tátrai Szilárd 2002. *Az 'ÉN' az elbeszélésben*. Argumentum, Budapest.
- Tátrai Szilárd 2003. Egy nem mindennapi elbeszélés. *Magyar Nyelvőr* 127, 389—406.
- Tátrai Szilárd 2004. A kontextus fogalmáról. *Magyar Nyelvőr* 128, 479—94.
- Tátrai Szilárd 2005. A nézőpont szerepe a narratív megértésben. In: Kertész—Pelyvás (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXVII*. Tanulmányok a kognitív szemantika köréből. Akadémiai Kiadó, Budapest. 207—29.
- Tátrai Szilárd 2006. A narratív diskurzusokról – pragmatikai nézőpontból. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Szöveg és típus. Szövegtipológiai tanulmányok*. Tinta Kiadó, Budapest. 211—32.

- Tátrai Szilárd é.n. *Pragmatika*. Kézirat.
- Taylor, J. R. 1991. *Linguistic Categorization*. Clarendon Press, Oxford.
- Taylor, J. R. 1995. Approaches to Word Meaning: The network model (Langacker) and the Two-Level Model (Bierwisch) in comparison. In: R. Dirven – J. Vanparys (eds.) *Current Approaches to the Lexicon*. Frankfurt am Main, 3—26.
- Taylor, J. R. 2002. *Cognitive grammar*. Oxford University Press, Oxford.
- Taylor, I. – Taylor, M. 1990. *Psycholinguistics. Learning and using language*. Englewood Cliffs, Prentice-Hall—New Jersey.
- Terestyéni Tamás 1992. Szövegelméleti tézisek. (A reprezentáció, a kommunikatív cselekvés és az informativitás szempontjai szövegek vizsgálatában.) *Szemiotikai szövegtan* 4, 7—33.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1996. *A magyar nyelv stilisztikája*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1999. Térjelölés a magyar nyelvben. *Magyar Nyelv* 95, 154—66.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2000. A kognitív nyelvészet elméleti hozadéka a szövegtan számára. *Magyar Nyelvőr* 124, 494—500.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2003. Topikaktiválás és topikfolytonosság magyar nyelvű szövegekben. In: Németh T.—Bibok (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XX. Tanulmányok a pragmatika köréből*. Akadémiai Könyvkiadó, Budapest. 295—325.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2004. A nyelvi variancia kognitív leírása és a stílus (Egy kognitív stíluselmélet vázlata) In: Büky László (szerk.): *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei VI*. SZTE Általános Nyelvészeti Tanszék, Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 143—60.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2006a. A szöveg. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Magyar nyelv*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 149—74.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2006b. A szövegtipológia megalapozása kognitív nyelvészeti keretben. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Szöveg és típus. Szövegtipológiai tanulmányok*. Tinta Kiadó, Budapest. 64—90.
- Tomasello, M. (ed.) 1998. *The new psychology of language: Cognitive and functional approaches to language structure*. Lawrence Erlbaum, New York—London.
- Tomasello, M. 2000. First steps toward a usage-based theory of language acquisition. *Cognitive Linguistics* 11, 61—82.
- Tomasello, M. 1999/ 2002. *Gondolkodás és kultúra*. Osiris Kiadó, Budapest.

- Tomasello, M. 2003. *Constructing a language. A usage-based theory of language acquisition*. MA: Harvard University Press, Cambridge.
- Vallent Brigitta 2005. A spontán beszéd ötven éve és ma (Esettanulmány). In: Gósy Mária (szerk.): *Beszédkutatás 2005*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Vanderveken, D. 1990—91. *Meaning and speech acts*. Vol. I-II. Cambridge University Press, Cambridge.
- H. Varga Gyula 1996. A tanári beszéd kommunikációs közege. In: V. Raisz Rózsa (szerk.): *Anyanyelv és iskola az ezredfordulón*. XII. Anyanyelv-oktatási napok. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 207.
- Varga László 1988. A gazdagréti kábeltelevízió műsorából válogatott anyag intonációs átirata. In: Kontra Miklós (szerk.): *Beszélt nyelvi tanulmányok*. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest. 5—21.
- Vater, H. 1991. *Einführung in die Zeit-Linguistik*. Gabel Verlag, Hürth-Efferen.
- Vater, H. 1992. *Einführung in die Textlinguistik*. Wilhelm Fink, München.
- Verschueren, J. 1999. *Understanding Pragmatics*. Arnold, London—New York—Sydney—Auckland.
- Verschueren, J. – Östman, J. – Blommaert, J. (ed.) 1995. *Handbook of Pragmatics*. John Benjamins, Amsterdam—Philadelphia.
- Wacha Imre 1988. Élőnyelvi (spontán) szövegek megnyilatkozásainak szintaktikai vizsgálati szempontjaihoz (A gazdagréti kábeltelevízió élőnyelvi felvételei alapján). In: Kontra Miklós (szerk.): *Beszélt nyelvi tanulmányok*. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest. 102—59.
- Wacha Imre 1994. *A korszerű retorika alapjai* I-II. Szemimpex Kiadó, Budapest.
- Wacha Imre 2000. A retorika kompetenciái. In: Adamikné Jászó—Aczél (szerk.): *A régi új retorika*. Trezor Kiadó, Budapest. 53—88.
- Wallache, S. 1982. Figure and Ground: The Interrelationships of linguistic categories. In: P. J. Hopper (ed.) *Tense—Aspect. Between Semantics and Pragmatics*. John Benjamins, Amsterdam—Philadelphia. 201—23.
- Wardhaugh, R. 2002. *Szociolingvisztika*. Osiris Kiadó, Budapest. 214—282.
- Weiss, G. – Wodak, R. (eds.) 2003. *Critical discourse analysis. Theory and interdisciplinarity*. Palgrave Macmillan, New York.
- White, H. – Mische, A. 1998. Between conversation and situation: public switching dynamics across network domains. *Social Research* 65, 695—724.

Wood, L. A. – Kroger R. O. 2000. *Doing Discourse Analysis. Methods for Studying Action in Talk and Text*. Sage, Thousand Oaks, London—New Delhi.

Yule, G. 1996. *Pragmatics*. Oxford University Press, Oxford.

A dolgozatban hivatkozott szépirodalmi alkotások:

Szakonyi Károly 1976. Adáshiba. In: *Irányítósám 2000*. Magvető Könyvkiadó, Budapest. 111—208.

Szakonyi Károly 1976. Ha itthon maradnál. In: *Irányítósám 2000*. Magvető Könyvkiadó, Budapest. 375—402.